

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
LEKTORÁLT FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, 1367 Budapest 5. Pf. 129.
Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár

Szerkesztőbizottság:

Estók János (szerkesztő), Fehér György (szerkesztő), Gheorghe Gorun [Románia],
Kaposi Zoltán, Orosz István (főszerkesztő), Novák László Ferenc, Pölöskei Ferenc, Papp Klára,
Romány Pál, Nigel Swain [Nagy-Britannia], [Székely György], Szuhay Miklós, Tóth Pál Péter,
Varga Zsuzsanna (szerkesztő)

Szerkesztőségi titkár: Hajdúné Lázár Éva

TARTALOM

TANULMÁNYOK

MUSKOVICS Andrea Anna: Egy művelési ágazat virágzása és hanyatlása Buda-vidéken. A szőlőművelés vázlatos története	1
SURÁNYI Béla: A hazai korszerű tejgazdaság kialakulása (1867–1945)	25
NOVÁK László Ferenc: Vadállomány, vadászat, vadfogás a Három Városban és Gömörben, Hontban	49
FEHÉR György: A mezőgazdaság fejlesztésére és a mezőgazdaságból élők szociális körülményeinek megváltoztatására irányuló törekvések. Szemelvények Darányi Ignác minisztersége idején született jogszabályokból	107

KÖZLEMÉNYEK

PÓSÁN László: Komlótermelés és komlókereskedelem a Hanza-városokban	125
HAJGOS Csaba: A kecskeméti barackpálinka eredettörténete	133
ZUBOR Ferenc: A szervezett magyarországi galambtenyésztés története és szakirodalma (1882–1918)	143
FRICZ-MOLNÁR Péter: Klemm István (1841–1914) agrárműszaki „feltaláló úr” emlékezetére	159

KRÓNKA

Búcsú mesteremtől, Szabad Györgytől (ERDÖDY Gábor)	163
Berlász Jenő emlékezete (BUZA János)	165
Székely György (1924–2016) (DRASKÓCZY István)	169
120 éve alapították a Magyar Mezőgazdasági Múzeumot (ESTÓK János)	173

SZEMLE

Orosz István: A fönix és a bárány városa. Tanulmányok Debrecen múltjából (PAPP Klára)	177
Transitzone Dorf. Ein Ort zwischen Bodenreform und Kollektivierung. Projektgruppe Umsiedlerin (Hg.) (VARGA Zsuzsanna)	181
Szirácsik Éva: Rablólovag vagy földesúr? Gróf Balassa III. Imre (FÜLÖP Éva Mária)	184

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND LIFE*
A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült
E-mail cím: agrartortszemle@mmgm.hu

MUSKOVICS ANDREA ANNA

EGY MŰVELÉSI ÁGAZAT VIRÁGZÁSA ÉS HANYATLÁSA BUDA-VIDÉKEN

A SZŐLŐMŰVELÉS VÁZLATOS TÖRTÉNETE

BEVEZETÉS

Buda környékén igen korán meghonosodott a szőlőművelés, legkésőbb a 13. században már általánosnak kell tekintenünk, és azóta folyamatosan jelen van. Jelentősége az évszázadok során többször változott, de bizonyos mértékben mindig szerepet játszott az itt élők életében. A 18. század második felétől különösen kiemelt helyet foglalt el, és több településen az emberek megélhetésének egyik fő forrásává vált. A gazdasági ágazat fellendülésében nagy szerepet játszottak a betelepített németek, a terület kereskedelmi kapcsolatok szempontjából kedvező központi fekvése, valamint a dombvidéki terület és a több településre jellemző szűk határ, ami a szántóföldi műveléssel szemben a szőlő- és gyümölcsstermesztésnek kedvezett.

Az általam vizsgált terület, de egyben az egész vármegye jelentős szőlőművelését mutatják a 18. század végétől a 20. század első feléig készült országleírások és vármegye-monográfiák, amelyek Pest-Pilis-Solt, majd 1876-tól Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyével kapcsolatban minden esetben kiemelik a szőlőművelést. Ahogy Fényes Elek 1842-ben írta: „a' pestmegyei szőlőhegyekben akar a' mennyiséget, akar a' minémiséget tekintsük, nagy kincse fekszik hazánknak. Itt a' bortermesztés mind a' dombos vidéken, mind a' rónaságon annyira közönségessé lett, hogy alig lehetne néhány helységet előszámlálni, melly szőlőműveléssel nem foglalatoskodnék; 's még napról napra újabb erdőirtások tétetnek.”¹ Annak ellenére viszont, hogy szinte az egész vármegye területén folyt szőlőművelés, eltérő súllyal volt jelen a gazdálkodás rendszerében az egyes tájakon, településeken. A források különösen is kiemelik Budát és annak környékét. Ezen vidék szőlőtermesztésének jelentőségét leginkább az mutatja, hogy Buda-vidék határát Schams Ferenc a szőlőművelés alapján húzta meg. Ő Tétényig jelölte ki ezt a területet,² de Andrásfalvy Bertalan még az ezt követő néhány települést is ide sorolta a budai szőlőművelés története kapcsán folytatott kutatásai során.³

1 FÉNYES Elek: *Magyarország statistikája I.* Pest 1842. 140.

2 SCHAMS, Franz: *Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange, oder vollständige Beschreibung semtlichen berühmten Weingebirge des ungarischen Reichs in statistisch-topographisch-naturhistorischer und ökonomischer Hinsicht* 2. Pest 1833. 15.

3 ANDRÁSFALVY Bertalan: Egy fejezet a Buda-vidéki németiség néprajzából. In *Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai.* Szerk. MÁTÉ Gábor. 357–366. Budapest – Pécs 2011. (Studia Ethnologica Hungarica XIV.).

A szőlőművelés a vizsgált területen a 19. század utolsó harmadáig megőrizte jelentőségét, ekkor azonban a filoxéra alaposan átrendezte az egyes művelési ágazatok gazdasági rendszerben betöltött szerepét. A vész a Kárpát-medence valamennyi domb- és hegyvidéki szőlőtermesztő területén jelentős károkat okozott. A Budai borvidéken azonban, amelyhez az általam vizsgált terület is tartozott, az ágazat soha többé nem nyerte vissza korábbi szerepét, a települések többségén ezt követően csak saját szükségletre termelték a bort és megpróbálták más kereseti forrás után nézni. Annak ellenére viszont, hogy a szőlőművelés gazdasági szerepe jelentősen visszaesett, a szőlő-borkultúrával kapcsolatos épületek többnyire megőrizték szerepüket, a présház- és pincesorok továbbra is fontos szerepet töltek be a férfiközösségek életében. A második világháborút követő újabb csapás, a németek kitelepítése, majd a szövetkezetesítés azonban végleg megpecsételte az egykor virágzó kultúra sorsát: jelentős számban bontották el az épületeket, és fokozatosan megszűnt a saját fogyasztásra történő termelés.

Az évszázadok során lezajlott politikai, társadalmi és gazdasági folyamatok valamennyi települést érintették, és bár alapjaiban egyezett a szőlő-borkultúrájuk, a változások nem egyformán hatottak az egyes közösségek életére. A vizsgált települések nem mindig azonosan reagáltak a változásokra, a kényszerű körülmények hatására eltérő utakat jártak be. Tanulmányomban ezeket a jelentős fordulópontokat kiemelve mutatom be a történeti Budai borvidék egy részének, Buda-vidék szőlőművelésének történetét, gazdasági rendszeren belül betöltött szerepét.

KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI ADATOK

A szőlőművelés igen korán meghonosodott Budán és környékén, már a 12., de legkésőbb a 13. században általánosnak kell tekinteni. A 14. században alig volt a Duna jobb partján olyan falu, amelynek írott forrásai ne említenék a szőlőt. A vizsgált területről fennmaradt középkori oklevelek is több településsel kapcsolatban utalnak jelentőségére. Ebben nagy szerepet játszhatott a telki apátság, valamint a zsámbéki premontrei kolostor, amelyeknek a misebor biztosítása érdekében szüksége volt saját szőlőterületekre. Nagy jelentőséggel bírhatott Buda közelsége is, ahol már a középkorban nagy területen műveltek szőlőt, és ami egyben megfelelő piacot is biztosított.⁴

A zsámbéki premontrei kolostor első okirati említése 1258-ból való. IV. Béla birtokadományról szóló oklevele beszámol arról, hogy a szerzetesek a falu egyharmadához megkapták az ahhoz tartozó erdő felét, két szántót, egy rétet és egy már korábban betelepített szőlőt, valamint egy területet, amit szőlővel telepítettek be.⁵ 14. századi adattal rendelkezünk Budaörsről. 1363-ban a sági konvent előtt a garam-

4 Buda középkori szőlőművelésének történetét lásd: DVIHALLY Anna Mária: *A budai szőlőművelés története*. Budapest 1932. (Tanulmányok a Magyar Mezőgazdaság Történetéhez 4.).

5 HAJDÚ, Erzsébet: Der Weinbau in Schambeck (Zsámbék) in Wort und Bild. *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 99–144. 1979. 2.

szentbenedeki apát saját maga és a Visegrád melletti Szent András monostor apátja nevében tiltakozott az ellen, hogy telepeseik itt szőlőket ültessenek, ugyanis azok adóját nem fizetik, a szőlőket pedig az óbudaiaknak adják el.⁶ Budakesziről több adat is rendelkezésre áll, 1351-ből és 1355-ből is szőlőadományozásról számolnak be az oklevelek.⁷ Jelentős volt a szőlőművelés Budajenőn is. Az apátság szolgálatában álló lakóiról tudjuk, hogy leginkább föld- és szőlőművelők voltak, egy 1339-es oklevél pedig szőlőhegyet említ a településen.⁸ Perbál és Tinnye szőlőtermesztésére egy 1401-ben lezajlott határjárás nyújt adatokat.⁹

A szőlőművelés történetében az első töréspontot a 16–17. századi török háborúk jelentették. Korábban általános volt az a nézet, hogy a törökök, mivel nem fogyaszthatták a bort, irtották a szőlőket. Mára bebizonyosodott, hogy mindez nem igaz, mert bár alkoholt nem ihattak, a bor fontos adó és kereskedelmi cikk volt, a szőlőt pedig egyéb módon is hasznosíthatták (pl. pekmez készítésére).¹⁰ A művelési ág 16. századi jelenlétét mutatják a budai szandzsák összeírásai is. A mindvégig lakott Tökön 1562-ben még 1500 pint musttizedet említettek. Ez később lecsökkent, de szűk harminc évvel később is még 560-at írtak össze.¹¹ Az egész századra vonatkozóan rendelkezünk ilyen adatokkal Budaörsről, Budakesziről, Etyekről és Zsámbékról is, igaz, ezek mértéke jóval kisebb volt, mint Tökön.¹² Természetesen a török elleni háborús évszázadok a szőlőművelésben is nyomot hagytak, de teljes pusztulás nem következett be, és a szőlőterületek egy része művelés alatt maradt. Ennek egyértelmű bizonyítéka Horváth P. Bernárd, későbbi perjel 1689-ben a rendfőnöknek írott levele, amelyben arról számolt be, hogy Zsámbékon igényes szőlők léteznek. A török kiűzését követő gyors fellendülést mutatja, hogy 1700 körül egy vödörnyi szőlőt (kb. ötven liter) három guldennel számoltak, valamint az, hogy ugyanekkor, a két Zichy fiú, Péter és László osztzkodásakor, négy szőlőskertet birtokolt Zsámbékon a Zichy család, aminek az éves hozama 102 hektoliter volt. Ezt támaszthatja alá

6 BARTFAI SZABÓ László: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig*. Budapest 1938. 121.

7 BAKÁCS István: *Iratok Pest megye történetéhez 1002–1437*. Budapest 1982. 190, 206. (Pest Megye Múltjából 5.)

8 FÖLDES László: *Páty és környékére vonatkozó okleveles anyag*. Néprajzi Múzeum, Budapest. EA 4000. 1953. 17.; BAKÁCS 1982. 159–160.

9 BAKÁCS 1982. 316.

10 A szőlők folyamatos jelenlétét személetesen mutatja be Dvihally Anna Mária Buda példáján. A korabeli források elemzése alapján arra a megállapításra jutott, hogy a török megszállás nem korlátozta Buda bortermelését, helybeli és környéki fogyasztása a régi maradt. A várnak a hódoltság korában rendkívül nagy szerepe volt, így a töröknek érdekében állott, hogy határa műveletlenül ne maradjon. Az adófizetők megtartása érdekében törekedtek a békés egymás mellett élésre, így azon területeken, amelyeket a megmaradt lakosság továbbra is művelni tudott, tovább folyt a szőlőkultúra. (DVIHALLY 1932. 22–25.) A budai szőlők állapotával kapcsolatban lásd: *Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai 1660–1664*. Fordította és jegyzetek: KARÁCSON Imre. Budapest 1904. 229, 246, 251–252.

11 KÁLDI-NAGY Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai*. Budapest 1985. 654–655. (Pest Megye Múltjából 6.)

12 KÁLDI-NAGY Gyula 1985. 235–236 (Etyek), 360–361 (Budakeszi), 469–470 (Budaörs), 713–715 (Zsámbék).

az is, hogy Tökön 1715-ben 57 kapás szőlőt írtak össze.¹³ Mivel a Rákóczi szabadságharc éveit alatt nem valószínű, hogy ekkora területet telepítettek be, így ez minden bizonnyal a török pusztításokat túlélő szőlő volt.

A fellendülés Buda 1686-os visszafoglalását követően kezdődött meg, amiben jelentős szerep jutott a szerbeknek, akik a török uralom vége felé nagy számban érkeztek dél felől. Ők kezdték a Gellért-hegy oldali szőlőket megművelni, de egészen Budaörsig birtokoltak területeket. Elsősorban nekik köszönhetően történt a borok terén váltás, ugyanis míg a középkortól világos, aranyszínű borként szerepel a budai, a 18. század első felétől már a később híressé váló sashegyi, budai vörösborról olvashatunk, amelynek alapja a Fekete Kadarka volt.

A 17. század végén meginduló fellendülést bizonyos mértékben a Rákóczi-szabadságharc törte meg. A vármegye közgyűlési jegyzőkönyvében már 1703 végén azt jegyezték fel, hogy a bor hiánya miatt több helyen kénytelenek az itt állomásozó katonáknak sört szállítani. Budával és Pesttel kapcsolatban ekkor még azt írták, hogy e két városnak bőven van bora,¹⁴ hamarosan viszont Buda környékén is jelentkeztek a problémák. 1715-ben az országos összeírás Zsámbékról már ezt jelenti: „A szőlőskertek jelenleg tönkre vannak menve, el vannak pusztulva és keveset teremnek; az intenzíven művelő szőlős gazdánál viszont 2-3 vödör bort is hoz.”¹⁵ A minőség és mennyiség tehát a háborús évek végére jelentősen csökkent, de fontos hangsúlyozni, hogy a szőlőtermesztés teljesen nem szűnt meg.

A SZŐLŐMŰVELÉS VIRÁGKORA

Jelentős fordulat a 18. században köszöntött be. A 16–17. századi háborúk alatt Buda-vidék jelentős része lakatlanná vált.¹⁶ Egyedül Bián, Pátyon és Tökön maradt meg a református magyar lakosság, a többi falut viszont újra kellett telepíteni. Bár a 17. század utolsó két évtizedében nagyobb számban érkeztek rácok, a Rákóczi szabadságharc következtében jelentős részükhöz menekülnie kellett. A földesurak jobbagy és munkaerő hiányában nem tudták megművelni birtokaikat, így mielőbb szükség volt új lakókra. Az általam vizsgált területre katolikus németek érkeztek, egyedül Perbálra telepítettek nagyobb számban szlovákokat (1–2. táblázat). Buda-vidék más

13 JELLI, P. Martin Anton: *Schambek/Zsámbék. Beiträge zur Geschichte und Volkskunde einer „schwäbischen“ (donauschwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/Ungarn I.* Stuttgart 1996. 297.; BETFIA László: *Tök község földrajza.* Debrecen 1940. 31. (Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből 2.).

14 BOROSY András: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711. V.* Budapest 1987. 62–63. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 14.).

15 JELLI 1996. 297.

16 Legkorábban Perbál és Torbágy vált pusztává, az 1546-os adóösszeírásban már nem szerepeltek. Budajenő először az 1559-es összeírásban jelent meg rájuk nélkül. Budaörsöt 1596 elején hagyták el lakói, Zsámbékot pedig 1635 után. Etyeket 1626-ban még lakottként említették, később viszont elnéptelenedett. Budakeszire 1606 végén visszatértek egykori lakói, ez a település 1686-ban vált lakatlanná. KÁLDI-NAGY 1985. 330, 640.; L. GÁL Éva: *Az óbudai uradalom a Zichyek földesurága alatt 1659–1766.* Budapest 1988. 26–44.; GENG Antal: *Etyek története.* Etyek 2005. 21.

településeinek jelentős részére elsősorban szintén közép- és délnémet területekről jöttek az új lakók. Csak Sós-kútra és Tárnokra, valamint a valamivel távolabbi pilisi falvak egy részébe telepítettek szlovákokat.

A vármegyén belül tehát Buda környékére különösen sok német érkezett, akiknek beköltözését politikai okokból az uralkodó is előmozdította. A telepítésekben jelentős szerep jutott a Zichy családnak, akik Budakeszire 1698-ban, Budaörsre 1720-ban, Perbálra pedig 1736-ban telepítették az első német családokat. Zsámbékon 1690 elején stüllyesztették jobbágyi állapotba a magyar katonákat, majd az 1710-es években megkezdődött a németek betelepítése is. Torbágyra 1699-től, Budajenőre 1703-tól érkeztek az első új lakók. Etyeken 1720-ban kezdődött meg a jezsuiták támogatásával a németek betelepítése.¹⁷ A telepítések sikeresek voltak, a regnicoláris összeírás szerint 1715-höz képest 1728-ra többszörösére nőtt a családok száma. A növekedés vármegyei és járási viszonylatban is kiemelkedő, de ezzel párhuzamosan itt nőtt meg a legjelentősebben a zsellérek száma.

1. TÁBLÁZAT

*Nemzetiségi megoszlás 1881-ben*¹⁸

Település	Magyar	Német	Szlovák	Szerb	Egyéb	Beszélni nem tudók
Bia	1688	416	11	–	–	114
Budajenő	72	727	7	–	–	32
Budakeszi	200	2997	19	–	6	135
Budaörs	141	3886	23	–	10	316
Etyek	255	2034	22	–	4	223
Páty	2193	49	3	–	1	71
Perbál	46	1030	305	–	–	52
Torbágy	40	1227	3	–	–	49
Tök	1367	57	1	1	19	54
Zsámbék	642	2978	1	–	6	161

A szőlőművelés fellendítését a telepítő földesurak adókedvezményekkel igyekeztek támogatni, az új telepesek többéves adómentességet kaptak a szőlők után. A telepítés azonban hosszú éveket, évtizedeket vett igénybe, és Zsámbék példája jól mutatja, hogy a kezdeti években a németek sem fordultak minden esetben a szőlőművelés felé. Mindez azért érdekes, mert a németekkel kapcsolatban általános megállapítás szokott lenni, hogy megérkezésükkor azonnal nagyarányú telepítésekbe kezdtek. Ezzel szemben Zsámbékon 1725–1726-ban a 41 magyar gazdától 81 vödör (kb. 40,5

17 L. GÁL 1988. 64–69.; DÓKA Klára: Pest-Pilis-Solt megye népességi és nemzetiségi viszonyai (1701–1840). In *Tanulmányok Pest megye monográfiájához II.* Szerk. SOÓS István. 265–359. Budapest 2008. 272, 280. (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához 15.); GENG 2005. 42–44.

18 *A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve II.* Budapest 1882. 90, 205. (a továbbiakban: *A Magyar Korona Országaiban...* 1882).

hektoliter) adó érkezett, míg a 42 némettől, akik ekkor adómentességet már nem élveztek, csak nyolc vödör (kb. négy hektoliter). Egy 1727-es földesúri összeírás szerint pedig, míg az ötven magyar alattvalónak 206 kapás szőlője volt, s mindössze öt nem birtokolt területet, addig a 172 német lakó közül csak 68 rendelkezett szőlővel, amelyek többnyire kis területűek voltak.¹⁹

2. TÁBLÁZAT

Vallási megoszlás 1881-ben²⁰

Település	Római katolikus	Református	Evangélikus	Izraelita	Görög katolikus	Egyéb
Bia	1196	973	8	52	–	–
Budajenő	811	24	–	–	–	–
Budakeszi	3310	34	1	3	–	2
Budaörs	4340	21	12	1	1	1
Etyek	2341	146	1	50	–	–
Páty	356	1893	–	68	–	–
Perbál	1413	10	–	6	–	4
Torbágy	1295	6	4	14	–	–
Tök	102	1350	3	26	4	14
Zsámbék	3319	36	8	425	–	–

A szőlők jelenlétét, a fellendülés lehetőségét mutatja viszont, hogy Bél Mátyás Pest-Pilis-Solt vármegyéről szóló, a 18. század első felében írott munkájában Budaörs szőlőhegyére jó termő gyümölcsöt említett és Páty domboldalát is alkalmasnak tartotta a szőlőművelésre. Ekkor viszont még nem beszélhetünk nagyarányú művelésről, mert például Budakeszivel kapcsolatban ugyan megemlítette a szőlőket, de megjegyezte, hogy ezek még kevés termést hoznak.²¹ A szőlőművelés terjedésére szolgál adatként a vármegye 1728-as összeírása is, amiből jól látszik, hogy bár a szőlő a legtöbb település határában megtermett, még korántsem érte el az igazi piacképes szín-

19 JELLI 1996. 297–298. Zsámbékon egy 1720-as oklevél szerint 61 magyar, 31 német és tíz szerb család élt. (PATI NAGY Elemér: *Zsámbék*. Zsámbék 1991. 49.) A 18. század végére ez az arány jelentősen átalakult, ekkor a magyarok a lakosság alig egyötödét adták. Husz Ildikó ennek okát a születésszabályozásban és a vegyesházasságokban látja. (HUSZ Ildikó: *Család és társadalmi reprodukció a 19. században*. Budapest 2002. 57. [Doktori Mestermunkák]). Etyeken is a század első felében a magyarok voltak többségben, az 1750-es években azonban a németek létszáma és gazdasági ereje növekedett meg. A magyar családok sorsa 1763-ban pecsételődött meg. A helybeli plébános a földesúr, a komáromi jezsuita házfőnök hallgatóságos beleegyezésével megtiltotta az 1763-ban elhalt etyeki kalvinista lelkész református szertartás szerinti eltemetését, amivel nyílt, tetlegességig fajuló összeütközést provokált az addig békében egymás mellett élő, túlnyomórészt német ajkú katolikusok és magyar reformátusok közt. A magyarok többsége élt a szabad költözés jogával. GENG 2005. 35.

20 *A Magyar Korona Országában...* 1882. 90, 205.

21 BÉL Mátyás: *Bél Mátyás Pest megyéről*. Szentendre 1977. 123, 125. (Pest Megyei Múzeumi Füzetek X.).

vonulat, a bor nagy részét a lakosok maguk fogyasztották el.²² A lehetőségek viszont adottak voltak egy fejlett szőlőkultúra kialakulásához.

A szőlőművelésnek nagyobb jelentősége a 18. század második felében lett, amihez hozzájárulhattak a nyugodtabb körülmények. Egyrészt egy hosszabb ideig tartó háborúmentes időszak következett, másrészt pedig a 18. század első felében többször is jelentős pusztításokat végző pestis visszaszorult, az utolsó nagy járvány az 1730-as évek végén szedte áldozatait. A nyugodtabb, stabilabb időszak a lakosság-számban is megmutatkozott, az 1744. és az 1771. évi dikális és taxális összeírások, valamint a lélekösszeírások is folyamatos emelkedést mutatnak.²³ Tovább növekedett viszont a zsellérek száma, amelynek elsődleges oka a járás több településére jellemző szűk határ volt. Az 1828-as országos összeírás alapján elmondható, hogy bár a zsellérek száma mindenhol magas volt, különösen nagy arányban voltak jelen Budakeszin és Budaörsön. Ezen a két településen a 18–60 év közötti családfők 82, illetve 87%-a volt házas vagy házatlan zsellér. A jobbágyok és zsellérek száma a legkiegyenlítettebb Pátyon és Tökön volt.²⁴ A zsellérek magas száma kedvezett a szőlő-borkultúrának, számukra a felemelkedést, a kiutat a szabadabb jogállású szőlők birtoklása, művelése jelenthette. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy az egyes települések határa nem egyformán kedvezett a szőlőnek. A Budaörsön termelt borok egy részét kiváló minőségűnek tartották, több település viszont kevésbé jó minőséggel rendelkezett, ezek elsősorban a helyi szükségletek kielégítésére termeltek. Ezt támasztják alá a 18. század közepéről fennmaradt, kilenc pontos kérdőívre adott válaszok is.²⁵ Ezekből megállapítható, hogy minden településen a haszonvételek között szerepelt a szőlő, de mind mennyiségi, mind minőségi különbségek megfigyelhetők. Budajenő, Tök semleges választ adott, csak annyit tudni, hogy vannak szőlők, boruk elfogadható minőségű, van, hogy eladásra is alkalmas. Gyenge terméssel rendelkezett Per-

22 BOROSY András: *Pest-Pilis-Solt vármegye 1728. évi regnicoláris összeírása I.* Budapest 1997. 183 (Tök), 191 (Zsámbék), 209 (Budajenő), 223 (Páty), 231 (Bia), 239 (Torbágy), 247 (Budakeszi), 255 (Budaörs). (Pest Megye Múltjából 8/1.).

23 Az erre vonatkozó adatokat lásd: DÓKA 2008. 324–325, 328–329. Az 1774-es és az 1783-as lélekösszeírás elemzését lásd: ÖRI Péter: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783.* Budapest 2003. (Kutatási Jelentések 75.).

24 DÓKA 2008. 336–337.

25 Mária Terézia 1767-ben bocsátotta ki úrbrendelejét, amelynek végrehajtása érdekében felmérték a vármegyék állapotát. Kilenc úrbéri kérdőpontot állítottak össze. Az ezekre adott válaszokból tisztázódtak a természeti adottságokból fakadó haszonvételek, a helység lakosságának földesúrral való viszonya, a határhasználat módja. A vármegyére vonatkozó általános elemzést lásd: NOVÁK László Ferenc: *Pest-Pilis-Solt vármegye népe a XVIII. században.* Nagykovács 2006. 13–82. A vizsgált településekkel kapcsolatban a kilenc úrbéri kérdőpontra adott válaszok forrásközlését lásd: NOVÁK 2006. 125–127 (Bia), 137–139 (Budaörs), 139–141 (Budakeszi), 274–276 (Budajenő), 308–310 (Torbágy), 363–365 (Páty), 379–381 (Perbál), 500–501 (Tök), 530–531 (Zsámbék). A kérdőpontokra adott válaszok mellett további levéltári források felhasználásával a 18. századi Pest és Pilis vármegye azon régióhoz tartozó települések lakóinak gazdálkodását tekintette át Kocsis Gyula, amelyek a mai Pest megye közigazgatási határain belül voltak. KOCSIS Gyula: *Pest vármegye parasztsága és gazdálkodása az 1770. (1771.) évi megyei urbáriumok tükrében.* In *Tanulmányok Pest megye monográfiájához II.* Szerk. SOÓS István. Budapest 2008. 361–569. (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához 5.). A vizsgált településekre vonatkozó részt lásd: 393–428.

bál és Zsámbék, de még inkább Bia,²⁶ Budakeszi²⁷ és Páty.²⁸ Egy, a pátyiak által 1780-ban írt levél szintén a rossz minőségről számol be. Ebben azért kérték a bérleti díj emelésének mellőzését, mert boraik „oly becstelének szoktak lenni”, hogy akójuk egy forinton, sokszor pedig csak 75 krajcáron kel el.²⁹ Igazán jó minőséget csak Budaörsrel kapcsolatban említettek.³⁰

Kisebbségi fejlődést mutat Vályi András országleírása, aki leginkább a biai és a torbágyi bort dicsérte. Mind a két falunál jól termő határról írt, ahol „minden javai vagynak”, de „borral leginkább bővelkedik”³¹ és „szorgalmatos szőlőművelésekből javították állapotjukat”.³² Ezek mellett Zsámbék tett szert nagyobb jelentőségre, ennek lakói kereskedőknek adták el borukat.³³ Ezt a 18. században, de főleg annak második felében végbemenő fellendülést a számadatok mellett az uradalmi épületek is bizonyítják. Ekkor épült fel a Zichyek dézsmapincéje Budaörsön, de a feljegyzésekből az is kiolvasható, hogy a nagy mennyiségű bort az uraság Zsámbékon három pincében tartotta.³⁴ Ez a virágzó időszak a 19. században is folytatódott, igaz, Magda Pál 1819-ben még súlyos hiányosságokról számolt be, és problémának tartotta, hogy inkább sok, mint jó bort akarnak nyerni az országban. Annak ellenére, hogy Pest-Pilis-Solt vármegye „jeles és híres termése a' Budai veres bor, melly igen jó ízű is”, a Budai borvidéket még nem említette a legjelesebb magyarországi bortermő helyek között.³⁵ Fényes Elek településekről szóló rövid leírásai viszont egyértelműen mutatják a fejlődést. A század közepére valamennyi általam vizsgált helység szőlőhegygel rendelkezett, és egyre jelentősebbé vált ez a művelési ág. Etyeknek ekkor már szép szőlőhegye volt, de híres, sikeres búzája mellett jelentős szőlőterülettel rendelkezett Budakeszi és Páty is. Bia és Zsámbék jó bort termelt, a budaörsi lakosok többsége

26 „...Terméketlen szőlőlejek lévén magok határába, s- egyéb azomban is rajtok savanyú Borok Termenek, annyiból mindazon által szőlőlejeknek veszik hasznát, hogy fél esztendeő beli Korcsmájokon magok Termés beli Borait árullják, de más helyre ritkán adhatták el...”. NOVÁK 2006. 125.

27 „...Ezen helységnek vagyon ugyan szőlő hegye a' maga határában, de minthogy savanyú Borok termenek, annak nem sok hasznát veszik...”. NOVÁK 2006. 140.

28 „...Ami ezen helységben lévő Beneficiumokat illeti, vagyon ezen helységnek szőlő Hegye, de mivel hogy Kelemetes Bor szőlő Hegyein nem terem, olyan áron, mint más helység beliek el nem adhatták...”. NOVÁK 2006. 364.

29 Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (továbbiakban MNL PML) IV.165a. 43. doboz – Páty úrbéri pere. Korábbi közlés: KOCSIS 2008. 401.

30 „...ezen Helységnek a' Nemes Vármegyeye nevezetes szőlő hegye vagyon, mind maga határába; mind pedig Cséky Pusztán, mellyet eők birnak, és ottan termet Borait minden Esztendőbe pénzre fordíthatják, és onnét legjobban élelmeket táplálják, ehez járúl azis, hogy a' helységbe fél esztendeő beli Bor Ároztatások a' Fölséges Camra alatt Lévén, onnét, mint hogy Ország úttjába laknak falunak jövedelme szaporodik” (NOVÁK 2006. 138). Budaörs szőlőművelésének jelentőségét mutatja az is, hogy a város 1739-es pecsétjén egy kereszt és két szőlőfürt látható.

31 VÁLYI András: *Magyar országnak leírása I.* Buda 1796. 205 (Bia).

32 VÁLYI András: *Magyar országnak leírása III.* Buda 1799. 512 (Torbágy).

33 VÁLYI 1799. 680.

34 JELLI 1996. 298.

35 MAGDA Pál: *Magyar országnak és a' határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statistikai és geographiai leírása.* Pest 1819. 80, 266.

pedig szőlőművelésből élt.³⁶ Ennek a fellendülésnek eredményeképpen ebben az időszakban jelentősen megnövekedett a présházak és pincék száma. Az épületek kialakításának minden bizonnyal a fajta- és ízlésváltás is kedvezett, ekkor ugyanis a hagyományos, Kadarkára épülő vörösborkultúra már visszaszorulóban volt.³⁷ A vörösborkészítésénél egyre inkább terjedt az az eljárás, hogy idővel lefejtették a törkölyről és hordóban tárolták. Az ízlésváltásnak köszönhetően pedig egyre inkább a fehér fajták (Mézesfehér, Muskotály, Rakszőlő, Sárfehér, Vörös Dinka) kerültek túlsúlyba, amelyek eltartásához már nélkülözhetetlenek voltak a megfelelő építmények.³⁸

A 19. század közepére a szőlőhegyek minden település számára biztosították az elegendő mennyiségű bort, és kereskedelmi áruként való értékesítésére is vannak adatok. Az országleírások és vármegye-monográfiák egyben azt is jól mutatják, hogy ezen művelési ág jelentősége fokozatosan növekedett. A kilenc pontos kérdőív-re adott válaszokból egyértelműen kitűnik, hogy csak Budaörs rendelkezett igazán jó minőségű borral, de a 18. század végén Vályi András már több településnél is ezt említette. Bő öt évtizeddel később Fényes Eleknel már minden esetben olvashatunk arról, hogy a település szőlőhegygel rendelkezik, az 1860-as évekre pedig különös jelentőségre tett szert Budaörs mellett Páty is.³⁹ A vizsgált települések közül ekkorra ez a kettő kiemelkedett, de Pesty Frigyes a többivel kapcsolatban is általában jó borról számolt be. Egyedül Töknél említett középszerűt, Torbágnál pedig savanyút.⁴⁰ Az 1860-as évek jelentős fellendülését mutatja az is, hogy Etyeken öt év alatt 240-ről hat-száz holdra nőtt a szőlőterület, egyrészt a kedvező piaci feltételek miatt, másrészt azért, mert a közepes minőségű legelőterület intenzívebb hasznosításába kezdtek, mivel jelentős állattenyésztés nem honosodott meg. Ez a növekedés itt egészen a filoxé-ráig megfigyelhető volt, 1880-ra nyolcszáz kataszteri hold szőlővel rendelkezett a te-

36 FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára*. Pest 1851. I. 131 (Bia), 183 (Budakeszi), 184 (Budaörs), 312 (Etyek); 1851. III. 206 (Páty); 1851. IV. 334 (Zsámbék).

37 A balkáni vörösborkultúra egyik jellemzője volt a pincék hiánya. Részletesen lásd: ANDRÁSFALVY Bertalan: A vörösborkészítés Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. *Néprajzi Értesítő* 49–69. 1957. XXXIX. 63–64.

38 GALGÓCZY Károly: Magyarország borászata. *Statistikai Közlemények* 222–246. 1861. II. 240.; KELETI Károly: *Szőlőszet. Első rész. Magyarország szőlőszeti statisztikája 1860–1873*. Budapest 1875. 76.; PETTENKOFFER Sándor: Szőlőművelés és borászat. In *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye II*. Szerk. BOROVSZKY Samu. 93–108. Budapest 1911. 97. (Magyarország Vármegyéi és Városai); ANDRÁSFALVY Bertalan: A budai szőlőművelés. Néprajzi vázlat. In *Szőlő, bor, termelés, fogyasztás, társadalom. Borkultúra és társadalom visszatekintve a 21. századi Magyarországról*. Szerk. MUSKOVICS Andrea Anna. 14–24. Budapest 2013. 18. A fehérborok túlsúlyát jól mutatja Keleti Károly 1873-as statisztikája. Arányait tekintve a vörösborknak legnagyobb szerepe Budakeszin, Pátyon, Tökön és Zsámbékon volt, igaz, ezeken a településeken is a fehérbor kétszerese volt a vörösborké. KELETI 1875. 300, 345–346.

39 „Terem tiszta buza és kétszeres, árpa és zab, kevés burgonya, és tengeri, rozs semmi. – ebből igen keveset pénzeltetnek a lakosok, – hanem azt a bor termés potolja, – igen kemény tarthatós hegyi borok teremnek, vetekednek a legjobb vidékbéli Magyar borokkal kivált ha tisztán manipulálnák.” PESTY Frigyes: *Pesty Frigyes kéziratok Helynévtárából: Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések*. Szentendre 1984. 272. (Pest Megyei Téka 6.). Adatai 1864–1865-re vonatkoznak, ekkor bocsátotta ki felhívását a helynevek gyűjtésére.

40 PESTY 1984: 64 (Budaörs), 188 (Budajenő), 272–274 (Páty), 421 (Torbágy), 430 (Tök).

lepülés. Ezt a fellendülést jól mutatja a *Borászati Lapok*ban 1870-ben megjelent jelentés: „...s előttünk áll végre Ettyek, melynek bora az 1862. évi kiállításon még fel sem tűnt, s általában mint igen közönséges ismertetett, s most [...] versenyez a híres moóri borral, a kereskedésben pedig majdnem a budaival fizettetik egy áron.”⁴¹

A következő jelentős összefoglaló munkák az 1870-es évek végén jelentek meg Galgóczy Károlynak köszönhetően. Ez a szőlőművelés jelentőségének további növekedését mutatja. A budaörsiek boraikat ekkor már külföldön értékesítették. Feldhoffer Márton, Frank István, Hauser János, Kreiszb Orbán, Schaczal György és Weber Lipót külföldi kereskedőkkel voltak kapcsolatban, évenként nagy mennyiségű bort szállítottak általuk határainkon túlra. Az itt termelt borok minőségét mutatja, hogy három gazda 1873-ban a bécsi világkiállításon érmet és díszoklevelet nyert.⁴² Az 1870-es évek végére már Torbágy is jelentős szőlőműveléssel rendelkezett, Galgóczy a budaörsit megközelítő borokról számolt be,⁴³ a pátyi borokat pedig a budaihoz hasonlította, melyeket messze vidékekre elhordtak.⁴⁴ Bián a legfontosabbnak tartotta a szőlőművelést, de jó minőségű bor termelt Tökön is, a zsámbéki szőlőművelés jó karban volt tartva, Budajenő lakosainak bora pedig pesti és tétényi pincékbe került.⁴⁵

Buda-vidék településeit tekintve egy érdekes folyamat figyelhető meg. A szőlők telepítése a 18. század elején megkezdődött, és folyamatosan növekedett a művelési ág jelentősége. A 18. század második felére már minden településen foglalkoztak vele, de ekkor a minőséggel még jelentős problémák voltak, egyedül Budaörs emelkedett ki. A 19. század második felére viszont több településen fontos kereskedelmi terméké vált a bor. Ennek a fellendülésnek legszebb példái a még ma is látható pincék, amelyeknek jelentős része épült ezekben az évtizedekben. Ezzel párhuzamosan viszont – elsősorban a kezelésben jelentkező hiányosságok miatt – egyre súlyosabb problémák jelentek meg. A *Borászati Lapok* 1873-ban a budai borok hanyatlásáról számolt be, aminek oka az volt, hogy a gazdák az inkább jövedelmezőbb, de kevésbé minőségi fajtákra tértek át. Az írás szomorú jövőképet festett,⁴⁶ de a viszonylag

41 *Borászati Lapok* 1870. 8. 487.

42 GALGÓCZY Károly: *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája. Harmadik rész.* Budapest 1877. 50–52. „A szép fekvésű szőlőhegyeket, melyek a budai Sashegy irányában huzódnak, a nép kitűnő gondnal és szorgalommal miveli, s azokon a sashegyihez hasonló igen finom veres bort termel, évenként mintegy 20-30,000 akó mennyiségben, melyet külföldre szokott eladni budaörsi sashegyi czim alatt, 15, 20, 25 forintjával akónként.” GALGÓCZY 1877. 50. Budai borvidékről szóló írását lásd még: *Borászati Lapok* 1877. 16. 127–128.

43 GALGÓCZY Károly: Budapest és környékének gazdasága és állattenyésztése. In *Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közművelődési leírása I.* Szerk. GERLÓCZY Gyula – DULÁCSKA Géza. 464–528. Budapest 1879. 496.

44 GALGÓCZY 1877. 58. „Ezt népe kitűnő szorgalommal és gondos értelmességgel is miveli; rajta a budaival minden tekintetben vetekedő, jeles bort termel, mely csakugyan rendszeren budai név alatt is jó kereskedésbe, s azzal egyenlő áron kelvén, a vidéki vevők által helyben kerestetik meg.” GALGÓCZY 1879. 496.

45 GALGÓCZY 1877. 54 (Bia), 64 (Budajenő), 67 (Tök), 69 (Zsámbék).

46 „Ha 4–6 évig még úgy folytatják, mint megkezdték, a budai bor nem lesz többé az, ami volt s ez oktatlan gazdálkodás sujtaní fogja azokat is, kik az eddigi fajt szorgalmasan nevelik. Jó lesz tehát a figyelmeztetést már most tudomásul venni.” *Borászati Lapok* 1873. 11. 695.

kedvező piacnak köszönhetően ekkor még ezek a problémák nem igazán éreztették hatásukat, a hamarosan megjelenő filoxéra következtében pedig nem is tudtak jelentős változásokat előidézni.

A FILOXÉRA ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A filoxéra az egész magyarországi szőlőművelést fordulóponthoz juttatta, „de az az átalakulás, a mely a vármegye szőlőművelésében a filloxera-pusztítás következményeként beállott, a maga nemében páratlanul áll”.⁴⁷ A vész egy rendkívül virágzó gazdasági ágat semmisített meg, melynek nyomai, ahogy Drucker Jenő írta, „örökké meg fognak maradni”.⁴⁸ A Budai borvidék ezt követően soha többé nem nyerte vissza jelentőségét, az 1870-es években virágzó pátyi szőlőkultúra szinte teljes egészében megsemmisült. Az ország számos más területéhez hasonlóan itt is teljes készületlenségben találta a vész a szőlősgazdákat, amihez hozzájárult a filoxéra pusztításában való kételkedés, valamint a védekezési módok ismeretének hiánya. Ezt jól mutatja, hogy bár már a pusztítás megjelenése előtti években folyamatosan ellenőrizni kellett a szőlőket, sokszor ezt a fontos feladatot hozzá nem értő emberek végezték. Budakeszi előjárósága 1880. március 26-án jelentette is ezt a problémát. Elpanaszolták, hogy községükben „oly egyének, kik a szőlővesszők megvizsgálásához kellő képzettséggel bírnának nem léteznek”.⁴⁹

A filoxéra a vármegyében 1880. június 13-án Tótfaluban (ma Tahitótfalu) bukkant fel először Málnay Ignác vesszőkereskedő szőlőjében, aki már évek óta látta, hogy szőleje pusztul, de mivel nem ismerte fel a bajt, nem tett róla jelentést. A fertőzés júliusra elérte Szentendrét. A minisztérium még 1880. március 2-án kibocsátott egy rendeletet, amelyben utasította a vármegyei közigazgatási bizottságot, hogy a szolgabírák és a rendes tanácsú városok polgármesterei igyekezzenek megnyerni megfelelő számú szakértőt, akik vállalják településük felügyeletét. A vármegyei közigazgatási bizottság 475. szám alatt kelt határozata értelmében választották meg ezeket a személyeket.⁵⁰ A bajt azonban nem lehetett megakadályozni, 1882-ben a fertőzés a Dunát átlépve elérte Visegrádot, majd ugyanezen évben jelentették, hogy Páty község szőlőit is gyanúsak találták.⁵¹ 1885-ben Páty mellett elérte Budajenőt, Etyeket, Perbált és Tököt, 1892-re pedig Biát, Budakeszit, Budaörsöt, Torbágyot és Zsámbékot, tehát a vizsgált terület valamennyi települését.⁵² 1893-ban már így írtak

47 PETTENKOFFER 1911. 97.

48 DRUCKER Jenő: *Magyarország szőlőgazdasága: az 1905. augusztus 19–23-ig Tátralomniczon rendezett borkiállítás alkalmából.* [Budapest] 1905. 27. (A Magyar Szőlősgazdák Országos Egyesületének Kiadványa 5.).

49 MNL PML IV.415b. XII.879/88.

50 Bia és Torbágy: Steer Lajos helybeli orvos; Budajenő: Reiczner Simon és Trautmann József szőlőbirtokosok; Páty: Ginzery István orvos; Perbált: Kaiser Mátyás községi bíró; Zsámbék: Bader Antal és Schneider György szőlőbirtokosok, Helly János községi orvos. (MNL PML IV. 415b. XII. 879/88.)

51 *Borászati Lapok* 1882. 21. 168.

52 *Borászati Lapok* 1886. 1. 4. és 1893. 17. 18.

a Budai hegyvidékről: „E hegyeknek kivált az alsóbb lejtőit még csak néhány évvel ez előtt is szebbnél szebb szőlőültetvények borították, bő szüretekkel jutalmazva a szőlőmunkások szorgalmát. Ma már kopáron állnak a régi jeles bortermő szőlők. A filoxera annyira elpusztított mindent, hogy a roppant kárt vallott gazdák az utolsó tőkét is kénytelenek voltak kiírtani.”⁵³ Hasonlóan szomorú képet festett 1904-ben Karikó János Biáról szóló versében.⁵⁴

*Volt borunk, nem fájt a szívünk máséra,
De elpusztítá a kutya filokszéra.*

[...]

*Bizony nagy beteg lett a mi szőlőhegyünk,
Évenként tiszter is patikába megyünk.
Remény patikáros biztat és hiteget,
Hogy csak krisztérozzuk a szegény beteget.*

A filoxéra pusztítását és a felújítási kísérletek sikerességének mértékét szemléletesen mutatják a statisztikai adatok is (3–4. táblázat). Budajenőn a teljes szőlőhegy elpusztult. Szinte 100%-os volt a pusztulás Bián, Torbágyon, Zsámbékon és az egyik legjelesebb szőlőtermő településen, Pátyon is. A szőlőterületek jelentős része lett a filoxéra áldozata Etyeken is, Budakeszin és Budaörsön pedig a területek több mint 70%-a pusztult el.

A táblázat adataiból kiolvasható, hogy az egyes települések nem azonos módon reagáltak a helyzetre, és a 19. század végén megkezdődő felújítások eredményességében lényeges eltérések mutatkoztak. A helyreállítás Budajenőn, Budakeszin és Budaörsön jelentős mértékben sikerült, de főleg ez utóbbi településnél az őszibarack vette át a vezető szerepet,⁵⁵ a szőlők tekintetében pedig a csemegeszőlő mennyiségében történt nagy ugrás.⁵⁶ A másik csoportba azok a települések tartoznak, amelyek

53 THIRRING Gusztáv: A budai hegyvidék. In *Az Osztrák–Magyar Monarchia irásiban és képen IX.* Magyarország III. 535–551. Budapest 1893. 536.

54 KARIKÓ János: Bia leírása 1904-ben. In *Karikó János földmives népköltő válogatott versei.* KARIKÓ János. 237–238. Budapest 1904. 238.

55 Az 1895. évi statisztika egyrészt jól mutatja, hogy ekkor még a gyümölcsstermelés terén nevezetes termőtájak nem alakultak ki, másrészt pedig azt, hogy a Budai járás legnagyobb és legfejlettebb gyümölcskultúrája Budaörsön volt. A később kialakult őszibaracktáj kezdeti nyomai itt már megtalálhatók voltak. A jelentős fejlődés a 20. század elején indult meg és egészen a második világháborúig fokozódott. (A Budaörsön és környékén kialakult őszibarack-termelő tájra vonatkozóan lásd: ELEK László: A budai járás gyümölcsstermelése. *Statisztikai Szemle* 1957. 1–2. 89–99. itt: 91–94.; id. MOHÁCSY Mátyás – MALIGA Pál – ifj. MOHÁCSY Mátyás: *Az őszibarack.* Budapest 1959. 30–36.)

56 Budaörsön már a filoxérát megelőzően is jelentős mennyiségben szállított csemegeszőlőt piacra. 1876-ban Entz Ferenc így írt erről: „Hogy Budaörs községe hazánk leginkább életre való községei közé tartozik, azt tudja Budának egész környéke. A budaörsi szőlősgazda háziasszonyának engedi át a szőlőiben előforduló szemendriai tőkéknek termését, melyet a szorgalmas asszonyok télen át a pesti piacon és boltokban elárúsítanak, – figyeljétek meg, széles e hazának háziasszonyai! – e forrásból ruházkodnak a budaörsi szépek, és pedig mondhatom, hogy sokan igen is szépen.” (*Borászati Lapok* 1876. 24. 279) A csemegeszőlő termesztése a városiasodás fejlődésével, az igényesebb étkezéssel, valamint az újabb szőlőfajták, elsősorban a Csiri-Csuri elterjedésével vett még nagyobb lendületet. Összefoglaló jelleggel lásd: FEYÉR Piroska: *Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai.* Budapest 1970. 358–367.

határában ugyan jelentősebben növekedett közel húsz év alatt a szőlőterület, de korábbi szerepét nem nyerte vissza. Ide tartozik Bia, Perbál, Torbágy és Zsámbék.⁵⁷

3. TÁBLÁZAT

A szőlőterület nagysága hektárban (1873–1965)⁵⁸

Település	1873	1895	1913	1935	1965
Biatorbágy	371	9	220	199	180
Budajenő	23	–	30	31	2
Budakeszi	129	36	146	73	228
Budaörs	403	93	494	536	341
Etyek	367	25	440	374	414
Páty	242	13	77	79	83
Perbál	82	108	63	55	15
Tök	145	154	51	46	59
Zsámbék	186	2	148	141	68

4. TÁBLÁZAT

A beültetett és a parlag vagy kiirtott szőlőterület nagysága hektárban 1895-ben és 1935-ben⁵⁹

Település	1895		1935	
	beültetett	parlag vagy kiirtott	beültetett	parlag vagy kiirtott
Biatorbágy	9	–	180	19
Budajenő	–	–	28	3
Budakeszi	17	19	64	9
Budaörs	93	–	531	5
Etyek	24	1	374	–
Páty	4	9	54	25
Perbál	8	100	43	12
Tök	2	152	32	14
Zsámbék	1	1	117	24

57 Zsámbék jelentős szerepet vállalt a szőlők felújításában. 1890-ben a volt uradalmi pajta területén, körülbelül három hold nagyságú részen hozták létre a községi szőlőtelepet, majd 1899-ben a Mezőgazdasági Minisztérium alapított egy állami szőlőtelepet a jegyzői földeken. Február 15-én a község hét hold nagyságú földet haszonbérbe vett, amit 1909-ben tíz évvel meghosszabbítottak. Még 1910-ben is ez volt az egyetlen ilyen intézmény a vármegyében. Az állami vállalkozás hasznot hozott a községnek. Az első tíz évben szőlőművelő tanfolyamokat tartottak, a szőlők felújítása örvendetesen haladt előre. A kísérletezés 1913-ban fejeződött be, ekkor a Mezőgazdasági Minisztérium pénziáry miatt felmondta a szerződést. JELLI 1996. 299–300.

58 *Szőlőtermelés községsoros adatok 1873–1965.* Budapest 1986. 49, 63, 65–66. (a továbbiakban: *Szőlőtermelés községsoros...* 1986).

59 *Szőlőtermelés községsoros...* 1986. 176, 184–185, 221, 234, 236–237.

A szőlőterületekkel kapcsolatban még egy érdekesség figyelhető meg. Perbálon és Tökön 1873 és 1895 között növekedett a szőlőterület. A beültetett és a parlag vagy kiirtott területek arányát megnézve viszont megállapítható (4. táblázat), hogy szinte 100%-ban ez utóbbi kategóriába estek a szőlők, tehát filoxéramentes, termő területe ennek a két településnek sem nagyon volt. Tökön ráadásul a későbbi évtizedekben is jelentősen elmaradt a szőlőterület nagysága a filoxéra előtti állapottól.

A legjelentősebb pusztulást Páty szenvedte el, itt a szőlőknek mindössze 32%-át állították helyre. Ezzel a pátyi szőlőkultúra teljesen elvesztette jelentőségét, s mindez a préházak és pincék funkciójában is jelentős átalakulásokat eredményezett.⁶⁰

Páty mellett a másik kiugró példa Etyek, itt azonban ellentétes folyamat zajlott le. A 20. század első felétől a legjelentősebb szőlőtermesztő településsé vált Buda-vidéken. Egyrészt Budaörs mellett a legnagyobb szőlőterülettel rendelkezett, másrészt a legbővebben termő fajtákkal.⁶¹ Mindez viszont közel sem a legjobb minőséget jelentette. A szomszédos települések gazdái szerint valóban az etyekieknek voltak a legszebben gondozott szőlők, de a minőség hagyott némi kívánnivalót maga után. „Az etyekieknek annyi boruk van, hogy az valami! Minőségre azonban nem ez volt a legjobb, ugyanis szőlők főleg lapos területeken helyezkedtek el, jobb boruk a gyúrói határ felé volt. A hegyi bor volt híres, Budakeszinek, Budaörsnek és Törökbálintnak volt híres bora.”⁶² A filoxérát követő gyors fellendülést éghajlat- és talajadottságainak köszönhetette, a fő ösztönzést pedig egy addig nem ismert piaci értékesítési lehetőség, a magyar pezsgőgyártás megkezdése nyújtotta, amelyhez a szükséges alapbor körülbelül 50%-át Etyek adta. Határa nedvesebb, laposabb, mint a többi Buda-vidéki szőlőtermelő falué. A Budai borvidék filoxéra okozta pusztulása után a nedvesebb talajt kedvelő amerikai alanyok a száraz, meszes hegyoldalokban nem tudtak jól kifejlődni. Ezzel szemben Etyek lapos részein gyorsan megindult a szőlőtelepítés, ami később veszített jelentőségéből (németek kitelepítése), de ennek ellenére mindmáig a borvidék legjelentősebb települése maradt.⁶³ Andrásfalvy Bertalan szerint ezt a folyamatot jól mutatja, hogy a 20. század első felében az etyeki gazdák

60 Pátyon a boltozott préházal rendelkező lyukpincék közvetlenül a település mellett fekszenek, emiatt ezeket nem hagyták el, hanem új funkciót kaptak, általános tárolóépületekké váltak. A filoxéra épületekre és tárgyi világra gyakorolt hatását lásd: MUSKOVICS Andrea Anna: „Régi jó időkről legtöbbet beszélnek / Tetőtlen préházak, beomlott kémények.” Buda-vidék préház- és pincekultúrájának pusztulása. *Néprajzi Látóhatár* 2013. 1. 107–124., itt: 110–112.

61 „Ha vizet kértek, bort adtak, mert annyi volt.” ANDRÁSFALVY Bertalan: *Szőlőtermelés*. Néprajzi Múzeum, Budapest. EA 5840. 1954. 1.

62 ANDRÁSFALVY 1954. 5. Hogy valóban milyen savanyú lehetett az etyeki bor, jól mutatja, hogy ezt egy falucsúfó is megőrizte. *In Edeck gibt es einen hohen Berg und sauren Wein, der Teufel will in Edeck sein. Etyeken egy magas hegy van és savanyú bor, az ördög Etyeken akar lenni*. MÁRKUS Éva: *Sprache und Gesellschaft in Edeck/Etyek. Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 1997. 14. 75–152., itt: 100.

63 Meisels Lajos 1890 júliusában tudósított a sóskúti szőlőkről. Beszámolójában az etyeki szőlőkről is szólt, ahol tanulmányozta a község amerikai szőlőültetvényeit. „Etyek községben, mint már említém, vidékünkön legerélyesebben karolták fel az amerikai szőlőkultúrát és mintegy kétszáz ezer tőkékük van, a legöregebbek négy évesek, részint humusban gazdag fekete homok és mészkőföldben, részint pedig homokos és mészkőben igen gazdag ugynevezett csigákó-horzsálékban.” *Borászati Lapok* 1890. július 19. 29. 194–195.

felvásárolták Budajenő, Budakeszi és Telki nagy szőlőpréseit. A gazdasági, társadalmi változásokat figyelembe vevő német szemléletet mutatja, hogy az etyeki gazdák a fajták tekintetében is igyekeztek az új igényekhez alkalmazkodni. A direkttermők helyett áttértek a nagy szemű, kevés magvú, bőven termő ún. *Freschkremple* (Budai Zöld) fajtára, amelynek savanyú, zöld színű borát a pezsgógyárak vásárolták fel nagy mennyiségben.⁶⁴ Ezt a fellendülést szemléletesen mutatja, hogy 1896 és 1944 között 1160 kataszteri hold szőlőt telepítettek Etyeken.⁶⁵

Összességében elmondható, hogy a filoxéra nagy pusztítást okozott, és az egykori Budai borvidék elvesztette jelentőségét. Természetesen a vészre az egyes települések nem egyformán reagáltak, ez az általam vizsgált területen is megfigyelhető. A leggyakoribb az volt, hogy a felújítás bizonyos mértékben megtörtént, a szőlőművelést tovább folytatták, de területi csökkenés lett a filoxéra következménye, a szőlőművelés gazdálkodás rendszerében betöltött szerepe megváltozott. Ezenkívül viszont szélsőséges, mind pozitív, mind negatív esetek is előfordultak. Az eltérő reakciókban a piaci viszonyoknak, a társadalmi szerkezetnek, az egyes települések gazdasági adottságainak volt jelentős szerepe. Megállapítható azonban, hogy a bizonyos fokú helyreállításnak köszönhetően az épületek többsége megőrizte funkcióját, a tárgyi veszteség nem volt jelentős.

Andrásfalvy Bertalan kutatásai alapján arra a megállapításra jutott, hogy Buda-vidék több kisebb központ körül rendeződő vidékből keletkezett, amelynek egysége a 19. században még leginkább a szőlőművelés azonosságán nyugodott.⁶⁶ Ebben azonban a filoxéra alapvető változásokat hozott. A vész következtében a gazdálkodás szerkezetének átalakítására kényszerültek az egyes települések. Az új utak megtalálásában kiemelkedő szerepet kapott a főváros, a 19. század utolsó harmadától ennek mindennapos szükségleteit ugyanis nagyrészt a környező települések igyekeztek kielégíteni. Ezután részben már a fővárostól való távolságuk szerint alakult a falvak és városok sajátos gazdasági élete. Egy-egy terményre specializálódó települések zónái alakultak ki, a szőlő és a bor a legtöbb helyen háttérbe szorult, elsősorban a saját igények kielégítésére szorítkoztak. A piachoz közelebb lévő települések intenzíven kezdtek foglalkozni virág- és gyümölcskertészettel, valamint tejtermeléssel, a takarmány- és kenyérgabona piacra hordása pedig a távolabb fekvő közösségek feladata lett. A filoxéra utáni változások, az eltérő utak mögött a gazdasági lehetőségek kiaknázása mellett a társadalom szerkezete is meghatározó volt. Az egykor jelentős zsellérlakossággal rendelkező Budakeszin és Budaörsön a szántóval, rétekkel, legelőkkel nem rendelkezők számára nem adatott meg, hogy gazdálkodási szerkezetüket alapjaiban változtassák meg. Így más utat kellett találniuk. Az elsősorban csak szőlőterülettel rendelkező volt budaörsi zsellérek a két lábon állást választották (a szőlő mellett az őszibarack nagyarányú termesztése), emellett a piaci lehetőségekhez alkalmazkodva a borszőlő helyett a csemegeszőlő művelésére tértek át.

64 ANDRÁSFALVY Bertalan: *Svábok szőlőművelése és a székely telepések élete*. Néprajzi Múzeum, Budapest. EA 5841. 1953. évi jelentés. (a továbbiakban: ANDRÁSFALVY 1953a.)

65 GENG 2005. 179.

66 ANDRÁSFALVY 2011. 357–359.

A másik, egykor legnagyobb zsellérszámmal rendelkező település (Budakeszi) ezzel szemben más gazdasági irányváltásra kényszerült, ennek határa ugyanis sosem kedvezett annyira a szőlőnek, mint a budaörsi. Ők elsősorban a várossal való kapcsolatokat használták ki. Egyrészt a mezőgazdaságból már megélni nem tudó réteg a budapesti építkezéseken talált munkát, másrészt pedig felélénkültek a kereskedelmi kapcsolatok, a fő ágazat a tejelő szarvasmarhatartás, az ezzel összefüggő tejkereskedelem lett. A főváros viszonylagos közelsége miatt a milimári-tevékenység beilleszthető volt a családi munkamegosztásba, a hajnali útnak indulás után már délben visszatértek a milimárik, így bekapcsolódhattak az egyéb munkákba. A földművelés rendszere tehát alapvetően nem változott meg, de a tejkereskedelem egy jelentős többlet bevételi forrást jelentett a családok számára.⁶⁷ Budaörs és Budakeszi példája jól mutatja, hogy a főváros melletti fekvés, valamint a zsellérség egykori nagy száma lehetővé tette, hogy olyan termékekre specializálódjanak, amelyekhez a főváros közvetlen felvásárlóként szolgált, illetve amelyek nem igényeltek jelentős földterületet, ugyanakkor nagy volt a munkaerőigényük.

Ellenpéldaként Páty és Tök említhető, ahol a 19. század első felében a jobbágyok és a zsellérek száma kiegyenlített volt. Emellett jelentősebb határral is rendelkeztek, mint az előbb említett két település. Szintén jelentősebb szerepet töltött be a gabonaszállításban Perbál és Zsámbék. Nemcsak a főváros, hanem Budakeszi és Budaörs lakosságát is részben ez a négy település látta el.

A főváros közelsége a piaci lehetőségek mellett munkát is biztosított a lakosság széles körének. A környező településekről a 19. század végétől, a 20. század elejétől egyre nagyobb számban jártak fel dolgozni. Ez bizonyos szinten hozzájárult a mezőgazdaság szerepének csökkenéséhez. A társadalom foglalkozási szerkezetében bekövetkező ilyen irányú változásokat a statisztikai adatok is jól mutatják (5–6. táblázat). Míg 1900-ban még minden vizsgált településen túlsúlyban voltak a mezőgazdasági dolgozók, addig három évtizeddel később már jelentős változásokat figyelhetünk meg. A fővárostól távolabb fekvő, elsősorban gabonát termesztő települések (Páty, Perbál, Tök, Zsámbék) lakosai továbbra is elsősorban mezőgazdaságból éltek. Ezzel ellentétben a Budapest közvetlen szomszédságában található, intenzív kultúrák termelésére átváltó Budakeszi és Budaörs földművelésből élő lakosainak a száma fokozatosan csökkent, ugyanakkor a napszámosok rétege is jelentősebb volt a többi településnél, illetve az intenzív kultúrákat egyre inkább már egyéb, elsősorban ipari munka mellett művelték. Ezen a két településen elsősorban 1910 után növekedett rohamosabban a fővárosban dolgozók száma, szemben Torbággal, ahol már ekkor is meghaladta az ipari munkások száma a mezőgazdasági dolgozókéét. Ebben nagy szerepe volt a vasútnak, amely lehetővé tette a főváros viszonylag könnyű megközelítését. Ennek köszönhető az is, hogy a közlekedésben nagyobb arányban dolgoztak az itt lakók. Mindez ahhoz vezetett, hogy már a háború előtt a szegényebbek is bér-

67 A budakeszi milimárik működéséhez lásd: BEDNÁRIK János: A budakeszi milimárik. In *Jászberényi huszár. Hallgatói tanulmányok Kocsis Gyula 60. születésnapjára*. Szerk. HUBAI Gabriella. 131–152. Budapest 2009.

munkával műveltették szőlőiket. Elsősorban etyekiekkel, akik számára a közlekedési feltételek nem tették lehetővé a fővárosi munkavállalást.⁶⁸

5. TÁBLÁZAT
*A keresők foglalkozás szerinti megoszlása 1900-ban*⁶⁹

Település	Kereső	Mező- gazdaság	Ipar	Kereskedelem	Közlekedés	Napszámos	Egyéb
Bia	1494	1158	130	32	46	6	122
Budajenő	418	327	49	4	1	5	32
Budakeszi	1884	954	293	69	21	404	143
Budaörs	3249	2136	485	77	49	378	124
Etyek	1712	1457	139	30	4	21	61
Páty	900	651	106	15	5	33	90
Perbál	786	576	68	10	5	72	55
Torbágy	639	530	45	13	22	–	29
Tök	630	540	44	10	1	1	34
Zsámbék	1536	1002	254	70	19	40	151

6. TÁBLÁZAT
*A keresők foglalkozás szerinti megoszlása 1930-ban*⁷⁰

Település	Kereső	Mező- gazdaság	Ipar	Kereskedelem	Közlekedés	Napszámos	Egyéb
Bia	1475	612	456	68	108	37	194
Budajenő	412	294	73	10	8	–	27
Budakeszi	2695	446	1050	126	138	436	499
Budaörs	4151	1780	1623	245	87	171	245
Etyek	1625	1351	168	31	10	–	65
Páty	1139	774	175	33	37	7	113
Perbál	787	621	102	20	3	–	41
Torbágy	975	315	405	30	75	43	107
Tök	537	421	59	8	2	3	44
Zsámbék	1885	1154	325	64	29	15	298

68 ANDRÁSFALVY 1953a.

69 *A Magyar Korona országainak 1904. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként.* Budapest 1904. 194–195, 386–387. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 2.).

70 *1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok.* Budapest 1934. 10, 53. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 86.).

Összességében elmondható, hogy a filoxéra óriási csapást jelentett, a Budai borvidék elvesztette korábbi szerepét, így a 19. század végén, a 20. század elején az egyes településeknek át kellett alakítaniuk gazdálkodásuk szerkezetét. Míg korábban a szőlőművelés adta a vidék egységét, most ez bizonyos mértékben felbomlott, más-más termékekre specializálódtak a települések. Az egymásra utaltság viszont továbbra is megmaradt, ami erősítette a korábban is fennálló kapcsolatrendszerét. Piacra termelő, egy-egy terményre specializálódó falvak zónái alakultak ki. Annak ellenére viszont, hogy a filoxéra pusztítása után a vidék szőlőművelése nem kapta vissza korábbi rangját, a bizonyos mértékű helyreállításoknak köszönhetően egészen a második világháborúig szerepet játszott a gazdálkodás rendszerében. Ezt szemléletesen mutatja a parlag és termő szőlők aránya (4. táblázat). 1935-re, amellett, hogy a szőlőterület jelentősen megnövekedett, ezek többsége termővé is vált.

A művelési ágat újabb jelentős károk az első világháború éveitől érték, a drágaság mellett állandó problémát okozott a munkaerőhiány. Ennek ellenére ezek az évek nem jártak olyan súlyos következményekkel, mint a második világháborút követő döntések. A trianoni elcsatolások következtében jelentős dombvidéki területek kerültek határainkon túlra, illetve több, a piac számára fontos terület is elveszett. A szőlő-borkereskedelemben ekkor jelentősebb szereppel bírta Budaörsöt és Etyeket viszont mindez nem érintette olyan mértékben, mint a borkereskedelemben élen járó borvidékeket. A csemegeszőlő és az őszibarack iránti kereslet továbbra is fennállt, az etyeki bort pedig igényelte a pezsgőgyártás. A művelési ágazat 20. század első felében fennálló stabilitását jól mutatják a területi adatok is. 1913 és 1935 között a szőlők nagyságában lényeges változás nem következett be, egyedül Budakeszin figyelhető meg nagyobb arányú csökkenés (3. táblázat).

A NÉMETEK KITELEPÍTÉSE ÉS A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELE

A Buda-vidéki szőlőművelésnek a második világháború, majd a német kitelepítések és az államosítás vetett véget. A háborús évek hanyatlását jól mutatja a Pestvármegyei-Budapestkörnyéki Hegyközségi Tanács iratanyaga.⁷¹ A szőlőtermelést mellékfoglalkozásként említették, több település hordóhiányban szenvedett, a kádárok vashiány miatt nem mindig tudták teljesíteni a rendeléseket. A művelési ág válsága a békekötést követően még tovább mélyült, a németek kitelepítése a vizsgált települések többségében megpecsételte a szőlőművelés sorsát. Súlyos társadalmi változásokat eredményezett, a nemzetiségi megoszlás egyik pillanatról a másikra teljesen átalakult (7–9. táblázat). Az események emellett az élet minden területére kihatottak, a kitelepítés felbomlasztott egy több mint két évszázada működő gazdasági és társadalmi szerkezetet és súlyos veszteségeket okozott a népi kultúrában.

A németek erőszakkal történő eltávolítása az egész mezőgazdaságot érintette, de a változások mértéke eltérő volt az egyes ágazatok tekintetében. A legjelentősebb csa-

71 MNL PML IX.303. 12. doboz (Bia, Budajenő), 13. doboz (Budakeszi, Budaörs), 22. doboz (Páty, Perbál), 30. doboz (Torbágy, Tök), 33. doboz (Zsámbék), 72. doboz (Tök).

pás a szőlőművelést sújtotta. Az új telepések nagy része olyan területekről érkezett, ahol ez a művelési ág nem volt jelentős, így nem sokan értettek a szőlőhöz. Hozzá nem értésüket jól mutatja az a történet is, amit Perbálon mesélt egyik adatközlőm. Egy idős gazdától hallotta, hogy mikor megérkeztek az új lakók, az egyik kiment a birtokába került szőlőbe, mert épp a metszésnek volt az ideje. Mivel nem értett ehhez a munkához, összefogta a szőlőt és a tőke felett elvágta az egészet. „Annyit tudott, hogy tavasszal lemetszik, s olyan kicsi marad a szőlő. Tehát ennyire nem értettek hozzá.”⁷² Természetesen voltak olyanok is, akik tovább folytatták a szőlőművelést, és igyekeztek eltanulni a különböző technikákat, de ők az új lakóknak csak a kisebb részét tették ki, így rövid idő alatt jelentősen csökkent a művelt szőlők területe.⁷³ A kitelepítések szőlőművelésre gyakorolt hatásával kapcsolatban Andrásfalvy Bertalan így fogalmazott: „A legszembeszökőbb gazdálkodási-termelési változáson a szőlők mentek keresztül. A szőlőterület, prэшházak és bortermelés minőségi és mennyiségi romlása igen nagyméretű és szomorú.”⁷⁴ A második világháborút követő hanyatlást szemléletesen foglalta össze egyik adatközlője is: „Etyeken két gazdának régen több bora termett, mint most az egész határ.”⁷⁵ Ez számszerű adatokkal is alátámasztható. Az 1950-es évek derekán Etyeken a fináncok 750 hektoliter bort találtak, szemben az 1940-es évek százezer hektoliterével. Ez elsősorban annak volt köszönhető, hogy az 1946-ban kitelepített 790 család helyére jött új telepések közül csak a Heves megyei Gyöngyöstarjánról és Kisdánáról érkezők értettek a szőlőműveléshez. A munkaerő és szakértelem hiánya következtében tíz év alatt több mint hét-száz kataszteri hold szőlő pusztult ki.⁷⁶

A németek eltávolításával tehát mind a társadalom, mind a gazdálkodás, mind a népi kultúra szerkezetében drasztikus átalakulások zajlottak le. És bár az új lakók egy része megpróbált alkalmazkodni az új környezethez, a politikai események ismét közbeszóltak, így nem volt elég idő arra, hogy kialakuljon a telepések gazdálkodási rendszere, hogy a szőlőművelés abban elfoglalja helyét. Az 1950-es évektől meginduló kollektivizálás újabb változásokat okozott, s ezek az átalakulások is eltérő módon érintették a vizsgált településeket. Hatásuk mind a mai napig érezhető.

72 Saját gyűjtés – Perbál, 2013. március 11.

73 A 3. táblázatban közölt adatokból egyértelműen nem állapítható meg, hogy mekkora területi csökkenést eredményezett a németek kitelepítése, az 1965-ös adatok ugyanis már a kollektivizálást követő állapotot mutatják. Ha viszont megnézzük, hogy mely településeken volt nagyobb mértékű a területvesztés, akkor egyértelműen megállapítható, hogy a német közösségeknél esett vissza jelentősebben. Budajenőn szinte teljesen eltűntek a szőlők, de Budaörs, Perbál és Zsámbék is súlyos veszteségeket szenvedett. Ezzel szemben Pátyon és Tökön kismértékű növekedés figyelhető meg, míg az egykor németek lakta Torbágy és a főleg magyarul lakta Bia egyesüléséből létrejött Biatorbágyon alig változott a szőlőterület.

74 ANDRÁSFALVY 1953a.

75 ANDRÁSFALVY Bertalan: *Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg szőlészet-borászat, állattartás stb.* Néprajzi Múzeum, Budapest. EA 5945. 1953. 3.

76 GENG 2005. 183.

7. TÁBLÁZAT

*Nemzetiségi megoszlás 1930-ban*⁷⁷

Település	Magyar	Német	Szlovák	Szerb	Egyéb
Bia	3411	308	3	–	2
Budajenő	65	950	–	–	–
Budakeszi	1761	4318	8	1	11
Budaörs	1897	7105	3	–	1
Etyek	865	3133	4	–	2
Páty	2596	20	–	–	4
Perbál	67	1635	321	–	–
Torbágy	618	1653	5	–	1
Tök	1277	21	–	–	1
Zsámbék	1057	3372	8	–	–

8. TÁBLÁZAT

*Nemzetiségi megoszlás 1949-ben*⁷⁸

Település	Magyar	Német	Szlovák	Szerb	Egyéb
Bia	3781	4	1	–	2
Budajenő	708	4	–	–	–
Budakeszi	6437	10	7	–	15
Budaörs	7579	36	9	1	14
Etyek	3094	8	1	–	2
Páty	2624	3	–	–	4
Perbál	1272	15	116	–	–
Torbágy	2283	7	–	–	–
Tök	1262	–	–	–	–
Zsámbék	2602	2	–	–	1

77 *Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint.* Budapest 1932. 87, 173, 177. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 83.).

78 *1949. évi népszámlálás 9. Demográfiai eredmények.* Budapest 1950.

9. TÁBLÁZAT

*A kitelepített és a kitelepült németek száma*⁷⁹

Település	Népesség 1941-ben	Nemzetisége	Anyanyelve		
			német	fő	százalék
Bia	3820	56	390	226	5,9
Budajenő	976	519	871	655	67,1
Budakeszi	7322	2237	4632	3489	47,65
Budaörs	9814	7243	8448	8359	85,12
Etyek	4033	2307	3153	2612	64,77
Páty	2729	12	23	6	0,22
Perbál	2066	1449	1720		
Torbágy	2582	708	1815	1222	47,33
Tök	1291	34	49	12	0,93
Zsámbék	4525	2751	3648	2966	65,55

A termelészövetkezetek létrehozásával a szőlők egy részét elvették, az elvett földek mértéke viszont jelentős eltéréseket mutatott. Erre példaként Budajenőt és Tököt említhetjük. Előbbi település szőlői többnyire sík területeken feküdtek, így ezek alkalmasak voltak a tagosításra. Ezzel szemben Tökön a szőlőföldek nagyobb része magasabban, domboldalban volt található, amivel a szövetkezet nem tudott mit kezdeni, ezért ezeket visszaadták tulajdonosaiknak, csak kisebb területeket vágtak ki. Ezen intézkedések hatása mind a mai napig érezhető. A szőlők elvételével Budajenőn a családi szőlőkre épülő kultúra megszűnt,⁸⁰ Tökön viszont folytatódott, aminek köszönhetően ezen a településen még ma is nagy jelentősége van.

A 20. század második felében lezajló változások a korábbiakhoz nem mérhető pusztulást hoztak magukkal, ugyanis míg a filoxéra következtében elsősorban területi csökkenés következett meg, addig a kitelepítés a szőlő-borkultúrához kapcsolódó tárgyi világban, a szőlőhegyi életben és az épületállományban is végzetes károkat okozott. A németek által lakott településeken présházak és pincék százai pusztultak el vagy kerültek átalakításra, a régi faeszközök jelentős részét pedig eltűntették. Mivel pedig az el nem hordott épületek is használaton kívül kerültek, a szőlőhegyi közösségi élet is felbomlott, a férfitársaságok számára többé már nem a pincék és présházak jelentették a fő szórakozási helyet.⁸¹ A többi vizsgált településen, ahol bizonyos mértékben még megmaradtak a szőlők a 20. század második felére (pl. Tök),

79 CZIBULKA Zoltán – HEINZ Ervin – LAKATOS Miklós (összeállította): *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*. Budapest 2004. 313, 317, 344. Perbállal kapcsolatban pontos adatokat nem közöltek.

80 A termelészövetkezet 1964-ben 47 kataszteri holdon gépi művelésre alkalmas szőlőt ültetett, 1975-ben pedig további ötvenet. SIMON István – SZILÁGYI Károly: *Budajenő kis község Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun megyében 1198–1998*. Budajenő 1998. 53.

81 A kitelepítés présház- és pincekultúrára gyakorolt hatását lásd: MUSKOVICS Andrea Anna: *Buda-vidék présház- és pincekultúrája. Építészeti és társadalomnéprajzi megközelítés (XIX–XX. század)*. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest 2014. 203–208. (kézirat, doktori disszertáció).

szintén a területek fokozatos csökkenése, ezzel párhuzamosan a pincekultúra elhalálása volt megfigyelhető.

Az 1950-es évektől végbemenő változások egyedül Etyeket érintették más módon, itt a hanyatlás helyett egy újabb fellendülés vette kezdetét. A fordulat 1955-ben következett be. Ekkor alakult meg a Hungarovin Borgazdasági Kombinát Etyeki Szőlőgazdasága azzal a céllal, hogy megvalósítsa a hajdan virágzó etyeki szőlőkultúra rekonstrukcióját, továbbá az új, nagyüzemi jellegű telepítésekkel fokozottabb mértékben biztosítsa a pezsgőgyártás alapanyagát. Hétszáz kataszteri holdon indult meg a munka.⁸² Etyek mellett még Budakeszin növekedett meg jelentősen a szőlőterület, itt a község határában, mintegy négyszáz hektáron a Kertészeti Egyetem Tangazdaságának volt szőlője. Itt azonban a magánkézben lévő szőlők teljesen eltűntek.

Az elmúlt néhány évben viszont ismét pozitív irányú változásokat láthatunk, amely azonban nem a szőlőterületek növekedésében mutatkozik meg, hanem abban, hogy egyre több elhagyott épület lel gazdára, egyre több présházat és pincét újítanak fel, alakítanak át az újabb igényeknek megfelelően. Ezek ugyanis sok esetben már nem vagy csak részben töltik be hagyományos gazdasági funkciójukat, sok helyen elsődleges szerepük a vendéglátás, a turizmus lesz.

ÖSSZEZÉS

A 12–13. századtól Buda-vidéken folyamatosan jelen van a szőlő-borkultúra, igaz, az egyes településeken és időszakokban eltérő szereppel bír. Tanulmányomban kilenc település példáján, a gazdasági, társadalmi és politikai eseményeket, változásokat figyelembe véve, az egyes fordulópontokat kiemelve mutatom be a történeti Budai borvidékhez tartozó Buda-vidék szőlőművelésének történetét, gazdasági rendszerben betöltött szerepét.

A középkori és kora újkori oklevelek és összeírások jól mutatják, hogy a szőlőművelésnek már ekkor is nagy szerepe volt. A művelési ág történetében az első jelentős fordulópontra a török hódoltság idején következett be, amikor a termelés visszaesett. Fontos hangsúlyozni azonban, hogy teljesen nem pusztultak ki a szőlők. Ez lehetővé tette, hogy a harcok lezárulta után mielőbb megkezdődjön a művelési ág felvirágoztatása. A természeti adottságokat kihasználva egyre nagyobb területeket telepítettek be a szőlővel, a kereskedelmi feltételek pedig tovább ösztönözték a települések lakóit a szőlő művelésére. Ennek következtében a 19. század második felére Budaörsön, Etyeken és Pátyon a művelési ágak között vezető szerepet kapott a szőlőművelés. Ennek a virágzó kultúrának az 1880-as években megjelenő filoxéra vetett véget. Annak ellenére viszont, hogy a szőlőművelés gazdasági jelentősége visszaesett, a szőlő-borkultúrával kapcsolatos épületek többnyire megőrizték szerepüket, és a présház- és pincesorok továbbra is fontosak maradtak a férfiközösségek életében. A második világháborút követő újabb csapás, a németek kitelepítése, majd a szövetkezetesítés azonban végleg megpecsételte az egykor virágzó kultúra sorsát:

82 GENG 2005. 184.

nemcsak a területeket tekintve történt drasztikus csökkenés, hanem présházak száza-
it bontották el, pincék tucatjai omlottak be, a régi faeszközök jelentős részét pedig
eltűzelték. Újabb fordulat az elmúlt években következett be, amikor egyre több ro-
mos épület lel ismét gazdára. Ezek azonban sok esetben már nem, vagy csak részben
töltenek be gazdasági funkciót, egyre több helyen elsősorban a családok, baráti tár-
saságok találkozóhelyeivé válnak, illetve a vendéglátásban, turizmusban kapnak
szerepet.

ANDREA ANNA MUSKOVICS

**THE BOOM AND DECLINE
OF AN ECONOMIC SECTOR
IN THE BUDA REGION**

AN OUTLINE OF VITICULTURAL HISTORY

ABSTRACT

Vine-growing had been established in the Buda district quite early, and can be
regarded as general in the late 13th century; it has been continuously present since
then. Its importance has changed over the centuries, but always played a role in the
life of the locals.

National and county gazetteers from between the late 18th and early 20th
centuries report a significant degree of vini- and viticulture of both in the district
under survey and the whole of the county. Sources particularly mention Buda and its
environs. The development of this sector was greatly assisted by the settling of
German farmers, the central location conducive to trading and the hilly environment
with compact settlements that favoured grape and fruit production over arable
farming. Vine-growing retained its dominant role in several settlements until the last
third of the 19th century, but the phylloxera epidemic substantially rearranged the
role of various branches of agriculture in the economy. The epidemic caused major
damage in all hillside vineyards of the Carpathian Basin, but in several settlements
of the Buda wine district practically no attempts were made at reconstruction. The
fact that winemaking after the phylloxera was largely focused on private
consumption and settlers looked for other sources of income applies to the area
examined in this paper as well. Even though the economic importance of viticulture
was now decreasing, buildings related to winemaking retained their role and
pressing houses and wine cellar rows remained a focal point in local male society.
Further blows after World War II, such as the deportation of German settlers and
forced collectivisation finally caused incontrovertible damage: the farmed area
decreased drastically, pressing houses were demolished, cellars collapsed and
wooden implements were used for firewood.

Political, social and economic trends over time had an impact on all these settlements, and even though they were all characterised by the same vini- and viticulture, changes not affected every settlement to the same degree. Villages in this survey reacted to these changes in different ways, and circumstances forced them to find different mechanisms to cope. The paper concentrates on these hallmarks and presents the history of winemaking in the Buda district, an area in the Buda wine region, and its role in the economic system.

SURÁNYI BÉLA

A HAZAI KORSZERŰ TEJGAZDASÁG KIALAKULÁSA (1867–1945)

A tejnek mint állati terméknek emberi táplálékként való hasznosítása az ún. másodlagos termékforradalom eredményeként született meg a neolitikum végén.¹ A tejtermékek megjelenése elsősorban a folyadéktej emészthetőségének hiányából fakadt, amelynek köszönhető a vaj- és a sajtkészítés elterjedése.² Napjainkban is a világ népességének csak egyharmada képes – a laktáz enzim hiánya miatt – folyadék tejet fogyasztani. A tej és tejtermékek választéka egy adott területen főként az ott házasítható vagy elterjedt állatfajoktól és az éghajlati viszonyoktól függött. Világunkban a tejkultúra sokszínű és nagyon eltérő színvonalú, ami időben és térben egyaránt megmutatkozik. Megléte, fejlettsége utal a mezőgazdaság, ezen belül az állattenyésztés színvonalára. A tudomány eredményeire hagyatkozó agronómia hozzájárult a korszerű tejgazdaság kialakulásához, amely az idők során felépítésében elnyerte mai formáját:³ a tejtermelő állattenyésztő gazdaság, a feldolgozó ipar és a tej, tejtermék kereskedelem szintézisének. A mezőgazdasági termelésre hagyatkozó alapvető élelmiszeripari ágazat kialakulásának időszaka vette kezdetét a 19. század második felétől, amelynek egy nagyon fontos jellemzőjét kell kiemelni: a *tehéntej* vált a tejjipar *alapvető* nyersanyagává, vagyis a *korszerű tejgazdaság a szarvasmarhára* épül.

A MAGYAR TEJGAZDASÁG GYÖKEREI

„A magyarok gazdasági élete vegyes volt.”⁴ A nagyállattartás, közte a szarvasmarha meghatározó szerepet játszott. Az állattartó kultúránkban a honfoglalást⁵ megelőző időszakban az iráni és a török népekkel való kapcsolat révén a tej is megjelent: „valószínűsíthető olyan termékek ismerete, mint a vaj, túró, író, joghurt, erjesztett lótej /de még/ oltóval készült sajtot nem készítettek. A vaját rázással állították elő, a túrórt szárítással tartósították.”⁶ A kárpát-medencei állam megszületésével a korábban

1 RENFREW, Colin – BAHN, Paul: *Régészet*. Budapest 1999. 287–288. Erre utal korábban CHILDE, Gordon Vere: *A civilizáció bölcsője*. Budapest 1959. 44.

2 CURRY, Andrew: The milk revolution. *Nature* 2013. 493. 522–525.

3 *Tejgazdaságtan*. Szerk. SZAKÁLY Sándor. Budapest 2001. 15.

4 RÓNA-TAS András: *Kis magyar őstörténet*. Budapest 2007. 34–35.

5 PALÁDI-KOVÁCS Attila: *A magyar állattartó kultúra korszakai*. Budapest 1985. Doktori értekezés tézisei. 8–9.

6 Uo.

üzött nomád pásztorkodás csak a kunok és a vlachok révén élt tovább a késő középkorban. A kibontakozó transzhumáló pásztorkodás a juhtartásra és tejének hasznosítására épült. Az Alföldön viszont a hústermelést szolgálta a pusztai nagyállattartás, amely a legeltetésre hagyatkozott. „A tejkultúra két korábbi rendszere (túró- és joghurt készítés) tovább élt, meghonosodik az oltót használó caseus-kultúra.”⁷ Noha a hazai tejkultúrában a középkorban még nem lehetett számolni a vlachok hatásával, a kolostorok és a telepések „sajtkészítő tudása” már érdemleges jelentőséggel bírt. A 16–17. században kezdett kiépülni a majorsági állattartás, a hódoltság tájon és Erdélyben bővült a juhtartás aránya, és vele együtt az eszténa-közösségek térhódítása figyelhető meg. Az Alföld pusztásodásának felgyorsulása a külterjes marhatartás súlyát növelte meg, melyek virágkora a 16–17. századra esett.⁸ Az uradalmak, az alföldi és erdélyi gazdagparaszti gazdaságok az árutermelő juhtartásban jeleskedtek.⁹ Ez volt az esztrengáló juhfejes térnyerésének időszaka is. A tejjgazdaság szempontjából jelentős volt még Erdélyben és a Felvidéken a kecsketartás szélesebb körű térhódítása. A 18. század már a tejjgazdaság¹⁰ egyre gyorsabb ütemű kibontakozásának jegyében telt. Mind több uradalmi tehenészet létesült, és terjedt a juhászatokban az esztrengáló fejésmód. Az uradalmak fő termékei közé tartozott a vesling-sajt és -túró, a juhászatokban pedig a boronza-túró. Megjelent a kerek sajt, a füstölt sajt, az ostylepka és a kaskavál sajtfeleség. Mi sem jellemzőbb a sajt készítés szerepére, mint az a tény, hogy piaci terméké vált, ami együtt járt a készítése során használatos új eszközök, építmények megjelenésével. Az uradalmak¹¹ mind gyakrabban hoztak be külföldről magasabb tejjhozamú marhafajtákat (pl. hegyi fajtákat). A gypajjúkonjunktura kedvezett a merinó fajta meghonosodásának, ami viszont háttérbe szorította az anyajuhok fejését. A merinó juh terjedése következtében a hagyományos juhajták a peremvidékre szorultak. A jobbágy-paraszti és a pásztorkodó tejjgazdasága¹² is az önellátást szolgálta. Az árutermelő tejjgazdaságok léte csak az uradalmakra, az árendás tehenészetekre, ritkább esetben a birkásokra (merinó fajtát tartó) és a fejős juhászokra volt jellemző. A Dunántúlon tovább növekedett a német és itáliai sajtmeszterek szerepe. A hazai korszerű tejjgazdaság megszületéséig a magyar tejkultúrában – Paládi-Kovács Attila szerint¹³ – az alábbi rétegek lelhetőek fel:

7 Uo. 12.

8 Uo. 13.

9 Uo. 14.

10 Uo. 15.

11 Uo. 16.

12 Uo. 18.

13 Uo. 18–19. Minderről részletesen: PALÁDI-KOVÁCS Attila: *A magyar állattartó kultúra korszakai*. Budapest 1993. A tejkultúra történetének gazdag a szakirodalma úgy külföldön, mint hazánkban. Köztük megemlítendő: FINK-KESSLER, Andrea: *Milch-vom Mythos zur Massenware*. München 2013.; VALENZE, Deborah: *Milk, local and global History*. Yale University Press 2011.; FREDERIKSEN, Johan Ditlev: *The story of Milk*. New York 1919.; GRIGG, D. B.: *A világ mezőgazdasági rendszerei*. Budapest 1980. 179–187.; GRATZ Ottó – VOGEL (Hajas) József: *A tejjgazdaság története és statisztikája*. Magyaróvár 1938., CSISZÁR Vilmos: A tejjgazdálkodás ősi, középkori és újkori formái. *Tejipar* 1957. 3–4. 1–7.; CSISZÁR Vilmos: Egy 200 éves tejjgazdaságunkról levéltári adatok alapján. *Tejipar* 1960. 1–2. 4–7.; SURÁNYI Béla: *Tej és tejtermékek múltja és jelene*. Debrecen 2015.

- prehistorikus réteg,
- az antik világ öröksége,
- az alpesi pásztorkodás – főleg német – elemei,
- a szláv népek szerepe: középkorban délszláv, újkorban nyugati szláv,
- a balkáni régió hatása,
- a Mediterráneum itáliai befolyása,
- az ún. vlach réteg a 15. századtól, később a román juhtartás rétege (17–19. század).

A MAGYAR ÁLLATTENYÉSZTÉS TEJTERMELŐ ÁGAZATAI 1867–1945 KÖZÖTT

A mai értelemben vett tejgazdaság – a tehéntej túlsúlyával – gyökerei a 18. századba nyúlnak vissza.¹⁴ A *tejelő szarvasmarha-tenyésztés* terjedésében jelentős tényező volt a „fejlődő Bécs növekvő tej- és tejtermékszükséglete”, vagyis a rohamosan bővülő piac. Így leginkább „a Bécs közelében fekvő nyugat-dunántúli és nyugat-felvidéki nagybirtokosok jártak elől az ún. svájcériák, helvéciák, hollandériák, fejték vagy csirászatok létesítésében, amelyek a tejet főleg sajtaként értékesítették. Bár ez a 18. század végén még mindig elszigetelt jelenségnek számított. Mária Terézia a megyékhez küldött leiratai a tejtermelésre való átállás jegyében fogalmazódtak meg. A bécsi udvar próbálkozásai rendre elbuktak a megyék ellenállásán, ami egyúttal tükrözte az uralkodó jobbágy-paraszti szemléletet is, hogy a „magyar paraszt a borjával törődik és nem a tejjel”.¹⁵ Valójában azonban a hazai tejtermelés kibontakozásának legnagyobb akadályát a folyadék tej piacának szinte teljes hiánya, továbbá a közlekedési viszonyok elmaradottsága okozta. Természetesen ez utóbbi háttérben az alacsony színvonalú városiasodás állott. A hazai tejelő marhafajta iránt ekkor még széleskörű érdeklődés nem mutatkozott meg. Még a korabeli jeles szakembereink – így pl. Nagyváthy János¹⁶ – is kétkedve fogadták a külföldi fajták hazai honosulását. Ugyanakkor a részükről fel sem merült a jobb minőségű és bőségesebb takarmányozás biztosítása, mint alapvető feltétel.

14 ÉBER Ernő: *A magyar állattenyésztés fejlődése*. Budapest 1961. 91–92.

15 Uo. 92. A fajtaváltás üteme a 19. század utolsó harmadában gyorsult fel, és a magyar tarka marha bő fél évszázad alatt megszületett. Lásd: BOCSOR Géza: *A magyar tarka marha*. Budapest 1960.

16 Uo. Mindezek ellenére a nyugati tejelő marhafajták behozataláig is létezett magyar tejgazdaság, hiszen a juhsajt, a tehénsajt, a vaj a 15. századtól kötelező szolgáltatásként szerepelt a jobbágyság részéről (caseus decumanus=adósajt), a victualia-adó – konyhaélés – címén minden negyed-telek után évente tyúkot, libát, sajtot és vajat kellett adni az uraságnak. Csiszár Vilmos szerint a tejgazdaságunk feltehetően az istállózó állattartás megindulásával kezdődött a 15. században. Jóllehet az egyházi és földesúri allódiумokban csak a 16. században vált szembetűnővé, kizárólag Nyugat-Magyarországon és a Felvidéken. Mindezt alátámasztja az egri püspökség hídvégi uradalmának tejgazdasága a 18. század közepéről. Lásd: *Tejipar* 1960. 1–2. 4–7.

A magyar szürke marha¹⁷ tejtermelésének javítására már a 19. században, sőt még a 20. század első harmadában is több kísérlet történt, szerény érdeklődést váltva ki. Így az egyedi *tejhozam javítására* a legkézenfekvőbb megoldást a *külföldi fajták behozatala* kínálta. A tejjgazdaság szempontjából meghatározó szerep jutott a juhtartásnak is, amelyre utal a váradi regestrum is,¹⁸ kiemelve a juhász foglalkozás megbecsülését. Viszont a korabeli juhtartás nem a gyapjú, hanem a tej, a túró és a prémes bőrök elsőbbségére épült. De említhető a felvidéki Késmárk¹⁹ elnevezése is (latin: Forum Casei, német: Kaisen Mark), amely település a nevét a juhsajt-piacáról nyerte, adatolva a térségben a fejőjuhászatok elterjedtségét. Oláh Miklós *Hungaria et Athila* című, 1568-ban megjelent kötetében írja az 1526 előtti hazai állapotokról: „ökörcsordák, juhok, kecskék oly bőségesen vannak, hogy a szomszédos országnak is javára válnak”.²⁰ A török világ kedvezett Magyarországon a juhtartás fennmaradásának. Esterházy Miklós vagy I. Rákóczi György gazdasági levelei²¹ szintén jelzik a juhtej korabeli szerepét, amely azonban a 18. század második felétől kezdett háttérbe szorulni. A merinó fajta megjelenésével a hangsúly a tejtermelésről áttevődött a gyapjú hasznóvételére. A merinó fajta terjedésével egyidejűleg az a téves szakmai nézet kapott lábra, hogy az anyajuhok fejése káros, mert csökkenti a gyapjú mennyiségét, sőt a minőségét. Ez a szemlélet közel egy évszázadig élt szakmai berkekben, és csak az 1930–1940-es évek környékén enyészett el, a fésűs merinó fajta megszületésével. A juhok fejésének elmaradása és a magasabb tejhozamú marhafajták megjelenése – egyéb tényezők mellett – hozzájárult ahhoz, hogy a magyar tejjgazdaság a kor követelményeihez igazodó fejlődési útra lépett. Bár a 19. század jórészt a „kos jegyében” telt el – ami azonban nem vonatkozott a fejőjuhászatra –, elveszítve a tejből eredő hasznót. Ugyanis a 19. század végén a tengerentúli gyapjú versenye csak a hazai merinó állományt veszélyeztette, a parasztság kezén zömmel a racka, a cigája és egyéb fajták voltak, így tejhasznóvételük továbbra is gazdaságos maradt. Bár mindez elsősorban a peremvidékekre és Erdélyre volt a jellemző.²² „A kiegyezéstől (1867) az első világháborúig (1914) tartó egész korszakra vonatkozatható, hogy a juhállomány csökkenése elsősorban a merinó juhokra terjedt ki, a parasztság durva-

17 GAÁL László: *A magyar állattenyésztés múltja*. Budapest 1966. 269–270. A magyar szürke marhán túllépett az idő. A fejlődés egy jóval igényesebb, egyúttal termelékenyebb marhafajtát igényelt. Az 1874: évi XX. törvények [a továbbiakban: tc.], az 1880. évi XXVI. tc., az 1888. évi VII. tc. az állategészségügy terén, az 1900. évi XVII. tc. pedig az állatorvoslásban teremtett törvényi keretet. Az 1894. évi XII. tc. a tenyészkörzetek létesítését és az apaállat-ellátást szolgálta. Az 1895. évi XLVII. tc. a szarvasmarha-tenyésztés fejlesztését, míg az 1908. évi XLIII. tc. a szarvasmarha, sertés és juhágazat modernizációját elősegítő állattenyésztési alapot teremtette meg. Lásd: TAKÁCS Imre: *Magyarország földművelésügyi közigazgatása az Osztrák-Magyar Monarchia korában 1867–1918*. Budapest 1989. 104–107, 127–131.

18 GAÁL László: *A juhtej termelése és feldolgozása*. Budapest 1957. 17.

19 Uo.

20 Uo. 19.

21 Uo. 20. Még a kiváló szakember, Czilhert Róbert is azon a véleményen volt, hogy a fejés csökkenti a gyapjú mennyiségét és rontja a minőségét. Lásd: Uo. 23., és ÉBER 1961. 143–144.

22 GAÁL 1957. 23.

gyapjas tejelő állományára csak olyan mértékben, amennyire a legelők feltörése következtében beállott tartási viszonyok erre kényszerítették.”²³

A tejgazdaság szempontjából számításba vehető háziállatok közül a történelmi Magyarország fennállásáig (1920-ig) megemlítendő még a bivaly.²⁴ Az állomány nagysága 1911-ben a szarvasmarha létszámának 2,5%-ára rúgott, viszont Erdélyben meghaladta a 10%-ot.

A tej és termékei iránt megnyilvánuló piaci igény és a fölözögép megjelenése (1877) egyrészt gyorsította a szarvasmarha-tenyésztésben a fajtaváltást és a tájfajták megszületését, másrészt az állomány létszámának bővülését,²⁵ amely az 1880-as évek végétől 1914-ig közel 1,3 millióval nőtt, és vele párhuzamosan nagy léptékben csökkent a magyar szürke marha aránya. Míg 1884-ben a teljes állomány 80,3%-át tette ki, addig 1911-ben az „ösi fajta” aránya 27,8%-ra esett vissza, a későbbi magyar tarka marha felé mutató fajták aránya viszont már 70% fölött volt. 1880-ban és 1888-ban a Földművelésügyi Minisztérium (a továbbiakban: FM) rendelkezett az ún. tenyészkeretek felállításáról, amellyel a behozatalt és a keresztezéseket igyekezett szakmai mederbe terelni. A törvényi keretet az 1894. évi XII. tc., az ún. mezőrendőri törvény adta meg. Az FM intézkedésére égető szükség volt, amire példa egy vélemény 1883-ból: „a nyugati fajták tenyésztésében céltalanság előidézte kapkodás és tudatlan keresztezés észlelhető”.²⁶ Amint már említettük, a juhállományban a fajtaváltás az uradalmak esetében egy fél évszázaddal megelőzte a szarvasmarháét.

A kisbirtokosok kezében volt az ország tehénállományának 70–75%-a. A „formálódó” pirostarka tehén 52%-kal adott több tejet, mint a magyar szürke marha. Az uradalmakban a nyugati vérségű pirostarka fajta közel 80%-kal múlta felül a magyar szürke fajta tejtermelését. A kis- és a nagybirtok magyar szürke fajtájú tehenei között csak 28% volt a tejmenyiségben való különbség az utóbbi javára.²⁷

1920 után a politikai határok megváltoztak, ami nagyban csökkentette az ország állatteltartó képességét.²⁸

23 Uo. 24.

24 *Erdély mezőgazdasága*. Szerk. FARKAS Árpád. Kolozsvár 1944. 130–132. Először az 1884-ben történt összeírásokról különítették el a szarvasmarhától. Az erdélyi szászoknál, Fogaras megyében, Kalotaszeg környékén, Szilágy, Szolnok-Doboka megyében volt jelentősebb állomány. Somogyban és Baranyában a létszámuk nem volt számottevő. Lásd: ÉBER 1961. 316.

25 FÜR Lajos: A kapitalista mezőgazdasági termelés megszilárdulása a századfordulón (1890–1914) In: *A magyar mezőgazdaság a 19-20. században (1849–1949)*. Szerk. GUNST Péter – HOFFMANN Tamás. Budapest 1976. 235–236.

26 ÉBER 1961. 304.

27 Uo. 311. A paraszti köztenyésztésben a pirostarka fajta legnagyobb arányban Dunántúlon, Északnyugat-Felvidéken és az erdélyi szászoknál fordult elő. Ezekben a tájakon fejlődött ki leginkább a vaj- és a sajtgyártás, valamint a tejbegyűjtő hálózat. Budapest és környékén, valamint Bécshez közel eső területeken jelentős számú tehenészet létesült, amely friss folyadék tejet értékesített.

28 GUNST Péter: *A mezőgazdaság fejlődésének megkezdése a két világháború között*. In GUNST-HOFFMANN 1976. 352–354. Az 1919–1938 közötti időszak hazai tejtermelő ágazatainak helyzetéről lásd: GUNST Péter: Az állattenyésztés Magyarországon 1919–1938. *Agrártörténeti Szemle* 1969. 3–4. 331–363. Míg 1924-ben a magyar szürke fajta részaránya 17,5%-ot mutatott, a magyar pirostarkáé már 73,1%-ot. 1938-ban a két fajtacsoport közti különbség az utóbbi túlsúlyát jelezte (közel 80%).

*A szarvasmarha- és juhállomány létszáma az új országterületre számítva
(1000 db)²⁹*

Év	Szarvasmarha	Juh
1911	2150	2406
1925	1920	1890
1930	1784	1464
1935	1755	1227
1938	1882	1629
1942	2363	1708
1945	1059	328

Bár az állatlétszám lényegesen nem változott, minőségi javulás tapasztalható, úgy a szarvasmarháknál, mint a juhoknál.³⁰ Ezekben az évtizedekben „egységesítette” a hazai pirostarka fajtát Wellmann Oszkár, amely az 1940-es évek elejétől *magyar tarka marha* néven vált ismertté, mint hármasszárvasmarha fajta (hús – tej – igaerő). A magyar szürke marha már csak néhány területen (Szabolcs-Szatmár, Hajdúság) játszott kisebb-nagyobb szerepet. Ezzel véglegessé vált a hazai tejipar alapanyag ellátása. A juhállományt – melynek közel egyharmada esett áldozatul a gazdasági világválságnak – a merinó anyák újbóli fejése mentette meg. „A gyapjúkonjunktúra által háttérbe szorított magyar fejőjuhászat megújítása kezdődik meg a merinók fejésével”,³¹ amivel lezárult közel egy évszázados szakmai bizonytalanság Schandl Józsefnek köszönhetően. A juhfejés „reneszánszával” világossá vált, hogy a merinó értékes tejelő juh fajta, és ennek köszönhetően jó néhány csemege sajtféleség jelent meg a hazai piacon. „Fejlődött a tejhozam is. 1918 előtt a mai országterületen a juhok fejésére csak ritkán került sor, legfeljebb az Alföldön, elsősorban a kistenyésztők körében. Az 1920–1930-as években változás történt. 1938-ban a teljes juhállománynak több mint 50%-át rendszeresen fejték.”³² A durvagyapjas fésűs merinó fajta kialakítása is ütemesen haladt, Schandl József irányításával. Összességében azonban a juhágazat jövedelmezőségét az állami támogatás biztosította.

29 *Állattenyésztés. Történeti Statisztikai Kötetek.* Budapest 1976. 17–18. A bivaly- és kecskeállomány létszáma. Lehetséges tejtermelési forrásként számításba vehető (az új országterületre számítva):

Év	Bivaly (darab)	Kecske (darab)
1870	9 300	–
1895	15 702	17 317
1911	12 180	20 970
1935	7 069	30 408
1938	7 342	41 445
1942	11 693	70 975

Néhány uradalmi bivalytenyészet a két világháború között: Öreglak, Mezőhegyes, Somogyzárd, Pusztatomaj. Lásd: WELLMANN Oszkár: *Magyarország állattenyésztése. Szarvasmarha-tenyésztés.* Budapest 1926. 280–287.

30 GUNST 1976. 354–361, 368–371.

31 GAÁL 1957. 24–25.

32 GUNST 1976. 370.

A TEJIPAR MINT ÉLELMISZERIPARI ÁGAZAT

A tejtermelés felkarolása és az erre épülő tejipar kiépítése a 19. század utolsó harmadában a hazai mezőgazdaság legfontosabb teendői közé tartozott, amint Pirkner János Svájc, Ausztria, Németország példájára hivatkozva megállapította.³³ Meggyőződve arról, hogy a magyar mezőgazdaságban az egyensúlyt az ország a tejjgazdaság révén tudja helyreállítani. „... tejjgazdaságunk [...] szerepkörének [...] küszöbén állunk [...] eredményeink csupán [...] ez(en) ágazat első zsenge hajtásai.”³⁴ A korszerű hazai tejjgazdaság megszületése egybeesik a nyugati tejelő marhafajták behozatalával, a belterjesebb gazdálkodásra való áttéréssel.³⁵ A tejtermékek – elsősorban a sajtfélék – iránti igény növekedése már a reformkori Magyarországon megmutatkozott, ami szorosan összefüggött a városi népesség létszámának a növekedésével. A hazai sajt készítés meghonosítására sarkallt Vattay János *A tehenek tejelésének külső jelei* című, 1846-ban megjelent munkájában.³⁶ A hazai igényeket külföldi behozattalal elégitették ki, ami 1816–1845 között elérte a 90 ezer mázsát. A tejjgazdaság fejlődésére ösztönzőleg hatott az ausztrál gyapjú versenye, noha a juhok fejése, főleg a nagybirtokon emiatt háttérbe szorult. Leginkább azonban az olcsó amerikai és orosz gabona (búza) megjelenése készítette a magyar mezőgazdaságot termékszerkezetének bizonyos módosítására, azaz a tejelő tehenészeteknek a szemtermelés rovására történő fejlesztésére. Már a 19. század közepén a városellátó övezetekben létesített tehenészetek a folyadéktej értékesítésére rendezkedtek be. A tejjgazdaság gyors fejlődési üteme a dunántúli uradalmakban figyelhető meg, de a tájegység kisparszti gazdaságai is jóval meghaladták e téren az országos átlagot. A 19. század utolsó harmadában a tejtermelés mellé felzárkózó tejfeldolgozás élelmiszeripari hátlózatának első szinterei az uradalmakban³⁷ találhatóak, amire példa Csekonics zombolyai uradalma, a lipótvári földművesiskola gazdasága, Palocsa (Sáros megye), valamint Pollner Leo vaj- és sajt készítő gazdasága.

A svéd De Laval mérnök találmánya, a folyamatosan működő fölözógép (separator)³⁸ határkövet jelentett a tejfeldolgozásban, így Magyarországon is, hiszen lehetővé tette az ipari méretű feldolgozást. A találmány ellenére az 1880-as években hazánkban „a tejtermékgyártás még háziiparszerű, kisipari jellegű (volt)”.³⁹ Jóllehet a

33 Magyarország földművelése. Budapest 1896. 172.

34 Uo.

35 *A magyar élelmiszeripar története*. Szerk. SÍKI Jenő – TÓTH-ZSIGA István. Budapest 1997. (3. kiadás). 297.

36 Uo. és GRATZ–VOGEL 1938. 41.

37 GRATZ–VOGEL 1938. 41. A mai értelemben vett tejjgazdasági tehenészet elsőként Festetich György keszthelyi uradalmában létesült a 18. század végén. Ezt követte a Hunyady grófok tulajdonában lévő hetményi és mezőkeszi uradalom. A zalavári apátság 1840-ben, a zalaapáti viszont 1853-ban hozta létre tehenészetét. A kajmádi Bombelles gróf gazdasága szintén a fentiek közé tartozott. A folyadéktej értékesítésére rendezkedett be Szabó József szászfenesi gazdasága 1870-től, az óvári gazdasági akadémia tehenésze 1871-ben, a kisbéri uradalom 1872-ben. Andrassy Aladár vecsési gazdasága és Légrády Károlyné „fővárosi” tehenésze 1873-ban lépett a folyadéktej értékesítők táborába, jelezvén, hogy a sajt- és vajtermelés mellett a hazai tejkultúra termékköre bővült. Lásd: *Magyarország földművelése* 1896. 180–181.

38 ROEDER, Georg: Grundzüge der Milchwirtschaft und des Molkereiwesens. Hamburg–Berlin. 1954. 497.

39 GRATZ–VOGEL 1938. 41.

tejtermelés és -feldolgozás fokozatosan kezdett elkülönülni egymástól, kapcsolatuk szoros maradt. A tejipari hálózat kiépülése együtt járt az uradalmi feldolgozás arányának csökkenésével, sőt háttérbe szorulásával, de majd csak az első világháború utáni évtizedekben. A modernizálódó tejjgazdaság és a hozzá kapcsolódó tejipar mellett tovább élt a paraszti tejjgazdálkodás hagyománya, amely a 19. század végéig szinte érintetlen maradt, mivel a tej csupán mellékhaszna volt a marhának. A tej és tejtermékek értékesítése nehézségekbe ütközött, egyúttal a paraszti táplálkozásban sem dívott.⁴⁰ A magyar szürke marha fajtabeli adottságai sem kedveztek a tejtermelésnek. Mindez elsősorban az alföldi parasztgazdaságokra volt jellemző.

A látványos változásra az 1880–1890-es években került sor, amely nemcsak a tejtermelés növekedésében, hanem a piacra kerülő termékek mennyiségének növekedésében is megmutatkozott. Dunántúl a hazai tejjgazdaság, tejipar élenjáró színtere volt, ahol a falusi tejszövetkezeti mozgalom (melyről később részletesen lesz szó) kibontakozásával a paraszti tejtermelés vette át a szerepet a városok tejjellátásában és a tejtermékek kivitelében.⁴¹ Ami az egyes tejféléseket illeti, megjegyzendő, hogy „a Nagyalföld és Dunántúl parasztságának háztartásában a tehéntej, a hegyvidéken, elsősorban a Kárpátokban a juhtej, az erdélyi Mezőségen a bivalytej fogyasztása és feldolgozása volt hagyományosan uralkodó. A tehén- és bivalytejjel elsősorban az asszonyok foglalkoztak, a juhtej feldolgozása jobbra a pásztorok és csak ritkábban a parasz-asszonyok feladata.”⁴² A paraszti tejkultúra termékei jóval nagyobb választékot kínáltak, mint a pásztoroké, noha az Alföldön a szarvasmarhatartás túlsúlya érvényesült.

A 19. század utolsó harmadában a tejkezelés és -feldolgozás ipari módszerei mind szélesebb körben érvényesültek, és egyidejűleg erre az időszakra esett a tejszövetkezeti mozgalom kibontakozása is.⁴³ Az első tejüzemet hazánkban 1882-ben adták át rendeltetésének Szombathelyen. A 17–18. században Németalföldön, Svájcban, továbbá német földön már működtek hasonló létesítmények, ahol vaját és sajtot készítettek. Az ún. holsteini köpülők megjelenése iparosította a vajgyártást. 1863-ban megszületett a Schwarz (Gustav)-féle hidegvizes főlözési módszer, és a vele készített vaj Habsburg Frigyes révén a Teschen-vidékéről eljutott magyarországi birtokaira is, ahol tescheni-vaj néven került forgalomba. Ez a vajféle még az 1920-as években egyes uradalmak termékének számított. Hazánkban a 19. század közepéig a juhgomolyából készített juhtúró-félék, így a brinza, a lipitói túró, a székelytúró kedvelt piaci termékek voltak, amelyeket a juhászok készítettek a Felvidéken és néhol az Alföldön. A 19. század második felétől azonban a tehéntej termelése vált általánossá, amelynek következtében a sajtkészítés az eddiginél jóval nagyobb szerepet kapott. Új eljárások születtek a sajt előállítására és tartósítására. Természetesen a tejfeldolgozás iparosodását a tudomány és a műszaki fejlődés segítette elő: a gépi hűtés és főlözés feltalálása, valamint a pasztörözés módszerének kidolgozása.

40 *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás*. Szerk. SZILÁGYI Miklós. Budapest 2001. 698–703.

41 Uo. 700.

42 Uo. 738.

43 *A magyar élelmiszeripar története 1997*. 297–298.

A FM Széchenyi Pál⁴⁴ minisztersége idején 1883-ban létrehozta az Országos Tejgazdasági Felügyelőséget Egán Ede szervezésében, melynek feladatai közé tartozott:

- tejgazdaságok szervezése, lehetőleg szövetkezeti alapon,
- tanácsadás, a költségvetésig bezárólag,
- tejtermékek értékesítésének előmozdítása,
- tejgazdasági szakoktatás megteremtése,
- tejgazdasági kutatások elindítása, szakirodalom kibontakoztatása.

A fenti célkitűzések megőrizték hatályukat a vizsgált korszakban, bár a hangsúly, az érvényesülés eltérő és sokszor ellentmondásos képet mutatott. Az élelmiszeripari ágazattá fejlődő feldolgozás és az erre épülő értékesítés hajtóerejét a tejszövetkezeti hálózat kiépülése jelentette.⁴⁵ 1880 után a tejszövetkezetek száma ugrásszerűen emelkedett, jóllehet ezek szinterei a szarvasmarha fajtaváltásában élenjáró Vas, Tolna és Moson megyékben voltak, továbbá az Ipoly-mentén.⁴⁶ A máramarosi kezdeményezés Lónyai János⁴⁷ részéről kivételnek számított, de egyengette az utat Egán Ede terveit illetően, akit a hazai tejgazdaság korszerűsítésének meghatározó szakembereként ismert meg a 19. század utolsó harmadának magyar közléte.

1881-ben Szombathelyen alakult tejszövetkezet, majd 1883-ban a Budapesti Központi Tejcsarnok Szövetkezet jött létre.⁴⁸ A kezdeti lépések országos tendenciává szélesedtek. Kezdetben elsősorban a városellátó övezetek uradalmi követték ezt a megoldást. A parasztgazdaságokat a tejelő marhatartásra való átállás ösztönözte a tejszövetkezet megalakítására. Az 1890-es évtized a mozgalom megerősödése és bővülése jegyében telt el. E téren zömmel a dunántúli és a felvidéki megyék jeleskedtek. A vajgyártásban Serbán János irányításával „... megszervezték az egyes szövetkezeti körzetek központi tejszíngyűjtő és vajgyártó üzemeit, amelyekben már

44 *Magyarország földművelése* 1896. 182–182. Az „egységesülő” hazai tejelő fajta az 1940-es évek elejétől már magyar tarka marha néven jelentette a hazai tejgazdaság gerincét.

45 FÜR 1976. 240.

46 WORTMANN Sándor: *A szövetkezeti tejgazdaság fejlődése*. Budapest 1978. 24–26. A tejszövetkezetekben a parasztság részvételéről lásd: GYIMESI Sándor: *A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak*. In *A parasztság a magyar kapitalizmus korában 1848–1914*. Szerk. SZABÓ István. Budapest 1972. II. kötet, 633–634.

47 Megalapította a Szarvasmarha-tenyésztési és sajtermelési társaságot. *Magyarország földművelése* 1896. 182.

48 WORTMANN 1978. 24–26. Az 1870-es években a hazai szakemberek már világosan látták, hogy a szarvasmarha-tenyésztés fejlesztéséhez, a belterjes gazdálkodás megteremtéséhez az út a tejgazdaságok megteremtésén keresztül vezet. Ezen a téren az ország lépést tartott Európa fejlett agrárkultúrával bíró államaival. Dunántúl élen járt ezen a téren. Lásd: VÖRÖS Antal: *A tejgazdaságok kialakulása a Dunántúlon 1880–1895. Agrártörténeti Szemle* 1965. 4. 471–493. 1882-ben jött létre a Hortobágyi Sajt készítő Szövetkezet Nánássy Ferenc és a debreceni gazdasági tanintézet tanár Békessy László jóvoltából, bár rövid életűnek bizonyult. Az elégtelen takarmány miatt a juhok aszályos években kevés tejet adtak. A magyar szürke marha fajtájú tehének fejése is nehézségekbe ütközött, főleg a takarmányozás miatt. Lásd: GRATZ–VOGEL 1938. 44. Továbbá: NAGY Sándor: *A tejszövetkezetek szerepe a magyar mezőgazdaságban*. In *Trianoni Magyarország mezőgazdasága*. Szerk. HORVÁTH József. Budapest é. n. 826–832. A fővárosban működő tejszövetkezetekről lásd: VÁRADY Imre: *Adatok a Budapesti Központi Tejcsarnok Szövetkezet szerepéről a főváros tejellátásában (1883–1916) Agrártörténeti Szemle* 1978. 1–2. 172–180.; KECSKÉS Sándor: *A Fejér megyei tejszövetkezetek története és tanulsága. Agrártörténeti Szemle* 2004/2005. 1–4. 273–274.

egyöntetű minőségű vaj készült”.⁴⁹ Kassán, Pécsen és a fővárosban az Országos Tejgazdasági Felügyelőség égisze alatt létrejöttek a vajkiviteli társaságok. A 20. század első évtizedében már 650 tejszövetkezet működött 100 ezer tehénnel, ami az ország állományának 11%-át jelentette.⁵⁰ A tejszövetkezetek a századfordulón szövetségekbe tömörültek. Közülük kiemelkedett az Ujhelyi Imre szervezésében 1896-ban megszületett Magyaróvári Szarvasmarha-tenyésztő Egyesület, amely 1907–1908-ban 56 mosoni község tejtermelő gazdáit tömörítette 19 szövetségbe. Ujhelyi Imre a magyaróvári akadémia tanáraként nagyon sokat tett a későbbi magyar tarka marha tejtermelésének javításáért, elvetve az akkor uralkodó formalizmus elvét, amely csak az egyedek küllemét vette figyelembe. Moson megye kimagaslott az ország szövetségei közül. A magyaróvári egyesület⁵¹ feladatának tekintette a következőket:

- műszaki eszközök tipizálása, beszerzése,
- takarmánybeszerzés,
- bikavásárlás,
- szövetkezeti tagok teheneinek értékesítése,
- szarvasmarha díjazások,
- vajversenyek rendezése,
- szakmai vezetők továbbképzése,
- előadások, tanfolyamok a tagság részére,
- éves értékelések beszámolók rendszeresítése.

Mindezek ellenére a tejszövetkezetek eredményei eltörpültek az ország egészéhez viszonyítva.⁵² A 19–20. század fordulóján az ország éves tejtermelését mintegy 1600 millió literre becsülték. Ugyanakkor a tejszövetkezetektől átvett és feldolgozott tejmennyiség 70 millió literre tehető. A 20. század elején az ország éves tejtermelésének közel 85%-a 100 k. hold alatti birtokkal rendelkező termelőktől származott. A tejszövetkezeti mozgalom és vele együtt a hazai modern tejgazdaság kialakulásának hatását jól példázza, hogy már 1907-ben Pécsen megrendezték az Első Országos Tejgazdasági Kongresszust. 1909-ben pedig Budapest adott otthont a IV. Nemzetközi Tejgazdasági Kongresszusnak, ahol egyidejűleg Nemzetközi Tejgazdasági Kiállítás is nyílt a városligeti Iparcsarnokban.⁵³ Az eredmények ellenére sem volt zökkenőmentes a tejszövetkezetek működése,⁵⁴ amelyek közül megemlítendő, hogy a külföldi piac a vajkiviteli társaságok, illetve a vajtermelő központok kezébe került, amelyek a vajtermelés hasznát „lefölözték”. A 19–20. század fordulóját követően a feldolgozásba és értékesítésbe egyre több magánvállalkozás és részvénytársaság kapcsolódott be, igyekezvén kihasználni a lehetőségeket, ezáltal a versenyben a tejszövetkezetek háttérbe szorultak. A tejüzemek vezetése szakemberhiánnyal küzdött úgy a tejfeldolgo-

49 WORTMANN 1978. 25.

50 Uo. 32.

51 Uo. 27–31.

52 FÜR 1976. 240.

53 WORTMANN 1978. 32.; ROEDER 1954. 26. Az első hazai kiállításra 1885-ben került sor a fővárosban, ahol 71 kiállító képviselte az ágazatot, bemutatva a teljes vertikumot. Lásd: *Mezőgazdaság, állattenyésztés, őstermelés*. II. Szerk. KELETI Károly. Budapest 1886. 419–421.

54 WORTMANN 1978. 32–33, 35.

zás, mint a bel- és külföldi piacok igényeinek ismerete terén. Központi szerv létrehozását szorgalmazták, amely egyrészt felvállalta volna az érdekvédelmet, másrészt erősítette volna a tejágazat tekintélyét. Az 1912-ben hozott határozatnak csak egy évtized múlva sikerült érvényt szerezni, amikor az FM életre hívta az Országos Magyar Tejszövetkezeti Központot (OMTK). Lényegében egy átmeneti hanyatlásnak vagyunk tanúi, melynek hátterében az első világháború, valamint az 1910-ben ki-robbant száj- és körömfájás járvány állt. Ebben az időszakban a tejszövetkezetek száma is drasztikusan visszaesett. Az 1914-ben kitört világháborút követően növekedett a tej és termékei iránti kereslet, egyúttal viszont csökkent a kínálat,⁵⁵ ami ár-emelkedéshez vezetett. Válaszként a belügyminisztérium 1915-ben rögzítette a tej és tejtermékek árát. A vidéki tejüzemek viszont helyben értékesítették a tejet, így a fővárosban tejhiány mutatkozott. A főváros vezetése az eddigi szervezeti formát 1916-ban átalakította, és részvénytársasággként működött tovább Budapesti Általános Tejcsarnok Rt. néven. Már az első világháború előtti évtizedben a szövetkezeti tejfeldolgozás mellett, magánvállalkozásként tejellátó és tejtermékgyártó üzemek is létesültek. Többek között pl. a felvidéki és erdélyi kereskedők virágoztatták fel a juhtúrógyártást, növelve e termék külföldre irányuló kivitelét. De elkezdődött a külföldi sajtfeleségek hazai gyártása is, a behozatal csökkentése érdekében. 1904-ben megkezdte működését a répcelaki sajtgyár, amelyet egy svájci sajtzakember hívott életre. 1905-ben Kaposvárott két üzem is beállt a gyártók sorába. 1908-ban Szabadkán és Budapesten kazein-gyártás vette kezdetét. 1914-ben a svéd Alfa-Separator Rt.⁵⁶ Sopronban létesített tejüzemet, amely a temesvári és a budapesti üzem után az ország harmadik legkorszerűbb tejüzeme volt.

Az újonnan alapított tejüzemek mellett a régebbi létesítményekben is modernizálták a gépsorokat. Bekerültek az országba pl. a dán ún. vitorlás pasztörözők, a holsteini és viktória köpülők, illetve az amerikai vajgyúró asztalok. Nagyobb üzemekben elkezdtek a tej és a tejszín pasztörözését. A 20. század elején a hazai vajgyártásban alkalmazták a tejsavbaktérium-szintenyészteteket. A falusi szövetkezetekben is terjedtek a kézi hajtású fölözőgépek. Noha Magyarországon az első világháború időszakáig szembetűnő volt a tejiparban a műszaki fejlődés, számos területen a régi módszerek éltek tovább. Példának okáért a túró- és sajtgyártásban csak a nagyobb tejüzemek tértek át a gőzfűtéses sajtüstök és a karosprések használatára. Az ellentmondásos műszaki fejlődést ellensúlyozta az, hogy már a 19. század második felében elterjedt az uradalmak és nagyobb vállalkozások részéről egyes jó hírű sajtok gyártása: ementáli, parmezán, romadur, stb.

A háborút lezáró békekötés területvesztés miatt megcsappantak az ország gazdasági erőforrásai, amely érintette a magyar tejgazdaságot is, és veszélybe került a tejellátás. Fel-lendülés majd csak az évtized második felében tapasztalható. Az 1930-as évekre az egy évtizeddel előtti mennyiségnek a hétszeresére emelkedett a beszállított tejmenyiség.⁵⁷

55 MÉT 1997. 302.

56 Uo. 303.

57 GUNST Péter: *A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938)*. Budapest 1970. 321–323. A két világháború közötti évtizedek szarvasmarha-tenyésztéséről lásd: 308–343.

Növekedett a tejipari üzemeknek szállított tej mennyisége is. Ez idő alatt a sajttel-melés a duplájára, a vajelőállítás a négyszeresére emelkedett, mindez bővülő kiviteli piacot is jelentett. Gyaprodott a tejüzemek száma, és 1938-ra elérte a 2800-at, amelynek közel a fele szövetkezeti alapon működött. A tejfeldolgozás és -értékesítés hálózata korszerűsödött, amit a kormány is időszerűnek tartott. Bár javult a tehén-állomány egyedi tejtermelése, a létszám változatlan maradt, mivel az alacsony tejár nem ösztönözte a létszám bővítését.⁵⁸ A kormányzat a tejkérdést a feldolgozásra kerülő ún. ipari tej vonalán igyekezett megoldani. Árkiegészítő alapot létesítettek, amely kiegészítette az ipari tej árát. Rögzítették a fogyasztói tej árát Budapesten és környékén. Felállították az Országos Tejgazdasági Bizottságot, amely a Földművelésügyi Minisztérium szerveként működött, és lényegében a nagybirtok érdekeit szolgálta. Fölöttébb azzal, hogy a főváros ellátásában ún. törzs-kerettel rendelkezett. A fővárosban nem csökkent a tejár, monopolizált helyzetet teremtve a nagybani szállítók részére. Mindez elégedetlenséget szült a kedvezménytel nem rendelkezők és a kistermelők körében, akik nem érték el a napi 500 liter beszállított tejmennyiséget. A tejszövetkezeti tagoknak jobb értékesítési lehetőséget biztosított az állam, mint korábban. A tejkontingensből való részesedés egyenlőtlenül oszlott meg, Pest és Fejér megye előnyt élvezett. A tejrendelet korlátozó előírásai miatt csökkent a fel-szállított tejmennyiség és a fogyasztói tej aránya. Ezzel szemben viszont növekedett a vajexport. Kivitelében az OMTK játszott fontos szerepet. A vajtermelésben Du-nántúl tejszövetkezetei jártak az élen, hiszen itt volt az országban működő üzemek 80%-a.⁵⁹ Ami a megtermelt tej mennyiségét illeti, az egyedi tejhozam emelkedése kizárólag a nagybirtokra volt jellemző, „...a paraszti állattenyésztés nem ért el szá-mottevő sikereket.”⁶⁰ A magyar szürke marha egykori szerepe a múlté lett. A parasz-ti köztenyésztés terén a formálódó magyar tarka marha esetében a törzskönyvi mun-ka még csak a kezdeteknél tartott.

A juh, mint tejtermelő haszonállat⁶¹ – a nagybirtok gazdasági állata volt – állo-mánya sohasem érte el az 1911. évi szintet. Hiszen a Dunántúlról és az északi or-szágrészről visszaszorult, ugyanakkor az Alföldön növekedett az állomány nagysága,⁶² jóllehet a gyengébb minőségű legelőket hasznosították vele. Az országban a merinó fajta túlsúlya érvényesült, de vele párhuzamosan gyors ütemben folyt a fésűsgyapjas változat honosítása, kialakítása. Mindez együtt járt az anyajuhok fejésének újbóli terjedésével. Mivel a tejtermelés haszonnal kecsegtetett, ellentétben a gyapjúval. A nagyüzemi merinó állomány fejésének „reneszánsza” közel egy évszázados szak-mai vitára tett pontot.

58 SZUHAY Miklós: *Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években*. Budapest 1962. 129–136. A gazdasági világválság hatásáról a magyar tejgazdaságra – értékesítési gondok – lásd: SZANYI István: A tejkrisis okairól és annak megszüntetéséről. *Magyar Tejipar* 1929. 22. 4–7., BALOGH Kálmán: A magyar tejipar válsága. *Magyar Tejipar* 1933. 7. 2–3., A tejgazdasági válság. An-két a Földművelésügyi Minisztériumban. *Magyar Tejipar* 1930. 21. 4–5., A földművelésügyi miniszter nyilatkozata a tejjelállítás kérdéséről. (Kállay Miklós sajtótájékoztatója). *Magyar Tejipar* 1934. 9. 2–4.

59 GUNST 1970. 324.

60 Uo. 328.

61 Uo. 377.

62 Uo. 381, 384–385.

Az első világháború utáni pangás éveit a tejipar fellendülésének időszaka követte. A feldolgozás uradalmi, tejszövetkezeti és magánvállalkozói üzemekben folyt.⁶³ Az uradalmi feldolgozás iskolapéldája volt a vertikális üzemszervezésnek, hiszen egy gazdasági egységben történt pl. a tejtermelés, -feldolgozás és az értékesítés.

A kibontakozás időszakáról Csiszár József megjegyzi:⁶⁴ „Tejgazdaságunk általános helyzetében az 1927 utáni évek eredményeit tekintve az üzemekben feldolgozott tej mennyiségét és az üzemek számának növekedését illetően is lassú és gyakori visszaesésekkel súlyosbított, de mégis határozott fejlődés mutatkozik”. Az 1930-as évek végén a hazai tejipar ágazatai⁶⁵ a városi tejellátásra, a vaj- és sajtgyártásra rendezkedtek be. A városi tejellátásban az elvégzendő feladatok közé tartozott: tisztítás, pasztörözés, hűtés, kannázás (palackozás). Lényegében a városi tejellátás alatt csak Budapest tejforgalmáról kell beszélnünk. A főváros tejforgalmában részt vevő üzemek műszaki berendezései elavultak voltak, gondot jelentett az új berendezések beszerzése. A tejüzemek tejtermékek előállításával is foglalkoztak: joghurt, tejföl, tejszín, stb. Mindez kiegészült a vaj- és sajtfélék előállításával. Mindent egybevetve a tejellátó üzemek végezték a tejelosztást és forgalmazást. A vajipar közel 300 millió liter tejet főlőzött le, s melléküzemi terméknek számított a kazein-, a tejpor- és tejcukorgyártás. Az előállított vajmennyiség zöme a Tejtermékek M. kir. Ellenőrző Állomása felügyelete alá tartozó, ún. márkázó üzemekben készült. A sajtipar az 1930-as években mintegy 30 millió liter tejet dolgozott fel. A lágysajtok közül a romadur, a roquefort és a camembert, az olasz bel paese, belle fleur játszott szerepet. A félkemény sajtfélék körében a trappista, az óvári és az edámi élvezett elsőbbséget. A keménysajtokat az ementáli és parmezánfélék képviselték. Három tejüzemben kezdték meg az ömlesztett sajtok gyártását, amelyről az első tudományos szakkönyvet a világon a Tejgazdasági Kísérleti Intézet akkori vezetője, Gratz Ottó írta.⁶⁶ Pogácsasajt gyártása is folyt, amelynek nyersanyagát főleg a vajüzemekben melléktermékként nyert ipari túró adta.⁶⁷

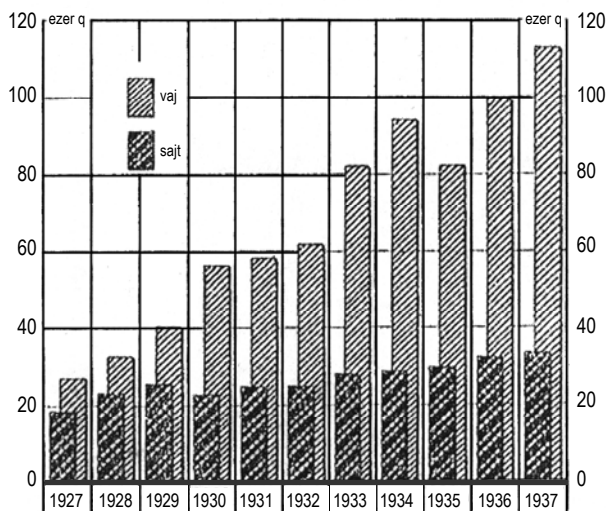
63 WORTMANN 1978. 34–39.

64 CSISZÁR József: Tejtermelés és tejfeldolgozó ipar. *Magyar Statisztikai Szemle* 1939. 6. 737. Csiszár József (1901–1955) 1926-tól a Magyaróvári Tejkísérleti Intézet munkatársa, 1941-től pedig igazgatója volt. Gyakorlati és elméleti munkássága a 20. század első felének nemzetközileg is elismert szakemberévé tette. A magyaróvári kiadású *Tejgazdaság* című szakmai folyóirat alapító szerkesztője volt. Lásd: *Új Magyar Életrajzi Lexikon*. I. Budapest 2001. 1161. Az 1930-as évek elejéről lásd: SZÖLLŐSY Zoltán: Magyarország tejipara és tejgazdasága. *Magyar Statisztikai Szemle* 1932. 2. 112–124., LÖCHERER Béla: Magyarország tejgazdasága. *Magyar Tejipar* 1931. 17. 4–7.

65 CSISZÁR 1939. 737–740. Az 1925. évi X. tc. rendelkezett a márkázásról, amelynek a 83.700/1928. F.M. sz. végrehajtási utasítása született. Ez szabályozta a tejtermékek állami ellenőrző jeggyel való ellátását. A 83.800/1928. F.M. sz. rendelet pedig az ellenőrző állomás működési szabályzatát rögzítette. Lásd: GRATZ Ottó – TÖRS Antal – VALKÓ Rudolf: *Tejgazdasági vonatkozású törvények és rendeletek*. Budapest 1936. 13–27, 195–227. A tejtörvény és annak hatása. *Magyar Tejipar* 1931. 5. 3–5.

66 CSISZÁR József: *Tejipari technológia II.* 1954. 337. A sajtféle hazája Svájc volt, ahol a 20. század első évtizedében kezdték el gyártani. Lásd: GRATZ Ottó: Az ömlesztett sajt. *Természettudományi Közöny* 1934 1007–1008. 383–385. Német nyelven megjelent szakkönyve: *Die Technik der Schmelzkaeseherstellung*. Kempton 1931, amelyet dán nyelven is kiadtak.

67 CSISZÁR 1939. 739–740., WARTMANN 1978. 42. Az ömlesztett sajtok csomagolását az 1930-as években automata gépsorok végezték. Gyulán kezdték meg a tejporgyártást, ömlesztett sajtok előállítása már 1907-ben elindult Csurgón.

A tejüzemek vaj- és sajtermelése 1927–1937 között
(Csiszár 1939. 739.)

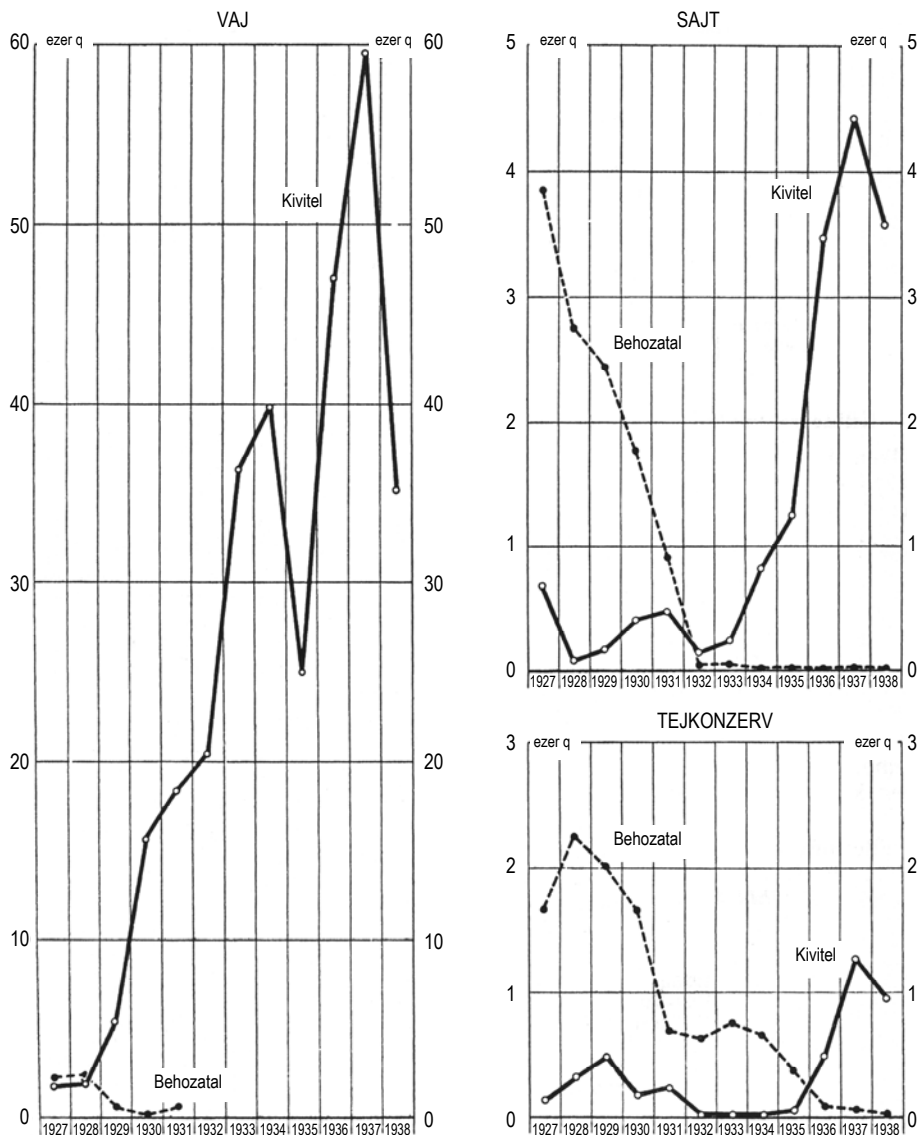
A két világháború közötti évtizedekben⁶⁸ kiépült egy színvonalasabb tejgazdaságra hagyatkozó tejipar Magyarországon, de további erőfeszítések voltak kívánatosak a mennyiségi termelés fokozására, a tej és tejtermékek minőségi javítására. A fejlett országokhoz viszonyítva alacsony volt a tehénlétszám, az egyedi tejhozamban is jelentős volt az elmaradás. Amint említettük, a belső fogyasztás színvonala – kb. 0,5 liter/fő – kívánnivalót hagyott maga után. A minőség hiánya érvényesült a tejtermelésnél, -kezelésnél és a tejtermékek mutatóinál. Számos megoldásra váró feladat állt a tejágazat előtt, így pl. a tej minőség szerinti átvétele, fizetése, a körzeti beosztás (rajonírozás) megszervezése, a tejgyűjtés és -szállítás ésszerűsítése, továbbá az évek óta szorgalmazott felügyelőségek felállítása.

Már korábban említés történt róla, hogy az OMTK 1922-ben született meg, az állam kezdeményezésére. Feladata közé tartozott a szövetkezeti tej értékesítése, a szövetkezeti hálózat irányítása körüli teendők összehangolása, de „jogköre kiterjedt a tejfeldolgozó és értékesítő iparendelvények előzetes véleményezésére is”.⁶⁹ Az országos központ alá tartozó szövetkezetek tagjai a saját szükségletükön felül lévő tejmennyiséget a szövetkezeten keresztül értékesítették. A központ engedélyezte az ál-

68 Uo. 740, 742–744. A tej és tejtermékek belső fogyasztásának növelése érdekében 1927-ben életre hívták az Országos Tejpropaganda Bizottságot, ugyanis az egy főre eső tej és termékeinek fogyasztása nagyon alacsony volt az országban. Éber Ernő külföldi példákkal támasztotta alá ezen szervezet felállításának szükségességét, amely másutt rövid idő alatt látványos eredményeket tudott felmutatni, az Egyesült Államoktól Svédorszáig. Az új szervezetben minden érdekelt helyet kapott a termelőtől a fogyasztóig. Konkoly-Thege Sándor – az OMGE képviselőjében – gazdasági szervezete tejgazdasági bizottságának erőfeszítéseit látta megvalósulni. Lásd: Az Országos Tejpropaganda Bizottság megalakulása. *Magyar Tejipar* 1927. 4. 3–7.

69 WARTMANN 1978. 35–38.

taluk megtermelt tej saját feldolgozását is. Az OMTK szorgalmazta újabb szövetkezetek létesítését. A tejfeldolgozó üzemmel nem rendelkező tejszövetkezeteknek lehetősége nyílt arra, hogy tejét értékesítse valamely feldolgozó vállalatnál. Ellentételezésként a feldolgozó vállalat a tejszövetkezet területén sajtüzemet állíthatott fel, amely a szerződés lejártá után a szövetkezet tulajdonába ment át.

A vaj, sajt és tejkonzerv külkereskedelmi forgalma 1927–1938 között⁷⁰

70 CSISZÁR 1939. 741.

Összességében elmondható, hogy „... a felvásárolt tej túlnyomó részét a két világháború közötti időszakban termelői érdekltségben dolgozták fel és értékesítették.” Míg 1923-ban 10 tejszövetkezet működött az országban, és egy millió liter tejet értékesített, addig 1938-ban a 873 tejszövetkezet által értékesített tej mennyisége közel 184 millió liter tej volt. 1940 után bekövetkező területgyarapodás csak a tejszövetkezetek számát növelte, az általuk értékesített tej mennyisége 1944-re jóval 100 millió liter alá esett.

A 6860/1935. M. E. számú rendelet ugyan életre hívta a Tejtermelők Országos Szövetségét, de az OMTK feladata és jogköre változatlan maradt, így az új szervezet országos feladatát nem tudta ellátni. Az ellentmondásos helyzeten az 1942. évi kormányrendelet változtatott, amelynek révén a szövetkezetek létrehozták a Tejtermelők és Tejszövetkezetek Országos Szövetségét (TETEOSZ), felvállalva a tejszövetkezetek felügyeletét és érdekvédelmét. Az OMTK Országos Magyar Tejértékesítő Központként folytatta működését, kizárólag a tejszövetkezetek üzleti partnereként. A tejszövetkezetek megyei szövetségei ismét megerősödtek. Tolna és Hajdú megyében kiépítették tejfeldolgozó üzemi hálózatukat. A tejipari magánvállalkozások,⁷¹ különösen a részvénytársaságok 1920 után nagyobb szerephez jutottak. Közülük kiemelkedik a Központi Tejcsarnok Rt. és a Fővárosi Tejüzem Rt.

A második világháborús években a lakosság ellátása háttérbe szorult. A Jurcsek (Béla)-féle Közellátási Minisztérium kialakította a Tej- és Tejtermékforgalmi Központot, amely korlátlanul uralta a tejágazatot. Mindez végül a jegyrendszer bevezetéséhez vezetett. A korszak végén Grenцер Béla kísérletügyi főigazgatónak a tejgazdaság, tejipar helyzetéről szóló főbb megállapításai így szóltak:⁷²

- a tejtermelés, -ipar, -kereskedelem a háborús évek alatt visszaesett;
- nem valósult meg a gyűjtőkörzetek kijelölése;
- elmaradt a tejszírtartalom, illetve a minőség szerinti átvétel és fizetés;
- a szállítás bizonytalanná vált;
- a műszaki háttér felújítása elmaradt, illetve akadozott (hadiszállítások miatt);
- meg kell indítani a tejipari berendezések hazai gyártását;
- a tejüzemi kapacitás növelésével egyidejűleg csökkenteni az üzemek számát;
- a tudományos kutatások jövőbeli felkarolása;
- tanácsadás hatékonyságának növelése, szakoktatás bővítése alap-, közép- és felsőfokon;
- a magyaróvári kísérleti intézet és a csermajori szakintézmény fejlesztése, a tejkereskedelmi szakemberképzés beindítása;
- a tejtermelési és tejipari higiénia feltételeinek javítása;
- a tejágazat minden vonalán a szakmunkásképzés, továbbképzés kiterjesztése;
- állami támogatás korszerű tejüzemek építéséhez, beleértve a tejtermelő telepeket is;
- a tejgazdasági felügyelők és a vegykísérleti állomások szoros együttműködése;
- versenykiírások, oktatófilmek rendszeresítése;
- a külföld elméleti eredményeihez és gyakorlatához való széles körű hozzáférés biztosítása.

Mindezek a megállapítások a következő korszak számára is támpontot nyújtottak.

⁷¹ Uo. 39.

⁷² GRENCZER Béla: Tejgazdaságunk, tejiparunk jelene és jövője. Budapest 1944.

HAZAI TEJ ÉS TEJTERMÉKEK 1867–1945 KÖZÖTT

Bár a magyar tejkultúra hagyományokban gazdag, a vizsgált időszakban viszonylag kevés olyan termék született hazai földön, amely „hungarikumnak” tekinthető. A magyarok körében, főleg a paraszti táplálkozásban, a tej és termékei méltánytalanul kevés figyelmet érdemeltek. Korábban a tarhó⁷³ az Alföld juhászainak, gulyásainak volt kedvelt eledele, amely bakteriológiailag a joghurttal azonos, sőt készítése is hasonló savanyú tejféle. A 20. század elején FM rendelet szabályozta előállítását. A törökök révén terjedt el a Balkánon és jutott el a Kárpát-medencébe is. A kumisz⁷⁴ az ázsiai sztyeppeit övezet népeinek tejterméke volt, de a magyarok letelepedésével szerepe elenyészett. A gomolya⁷⁵ (gömölye) juh- és tehéntejből vagy elegyükből készült sajtféleség, amely a juhtúró alapanyaga. Amint Gratz Ottó írja:⁷⁶ „... ősrégi, évszázados sajtnemünk”. Magyarországon ipari keretek között is előállították. Az alföldi változat gyengébb minőségű volt a lipitóihoz és a székelytúróhoz (kászutúró) viszonyítva. A legelterjedtebb kiviteli tejtermékek voltak, kiváltképp a lipitói. A sajt- és túrógyártás mellékterméke a savó⁷⁷. A hazai sajtkészítő juhászok belőle állították elő a zsendicét (fő tápláléknak számított) és az orda néven ismert alvadékot, ételekhez felhasználva. Amint korábban már szó esett róla, jó néhány külföldön „született” sajtféleséget gyártottak 1867 után a hazai tejüzemek ipari keretek között. De szép számmal voltak olyanok is, amelyek a hazai szakemberek révén váltak ismertté. Közülük az egyik legsikeresebb az 1904 óta gyártott óvári sajt,⁷⁸ amely a 19–20. század fordulójának nagyformátumú hazai szakemberére utal (Ujhelyi Imre). A mosonmegyei csemege sajt⁷⁹ 1914 óta ismert, amelyet illmici néven is forgalmaztak. A monostori sajt⁸⁰ a kolozsvári gazdasági akadémia juhászatában készült az 1880-as években. A két világháború között gyártása elterjedt Erdélyben, ahol más-más néven került piacra, de csak helyi jelentőségre tett szert. A trappista⁸¹ sajtot, a Banjaluka mellett lévő „Mária csillaga” nevű kolostor trappista szerzeteseinek tejtermékét az Osztrák–

73 GRATZ Ottó: *Tejgazdasági lexikon*. Budapest 1940. 87, 105–106. A savanyított tejfélékhez tartozó kefir gyártását a 71.000/1924. F.M. sz. rendelet szabályozta, amely keleti termék volt: az iszlám világ a próféta ajándékának tekintette. Bekerülve Európába, városi fogyasztású terméké vált. „Ma (1920-as évek) a kereslet és fogyasztás kicsi.” Lásd: GRATZ 1925. 523–525., GRATZ 1940. 44.

74 Uo. 49.

75 Uo. 31.

76 GRATZ Ottó: *A tej és tejtermékek. Különös tekintettel a vaj, sajt, a tejkonzervek és egyéb tejkészítmények gyártására*. Budapest 1925. 472–473. A történelmi Magyarországon a lipitói (brindza) túró volt nemzetközileg a legismertebb. Az első világháború után az alföldi változat maradt meg hungarikumként. FALTIN Adolf: Alföldi juhtej és juhtejtermékek minősége. *Magyar Tejipar* 1927. 21. 4–5. A fésűs merinó fajta juhok tejének magas szárazanyag- és zsírtartalmára hívta fel a figyelmet. EHRENFELD Sándor: A magyar juhtúróipar védelme. *Magyar Tejipar* 1929. 23. 4–6. Mondanivalója összecseng az előbbiekével. A hazai juhtúrók kiváló termékek, így felesleges a lipitói túró előnyben részesíteni az alföldivel szemben, amely szintén versenyképes. Az Országos Tejpropaganda Bizottság feladata meggyőzni a lakosságot az utóbbi fogyasztásáról.

77 GRATZ 1925. 450, 455.

78 Uo. 462. Megszületésében a tilisai sajt volt az irányadó, amelyet a Memel-vidékre települt hollandok honosítottak meg. Lásd: CSISZÁR 1954. 268–269.

79 Uo. 462–463., CSISZÁR 1954. 271.

80 Uo. 463.

81 Uo. 463–464., CSISZÁR 1954. 278–279.

Magyar Monarchia korában – az 1880-as évek környékén – kedvelte meg a hazai piac. A sajt vélhetően francia eredetre vall, de teljesen meghonosodott. A tea-sajt⁸² az 1930-as években vált ismertté Hegedüs Ödön jóvoltából. A két világháború közötti évtizedekben már a hazai gyártású sajtok között szerepelt a belga eredetre utaló ún. csemege-romadur⁸³ típust képviselő Pálpusztai, Sárvári, Kincsem, Fogarasi, Tulipán (Csermajori), Pusztadőri néven futó, juhtejből készült sajtok. Gratz Ottó még említést tesz az ún. erdélyi sós vagy gyűjtött tejről,⁸⁴ amely nem tejipari termék volt, hanem paraszti készítésű „se nem túró, se nem sajt”.

TEJGAZDASÁGI-, TEJIPARI SZAKOKTATÁS, KUTATÁS, SZAKFOLYÓIRATOK

A kibontakozó magyar tejgazdaság⁸⁵ szakemberhiánnyal küzdött. Az elméleti és a gyakorlati ismeretek elsajátítására kezdetben csak külföldön nyílt lehetőség. Később külföldi szakemberek jöttek Magyarországra, és közülük is főleg a svájci Ulrich Gerber szerepe volt jelentős, aki az ország számos részén tartott az 1880-as években tejgazdasági tanfolyamokat. 1886-ban a kezdeményezést átvette az Országos Tejgazdasági Felügyelőség,⁸⁶ amely Budapesten tanfolyamot indított a gazdák részére. Sajt- és vajkezelők kiképzésére pedig Szombathelyen került sor a helybeli tejszövetkezet keretében. Gyergyószentmiklóson a tejszövetkezet havasi telepén tejüzemi vezetők képzésére nyílt lehetőség. Az alkalmi forma helyett 1890-ben Lánepusztán – Sárvár mellett – megnyílt az első tejgazdasági szakiskola, ahol tejkezelőket, vaj- és sajt mestereket képeztek, sőt gazdatisztek részére a tejgazdaság terén üzletvezetői ismeretek elsajátítására is sor kerülhetett. Ez utóbbi területen felsőfokú képesítést szerezhettek a gazdasági akadémiákon az okleveles gazdák, egy éves tanfolyam keretében is. A lánepusztai intézmény 1929-ben Csermajorba került.

„Az 1922. évi XII. tc. (iparendélyhez kötötték a tejjel kapcsolatos területeket), valamint az 1936. évi VII. tc. rendezte a tejipar kérdését, és így szükségessé vált a mezőgazdasági tejipari szakoktatás átszervezése is.”⁸⁷ 1926-ban Magyaróvón a gazdasági akadémia a tejgazdasági kísérleti intézettel karöltve útjára indította a felső tejgazdasági és tejipari tanfolyamot. A sárvári intézet 1922-ben tejipari szakiskolaként működött tovább. 1931-ben a csermajori szakiskolába pedig beleolvadt a kisbéri intézet.

82 CSISZÁR 1954. 258.

83 GRATZ 1925. 468–469., CSISZÁR 1954. 266.

84 Uo. 522–523.

85 WARTMANN 1978. 45.

86 CSÍKI László: Mezőgazdasági szakoktatásunk kialakulása és mai helyzete. Budapest 1943. 2. kiad. 57–60.

87 Uo. 70–73, 147–148. Magyaróvón folyó felsőfokú képzésben tejgazdasági intézőket, tanácsadókat, tanárokat, tejipari szövetkezetek vezetőit, szarvasmarha-tenyésztő egyesületek és tejelést ellenőrző szervezetek vezető munkatársait, főhivatású tejiparosokat, tejszakembereket képeztek. GRATZ Ottó: A magyar tejipari szakoktatásról. *Magyar Tejipar* 1931. 9. 3–6. cikkére adott válaszában védelmébe vette az akkori szakoktatást. Rámutatva arra, hogy az ország jó negyedszázaddal van lemaradva Nyugat-Európától, nem tartotta időszerűnek a nagyfokú specializálódást. Példaként hozta fel Németországot, ahol az egyes felsőfokú mezőgazdasági intézményekben már régóta működnek tejgazdasági tanszékek, lehetőséget teremtve a „tejtudomány” széles skálájának oktatására.

Az FM 1925-ben elindította a tejipari (kistejgyűjtő, tejfölöző, túrógyártó) tanfolyamokat, amelyeknek végleges színtere Csermajor lett, és ezzel az intézmény a közép- és alapfokú szakoktatás székhelyévé vált (M. kir. Mezőgazdasági Tejipari Szakiskola és Tejgazdasági Szaktanácsadó Állomás), és egyúttal a tejgazdasági szaktanácsadásban is jelentős szerephez jutott.

1942-ben az FM megnyitotta a munkácsi, egyúttal elrendelte a marosvásárhelyi tejipari szakiskola felállítását. A tejipari tanfolyamok iránt akkora érdeklődés mutatkozott, hogy a kolozsvári gazdasági akadémia mellett középfokú intézmények (Szarvas, Szekszárd, Marosvásárhely, Csíkszereda), téli-gazdasági iskolák (Rimaszombat, Berettyóújfalú, Szilágysomlyó, Székelykeresztúr, Beszterce); alsófokú intézetek: Munkács (1895), Gödöllő (1895), Nagyszécsény (1897), Kisbér (1902), Csákvár (1908), Szabadka (1908), ahol az állatgondozás mellett elsajátították a hallgatók a tejgazdasági ismereteket is. A háborús évek alatt lényeges változás nem történt a tejipari szakképzésben.

A tejgazdasági-, tejipari kutatások⁸⁸ bázisát a Magyaróváron életre hívott M. kir. Tejgazdasági Kísérleti Állomás képezte, amely 1903-ban Ujhelyi Imre vezetésével kezdte meg működését. Személyében a hazai szarvasmarha-tenyésztés megújítóját és a korszerű magyar tejkultúra megteremtőjét tisztelhetjük. Hatására kezdődött el a mezőgazdasági akadémiákon a tejgazdaságtan oktatása. Abban az időben Magyaróvár a

88 KETTIG Ferenc – BALATONI Mihály: A Magyar Tejgazdasági Kísérleti Intézet 75 éve. *Tejipar* 1978. 50–54., GRATZ Ottó: A M. kir. Tejgazdasági Kísérleti Állomás Magyaróvár. *Magyar Tejipar*. 1926. 14. 4–6. Az állomás vezetőinek munkásságából: UJHELY Imre: *Tejgazdaság dióhéjban kizsákdák részére*. Budapest 1912.; UJHELY Imre: A Magyaróvári Szarvasmarha-tenyésztő Egyesület tíz évi működése 1896–1906. Magyaróvár. 1906. Az állatleltári és takarmányozási kísérleti állomásokról, továbbá a M. kir. Tejkísérleti Állomás (M.óvár) tevékenységéről részletes beszámoló: FEHÉR György: *A mezőgazdasági kísérleti állomások szerepe a dualizmuskori agrárfejlődésben*. Budapest, 1994. 85–95. GRATZ Ottó: *Tejgazdasági ismeretek tejtermelők részére*. Budapest 1943.; GRATZ Ottó: A kizsákdák fejőstehene és tejgazdasága. Budapest 1921.; CSISZÁR József: *Az óvári sajt készítése*. Magyaróvár. 1940.; CSISZÁR József: *Tejipari technológia. I–II*. Budapest 1952–1954. (Munkájának alapját az 1945 előtti kutatásai teremtették meg.). NYÍRENY István: *Állategészségtan*. Magyaróvár 1940.; NYÍRENY István: *Állategészségügyi tanácsadó gazdák részére*. Magyaróvár 1940. Bár nem az óvári tejkísérleti állomás vezetői tartoztak, de befolyásolták az üzemi tejgazdasági gyakorlatot: BÉKESSY László: *A tejgazdaság és a sajt készítés elméleti és gyakorlati szempontból*. Budapest 1885. (A szerző a Debreceni Gazdasági Tanintézet tanára volt.); KIRCHNER, Wilhelm: *A jelen idő követelményeinek megfelelő tejgazdaság*. Ford. Szentkirályi Ákos. Budapest 1885.; RÁCZ Mihály: *Tejgazdaságtan*. Budapest 1925. (A szerző a Debreceni Gazdasági Akadémia tanszékvezetője volt.); DOBAI Gyula: *Útmutató a kistejgyűjtők és fölözömesterek részére*. Kolozsvár 1941. Csizsár Vilmos munkájáig széles körben használták RIEVEL, Heinrich: *Tejhygiéne*. Budapest 1909. című munkáját, amelyet Fettich Ottó, az Állatorvosi Főiskola oktatója fordított magyar nyelvre. A 20. század második felében látott napvilágot CSISZÁR Vilmos: *Tejtermelési higiéné*. Budapest 1954.; és CSISZÁR Vilmos: *Tejipari higiéné*. Budapest 1956. A szerzőt az állatorvosi higiénia hazai megteremtőjének tekintjük, aki pályafutását Debrecenben kezdte meg. A tejnek, mint gyorsan romló élelmiszernek minőségi ellenőrzése már 1848-ban elkezdődött Pest-Buda piacain. 1896-ban megalakult a Fővárosi Vásárcsarnoki és Piaci Felügyelőség. Hazánkban már 1872-től működött a Minőségellenőrző Intézmény, de szervezetté és hatóságivá csak 1895-ben vált, amikor az Országos Kémiai Intézet égisze alatt megszülettek a vegykísérleti állomások. 1927-től a tejjel kapcsolatos közegészségügyi ellenőrzést az Országos Közegészségügyi Intézet és a tisztiorvosi hálózat látta el. 1928-tól a márkázással és a kivitellel kapcsolatban már említett Tejtermékek Állami Ellenőrző Állomása volt az illetékes hatóság. Lásd: WARTMANN 1978. 48.

magyar mezőgazdasági oktatás fellegvára volt, egyúttal az agrárkutató központja. Az Óváron létesült állomás feladatait Ujhelyi Imre az alábbiakban vázolta fel:

- tej-, vaj-, sajtvizsgálatok;
- tiszta baktérium-kultúrák előállítása;
- kémiai kérdések megoldása;
- tejjgazdasági eszközök, gépek minősítése;
- tejüzemek, tejszövetkezetek ellenőrzése;
- a külföld eredményeinek figyelembe vétele;
- szakismeret terjesztése, szakvélemény megfogalmazása.

Az állomáson született meg 1904-ben a már említett óvári sajt. Dán mintára éves vajversenyeket szerveztek a tejtermelők körében. A sajtgyártás gazdaságossági számításaival a Debrecenből eltávozó Gratz Ottó foglalkozott (1901–1908 között volt a debreceni tanintézet oktatója). A tejkísérleti állomás tudományos tevékenysége nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Budapesten rendezzék meg a IV. Nemzetközi Tejjgazdasági Kongresszust. 1909-ben került az állomás élére – időközben az akadémiától függetlenné vált – Gratz Ottó, aki 1934-ig töltötte be posztját. Az állomás 1928-ban kísérleti üzemmel bővült, ami egyrészt a kísérletezést, másrészt az oktatást szolgálta. Gratz Ottó ösztönözte először Magyarországon az ementáli sajt hazai gyártását, valamint a juhtejből készült roquefort-jellegű sajt előállítását. Kiváló szakkönyvek írójaként figyelt fel rá Európa szakgárdája. Amint említettük, az ömlesztett sajtgyártás terén – szakirodalomban és gyakorlatban – nemzetközileg elsőbbséget élvezett. A gazdasági helyzet romlásából adódó szervezeti változások miatt adta fel vezetői beosztását, és nyugalomba vonult. Helyére Vas Károly (1934–1936) került, aki a tejipari mikrobiológiában volt járatos. Az újra önálló állomás élén Nyiredy István állt 1936–1940 között, és őt követte Csiszár József (Csiszár Vilmos bátyja), aki alatt 1941-ben az állomás hivatalos neve M. kir. Tejjgazdasági Kísérleti Intézetre módosult. Csiszár József nemzetközi szinten elismert kutató volt, akihez legközelebb a sajtgyártás elméleti és gyakorlati kérdései álltak. 1945 elején az intézet felszerelésének jelentős részét a háború Németországba sodorta.

A tejjgazdaság kérdéseinek a mezőgazdasági szaksajtó is helyt adott, főként a 19. század második felétől. A *Gazdasági Lapok*⁸⁹ (1849–1924) kezdetben a Magyar Gazdasági Egyesület közlönyeként jelent meg. Az általános mezőgazdasági témájú írások töltötték meg a lapot, de társlapja is volt, az *Állattenyésztési és Tejjgazdasági Lapok*, amelyet az első hazai tejjgazdasági szaklapnak is tekinthetünk. A *Köztelek*⁹⁰ (1891–1944), az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) égisze alatt megjelenő sajtótermék a 19–20. század legátfogóbb tartalmú mezőgazdasági periodikájának tekinthető a magyar agrártörténetben. Indulásakor már külön rovatot kapott a Szarvasmarha-tenyésztés és Tejjgazdaság. Rovatvezetői között szerepelt Serbán János,

89 TURÁNYI Kornél: *Mezőgazdasági szakfolyóiratok bibliográfiája*. 1796–1899. Budapest 1958. 39. Tejjgazdasági szakirodalmunk Mitterpacher Lajossal kezdődik, majd Nagyváthy Jánossal és Pethe Ferencsel gyakorlativá válik, és Egán Edével köszönt be a modern tejjgazdasági és tejipari szakirodalom a magyar sajtótörténetben. Lásd: CSISZÁR Vilmos: Tejjgazdaságunk és tejiparunk kibontakozására ható magyar és idegen nyelvű szakirodalom adatai 1705-től 1900-ig. *Tejipar* 1958. 1–2. 13–24.

90 Uo. 60.

Ujhelyi Imre. Miután a két rovatot összevonták, vezetője Ujhelyi Imre (1914–1922) lett, akit Wellmann Oszkár követett majdnem a korszak végéig. *Tejgazdaság*⁹¹ (1891–1892) főcím alatt az *Állattenyésztés és Havasi Gazdaság* alcímmel megjelenő tejgazdasági iparközlöny a *Földművelési Érdekeink* című főlaphoz tartozott. Pirkner János, a korszak vezető miniszteriális szakembere gondozta, a kibontakozó hazai tejgazdaság-tejipar időszerű kérdéseivel foglalkozva. *Tejgazdaság*⁹² (1893–1900) címen az OMGE tejgazdasági szakosztályának is volt kiadványa, a Köztelek mellékleteként szerepelt. 1898–1899 között Pirkner János, az 1900-as évet Serbán János gondozta. Az *Állattenyésztési és Tejgazdasági Lapok* (1901–1922)⁹³ című sajtóteremék az OMGE érdekeltségi körébe tartozott, amelynek főlapja 1907-től – korábban már szó esett róla – a *Gazdasági Lapok* voltak. Az egyes rovatok vezetői a korszak kiváló szakemberei közül kerültek ki.

1920 után bővült és „önállósodott” a tejágazat szakfolyóiratainak száma. A *Magyar Tejipart*⁹⁴ (1926–1944) a Magyar Tejipari Üzemvezetők Országos Egyesülete jelentette meg, felölelve a tejkezeléstől az értékesítésig ívelő tejjel kapcsolatos folyamatokat, piaci jelentésekkel, egyesületi hírekkel megtűzdelve. A *Magyar Tejtermelés* (1943–1944)⁹⁵ a Tejtermelők és Tejszövetkezetek Országos Szövetségének (TETOSZ) hivatalos sajtóorgánusaként látott napvilágot a háborús időszak alatt. A *Tejgazdaságot*⁹⁶ Csizsár József indította meg Magyaróváron. 1941-től 1944-ig évente tíz szám jelent meg. A szerkesztőség a M. kir. Tejgazdasági Kísérleti Intézetben volt. A kiadvány előnyét szolgálta, hogy a tudományos cikkek angol nyelvű összefoglalóval jelentek meg. A témakörök átölelték a tejgazdaság egész területét. Különösen fontos volt az „Irodalmi beszámoló – Szemle” című rovat, ahol nyomon lehetett kísérni a külföldi tejkultúra eredményeit. (A periodika 1994-ben újraindult.) A *Tejgazdasági Szemle*⁹⁷ (1921–1944) az Országos Tejgazdasági Szövetség hivatalos közlönyeként szerepelt. Szövetségi ügyek, tejgazdasági hírek, rendeletek, piaci jelentések képezték a kétheti lap témaköreit. A *Tejipari Közöny*⁹⁸ (1937–1944) mondanóját főleg a tejiparosság és a továbbképzés köréből vette. A *Tej*⁹⁹ (1937–1944) című szaklap termelői, ipari és kereskedelmi, végső soron közgazdasági szemléletű időszaki kiadvány volt.

91 Uo. 89.

92 Uo. 89–90.

93 MADAS Lászlóné: *Mezőgazdasági szakfolyóirataink bibliográfiája. 1900–1944*. Budapest 1944. 13.

94 Uo. 100.

95 Uo.

96 Uo. 134.

97 Uo. 135.

98 Uo.

99 Uo. 134.

Összegzésként¹⁰⁰ elmondható, hogy a hazai korszerű tejgazdaság hosszú fejlődés eredményeként született meg. Története során számos elemmel bővült, hiszen a tej tartósítása, a különböző tejtermékek készítése az állattartó népek, köztük a magyarok életében is fontos szerepet játszott. A hazai tejgazdaság, tejipar végső soron ősi tapasztalatokra hagyatkozik, több ezer évre tekint vissza. A Kárpát-medencében letelepedve is bővült az ismeretanyag a már itt élő és a később betelepülő népek révén. Noha a tejgazdaság, tejipar kiépülése összefüggött a nyugati eredetű, tejelő marhafajták behozatalával és az új hazai fajta kialakításával, már korábban is létezett bizonyos mértékű tejgazdaság hazánkban. A tejtermékekről az első hazai technológia 1729-ben született, amely taglalta a sajtok füstölését. További adat származik 1740-ből a lipitói (brinza) túró, a turóz és a theria nevű sajtok készítéséről. Sőt Mitterpacher Lajos tejhigiéniai ismereteket is megfogalmazott, továbbá vaj- és sajtkészítési eljárásokat. Nagyváthy János szintén a pionírok közé tartozott, érzékeltette, hogy a tejgazdaságok megszületése szorosan összefüggött az istállózás terjedésével, a beltérjesebb gazdálkodás térhódításával. Az uradalmi és paraszti tejgazdaságok versenyében az előbbieket a jövőt, az utóbbiak a múltat képviselték. A victualia-adó (konyhaélés után évente minden negyed telek után többek között sajtot és vaját is be kellett szolgáltatni az uraságnak) nem a technológiát, hanem csak a készítést ösztönözte. A műszaki fejlődés, a tejelő marhafajták megjelenése megteremtette a korszerű tejipart, és ez a kapcsolat kölcsönösen hatott egymásra. A 19. század második felében a technika fejlődése, a bakteriológiai ismeretek terén elért haladás együttesen a tejipar rohamos léptékű kibontakozását eredményezte, noha az ősi tapasztalat, a hajdani szakmai fogások tovább éltek, csak a háttér alakult át. Magyarországon a 19. század második felétől a tejgazdaság és a tejipar külön vált, ennek ellenére a köztük lévő kapcsolat még szorosabb lett, és ebben szembetűnő szerepet játszott a higiénia. Ez utóbbi „nemcsak közegészségügyi, hanem egyúttal tejtermelési és tejipari technológiai feladat is”. A korszerű magyar tejágazat első nagy korszaka az 1867–1945 közötti időszakot öleli át, amely során az ország lerakta a hazai tejipar technikai alapjait, hozzárendelve az ország viszonyaihoz idomuló tejelő marhafajtát, a magyar tarka marhát. Mindez azt is jelentette, hogy a korszerű tejgazdaság, tejipar „alapanyaga” szinte kizárólag a tehéntej lett, háttérbe szorítva a korábbi évszázadok szereplőjét, a juhtejet, vagyis a szarvasmarha ágazat rakta le a hazai korszerű tejgazdaság (tejipar) alapjait.

100 CSISZÁR Vilmos: *A magyar tejgazdaság és tejipar fejlődéstörténetének elemzése*. MTA Agrár-tudományos Osztályának Közleményei XIV. Szerk. SOMOS András. Budapest 1958. 281–282.

BÉLA SURÁNYI

**THE DEVELOPMENT
OF MODERN DAIRY FARMING
IN HUNGARY (1867–1945)**

ABSTRACT

An unmistakable sign of the increasingly intensive nature of Hungarian agriculture was the spread of modern dairy farming and related dairy industry from the mid-19th century. In the period between 1867 and 1945 a change came about in the structure of the dairy sector. On the one hand cow's milk had become predominant, on the other, a new Hungarian dairy cow breed had been improved. The mechanisation of milk processing gradually ousted dairy farming in peasant households and made milk processing a definitive branch of the food industry. The period between 1867 and 1945 in Hungary was also an era of the rise of the middle-class, but this process was not an unbroken arc. Apart from the Hungarian Speckled cow with its great milk yield the other improved breed of the period was the rough-haired Hungarian Merino sheep as well, which contributed to the versatility of dairy products both in Hungary and abroad, although the sector was dominated by cattle. The spread of mechanisation provided the technological background of industrial milk processing. The generally smooth working of the dairy sector was assisted by the organisational (cooperatives), managerial, controlling and marketing framework of production. Organised forms of academic research and vocational training were also established. The decades between 1867 and 1945 represent the development of modernising Hungarian agriculture, when dairy farming and the related industry greatly contributed to the growth of the Hungarian agricultural sector.

NOVÁK LÁSZLÓ FERENC

VADÁLLOMÁNY, VADÁSZTAT, VADFOGÁS A HÁROM VÁROSBAN ÉS GÖMÖRBEN, HONTBAN

A Három Város, Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd a Duna–Tisza köze középső vidéke, a Homokhátság kiemelkedő települési képződménye, egymás közelségében fejlődött, kiterjedt határu mezővárosok. Cegléd kivételével Kecskemét és Nagykőrös közeli-távoli puszták birtokába került a XVII. században.¹ Történeti források a XVI. század végétől és a XVII. század elejétől maradtak fenn, de a városi számadásokban értékes adatok találhatóak a XIX. századból is.² A korabeli dokumentumokban a vadászatra, vadfogásra vonatkozóan kevés adat szerepel, viszont a vadállományról sok adatunk van Nagykőrös viszonylag gazdag levéltári anyagában a XVII. század elejétől. A vadászat tekintetében figyelembe vesszük a – Három Várossal is szoros kapcsolatot tartó – felső-magyarországi hegyvidéket, ahol hatalmas erdőségek vadállományáról, illetve a vadászatra vonatkozóan értékes adatokra bukkanunk – a Mária Terézia-féle úrbéri összeírás során 1769-ben és 1771-ben készült kilenc kérdőpontra adott válaszokban – Gömör-Kishont és Hont vármegyéből.

A XVI. századot megelőzően a jobbágyság számára szabad volt a vadászat, de II. Ulászló uralkodása idején változás állott be. Az 1504. évi XVIII. törvénycikk korlátozta a jobbágyság vadászatát, mivel a jobbágyság általa elhanyagolta a mezőgazdálkodást, így az adó fizetésében lanyhulás következett be. A törvény nem általában, csupán a nagyvadak, mint a szarvasfélék, vaddisznó, valamint a nyulak vadászatát korlátozta. A Dózsa-féle parasztháború szigorította a fegyvertartást, következésképpen a vadászatot is. Az 1514-es felkelés leverése után a Werbőczy-féle Hármaskönyv („Tripartitum”) szabályozta a törvénykezést. Az 1514. évi LX. törvénycikk megtiltotta a papoknak, tanulóknak, hajdúknak és parasztoknak a fegyver-

- 1 Kecskemét birtokába került többek között Ágasegyháza, Hetényegyháza, Vacs, Szentlőrinc, Monostor, Szer, Bugac, Nagykőrös pedig megszerezte Karát, Lajost, Mizsét, Csévet, Pakonyt, Borbászallás, Szentkirály Bónis familia részét (ez utóbbiak a XIX. században Kecskeméthez kerültek), Pótharasztot, amelyet 1642-ben meg is tudott vásárolni. NOVÁK László Ferenc: A Három Város néprajza. *Studia Folkloristica et Ethnographia* 60. Debrecen 2015.
- 2 Különösen nagy pusztítást szenvedett el a vidék a XVI. század végén, a tizenöt éves háború idején. Nagykőrös levéltára elpusztult, azonban a XVII. század elejétől értékes dokumentumok őrződtek meg. Cegléd XVIII. századot megelőző történeti forrásanyaga megsemmisült. Kecskemét anyagát a II. világháború idején érte súlyos pusztulás. Lásd TAKÁTS Sándor: *Rajzok a török világból I–II*. Budapest 1915; IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei. Forrásközlések I–II*. Kecskemét 1996; IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: *Írott emlékek Kecskemét XVII. századi nyilvántartásaiból (1633–1700) I–II. Forrásközlemények XII*. Kecskemét 2008.

viselést. „Mivel minden főpap és báró urnak és többi országlakósoknak jobbágyai és lakói közül igen sokan a szőlők és földek mivélését csaknem abbanhagyván és félretévén, egyedül vadászattal és madarászattal foglalatoskodnak, annyira, hogy nemcsak köz, hanem vasárnapokon és a szentek más ünnepek napjain, sőt szent karácsony napján is vadásznak, a mi által az Isten ellen, mert parancsát meg nem tartják, vétkezni, és földesuraikat ezek jövedelmeinek elvonásával, megcsalni nem irtóznak, sőt inkább magok is, miután ennek a haszontalan munkának rabjává lettek, többnyire koldusbotra jutnak; némelyek meg, mivel az élelemből és ruházatból kifogynak, a végső dolgokra: lopásra és rablás elkövetésére vannak kényszerítve és ekképen gyakran akasztófán vagy más gonosztevőket érő halálos büntetéssel mulnak ki.

1. § Hogy tehát e bajt kellő szerrel orvosoljuk, megállapítottuk, hogy mostantól fogva jövőre az ország jobbágyai és parasztjai közül senki se merjen bármi módon vagy bármi mesterséggel szarvasokra, őzekre, nyulakra és vadkanokra vadászni, valamint fácánokra és császárfajdokra, vagyis ugynevezett »császármadarára« madarászni:

2. § Hanem mindeniköknek föld-, rét és szőlőmivélést valamint egyéb kézműveket kell üznie és folytatnia, a melyekből mind magának, mind pedig földesurának jövedelmet és hasznot szerezhet, három forint büntetése alatt, melyet annak a jobbágnak a földesura, a ki vadászattal és madarászattal foglalkozik, vagy az, a kinek a területén az ilyen jobbágyot rajtakapják, elengedhetetlenül behajtsón.

3. § Ha pedig ennek a büntetésnek a behajtásában mind a kettő hanyag volna, vagy ama jobbágy iránti kedvezésből nem akarná azt a büntetést behajtani, akkor annak a vármegyének az alispánja és a szolgabirái, a hol az meg találna történni, azt a pénzbüntetést a jelen törvény erejénél fogva attól a nemestől vagy földesurtól, a kik tudniillik a vadászó vagy madarászó jobbágnak kedvezett, elengedhetetlenül hajtsa be.»³

A II. Ulászló-féle szabályozás döntően hozzájárult, hogy a vadászat nemesi előjoggá váljon: „A vadászatnak Magyarországon a középkorban nagyon kevés korlátja volt, amit talán a sokszor emlegetett vadbőség is magyaráz. A vadászati jog minden szabad embert megilletett, az időbeli korlátozások ismeretlenek voltak ebben az időben. *Az ingatlantulajdon kialakulása bizonyos területi korlátozást jelentett ugyan, mert a vadászati jogot akkor már az ingatlan tartozékának kezdték tekinteni.* Ezt a jogot azonban nem mindig érvényesítették a földbirtokosok. [...] Az első vadászattal kapcsolatos törvény 1092-ből való és ünnepnapokon tiltotta meg a vadászatot, külön büntetést állapítva meg a tilalom ellen vétő papok számára. A II. Ulászló-féle törvény 1504-ben a jobbágyoknak tiltotta meg a vadászatot szarvasra, őzre, nyúlra, vaddisznóra, fácánra és császármadárra. Ez volt az első lépés ahhoz, hogy a vadászat *nemesi előjoggá* váljék, amit azután a későbbi vadászati törvények még jobban kiszélesítettek. [...] A 16. századtól a *földesurak rendtartásaikban* szabályozták, hogy milyen feltételekkel szabad birtokukon vadászni, milyen jogokkal rendelkezik ispánjuk vagy udvarbírájuk, mennyi a lődíj, és a vadóvás, vadgondozás érdekében milyen előírásokat kell megtartani. [...] Figyelmet érdemelnek egyes *városok, vármegyék*

3 CSÖRE Pál: A magyar vadászat története. Budapest 1994. 41, 51–52.

vadóvá, vadkímélésre irányuló *szabályrendeletei*, amelyben megtiltják a hurkok, kaptányok, hálók, csövek, kaszák stb. felállítását. [...] Megjelennek a hasznos vad számára a különböző *kíméleti idők*. Igaz, hogy először csak igen szórványosan fordulnak elő, de mind határozottabban használják ezt a lehetőséget a helyenként és időnként megfogyatkozó vadállomány újbóli felszaporodásának előmozdítására.”⁴

A szabad vadászat lehetősége a török hódoltság korában megvolt. Nagykőrös helyzetét részletesebben is megismerhetjük. A mezőváros – akárcsak Cegléd és Kecskemét – földesúri fennhatóság alatt állt, azonban ez a viszony meglazult a XVI. század közepétől. Nagykőrös – többek között a szomszédos Kecskemét és Cegléd mezővárosokkal – „hász” város volt. A szultáni birtok része, amely – súlyos adóterhek viselése alatt – viszonylag jelentős önállóságot, autonómiát jelentett a mezővárosi közösség számára. Az önállóság záloga volt a földesúri függőség lazulása, részleges megszűnése. Tulajdonképpen a mezőváros (oppidum), a közösség, és annak vezető testülete a tanács (magisztrátus) gyakorolhatta a földesúri hatalmat, mint a földesurak képviselője, reprezentánsa, amely végülis cenzuális viszonyba került földesuraival. A földesúri hatalom birtoklása az autonómia megerősödésében mutatkozott meg, valamint abban, hogy a magisztrátus élt, illetve élhetett a földesúri hatalommal (pl. a XVII. században szántóföldet, mezeikertet, „ház után való rétet” és erdőt osztott a jövevény – főként iparos – lakosoknak).⁵ Joghatóság is volt, (pl. a „három város bírósága”, amely valójában a vármegye felügyelete alatt működhetett), és a királyi haszonvételek birtokában lehetett. A bor- és húsmérés is jogkörébe tartozott. A város határa fölött örködhett a tanács, nemcsak adóztatott, de szigorúan bíráságot, büntetett is. Az erdő közösbirtok volt, ahol a mezőváros lakossága, a civis gazdák faizási joggal rendelkeztek, failletményi rész (*kvóta*) illette meg őket. Az erdő pusztítását (engedély nélküli fakivágás, vesszővágás, legeltetés) szigorúan büntették. A helyi nemes közbirtokosok⁶ a XVIII. század végén saját erdőbirtokosságot hoztak létre, az erdőterület 1/7 részét birtokolták. Az 1820-as években folyamatba helyezett birtokmegváltakozás (redempció) a magántulajdon kialakulását eredményezte. A közös haszonvételű területek is felosztásra kerültek. A tágas legetőt 1875-ben, az erdőt pedig 1879-ben osztották fel. Ez azonban nem jelentette az egyéni birtoklást, hanem közös erdőbirtoklást. Megszerveződött az erdő közbirtokosság. A redemptus kőrösi lakosok élhettek a faizási jog, az erődilletmény, a kvóta szabad adásvételének jogával is.⁷

4 CSÓRE 1994. 53–54.

5 NOVÁK László Ferenc: *Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepéig I–II. Nagykőrös Város Monográfiája I.* Nagykőrös 1994.

6 Azok a familiák, akik a földesúri familiákkal kerültek rokonságba (Balla, Gombay, Inresi Farkas, Nyáregyházi Nyáry, Beretvás, Sigray, Patay, Molnár, stb.), és ebből adódóan földesúrnak vélték magukat. A közöserdő 1/7 részét megszerezve erdőbirtokosságot is alkottak a XVIII. század végétől. NOVÁK László Ferenc: *Nagykőrös mezővárosi fejlődése és településrendszere a XVII–XIX. században.* In *Tanulmányok Nagykőrös történetéből és néprajzából.* Szerk. NOVÁK László. Az Arany János Múzeum Közleményei – Acta Musei de János Arany nominati I. Nagykőrös 1978. 65–73.

7 NOVÁK 1978. 123–128.

Az erdő haszna, akárcsak a földesurak esetében, a várost illette meg, azonban *a lakosság vadfogása nem esett korlátozás alá. A történeti adatok nem szólnak a vadászatról a XVII. században, jóllehet Nagykőrös nyugati határát hatalmas erdőség borítja (Csókás és Nagyerdő), s az általa bérelt, majd az 1642-ben megvásárolt Pótharaszt pusztát (Kelemen, Nyáras, Nagyerdő), Kecskemét északkeleti (Nyíres), Cegléd nyugati részét (Putrisark).*⁸ A városi számadásokban nyilvántartott bírságolás nem említi tilalmas vadfogást, vadászatra utaló adatokat. A jelentős vadfelhozatal viszont arra enged következtetni – erről később részletesebben szólunk –, hogy a cívis lakosság számára nem lehetett tiltott a vadfogás, illetve vadászat. A városi tanács a XVIII. század második felétől már vadászokat alkalmazott. Tehát, a vadászati jog a földesurak reprezentánsát, a mezővárosi közösséget, a magisztrátust illette meg, és az gondoskodott már a vadak beszerzéséről vadászai által.

Országos viszonylatban a vadászat jogrendszerében a XVIII. század első felében történt sarkalatos változás. III. Károly Habsburg uralkodó 1729. évi XXII. törvénye korlátozta a vadászatot, visszaállítva azt az állapotot, amelyet II. Ulászló 1504-ben állított jogrendbe. A vadászatot időről időre törvények szabályozták. Így például 1729-ben, 1802-ben, 1847-ben, majd 1872-ben, amelyet részletesen ismertetünk:

„1872. évi VI. törvénycikk *A vadászati jogról*

1. § A vadászati jog a földtulajdonjognak elválaszthatatlan tartozéka.
2. § Saját földbirtokán a tulajdonos, vagy az, a kinek az jogot vagy engedélyt adott, a vadászatot ezen törvényben meghatározott korlátok között szabadon gyakorolhatja, ha az:
 1. egy tagban vagy összefüggésben álló részekben legalább 100 holdra terjed, holdját 1600 négyszögölével számítva, habár több határban fekszik, vagy utak, vasutak, csatornák, folyók vagy patakok által hasítottak is; vagy ha a földbirtok,
 2. száz holdnál kisebb ugyan, de kertileg műveltetik és kerítéssel vagy árkokkal el van zárva, belső telket, szőlőt vagy szigeteket képez.
3. § A 2-dik § alá nem tartozó földbirtokon a vadászat mikénti gyakorolhatása fölötte az egy határbeli földbirtokosok többsége határoz.

Ez esetben az évi tiszta jövedelem a tulajdonosokat földbirtokuk terjedelméhez mért arányban illeti. A közös tulajdonra eső részlet azon kulcs szerint lesz felosztandó, mely a tulajdonjogra, vagy a közös földbirtok más jövedelmeire arányul szolgál. Ha az arány ilymódon sem lenne megállapítható, az egész jövedelem a községet illeti. Ha több kisebb birtokos birtokával egyesül, és az így egyesített birtok egy tagban legalább 100–1600 négyszögöllel számított holdra terjed, vadászati jogát azon szabadon gyakorolhatja.

Ha valamely külön vadászterületet képező nagyobb erdőterület által egy vagy több más birtokosnak 1600 négyszögöllel számítható 100 holdnál kisebb terjedelmű birtoka körülvéttetik, az ilykép elszigetelt birtok tulajdonosa a vadászati jogot az azt

8 Amikor Nagy Lajos király Ceglédet a klarissza apácarend birtokába iktatta 1368-ban, a határbejárás során említették a három város északi határán elterülő tölgyerdőt. NOVÁK 1994. I. 33–34.

környező vadászterület birtokosának vagy haszonbérlelőjének haszonbérbe adni, ez viszont haszonbérbe venni köteles.

A barátságos egyezség létre nem jötté esetére a rendes bíróság határoz.

4. § Azon községekben, hol a birtokszabályozás és az urbéri elkülönítés még nem eszközöltetett, a vadászati jog a közös legelőkön, erdőkben és nádasokban a községet; azon erdőkben és nádasokban, melyek a korábbi földesúr tulajdonát képezik, habár a volt úrbéreseket illető faizási vagy egyéb szolgálomakkal vannak terhelve, kizárólag a volt földesurat; irtványokon, udvartelki bérfizetés mellett birt (curialis és censuális) és egyéb urbéri természetű tartozásokkal terhelt ingatlanokon pedig, a törvényhozásnak az ily természetű viszonyok iránti további intézkedéséig, a jelenlegi birtokosokat illeti.

5. § Azon községekben, hol a birtokszabályozás és urbéri elkülönítés megtörtént és a korábbi földesúr a vadászati jogot a volt úrbéresek tulajdonában magának jövőre is fenntartotta, az ily kikötés érvényét veszti. A volt úrbéresek azonban kötelesek, ha a földesúr a vadászati jog fenntartásáért akár ingatlanban, akár más módon bármi árt adott, ezen szolgálmat azon szabályok szerint megváltani, a melyek az urbéri természetű szolgálományok megváltására külön törvény által megállapítottak.”⁹

A vadászat alapja tehát továbbra is a terület birtoklásának joga. Ezt a legutóbbi, XXI. századi évek törvénykezései is megerősítik: „A törvény önálló és társult vadászati jogot különböztet meg. Önálló a vadászati jog, ha a vadászterület kizárólag egy személy tulajdonában van. Ez – figyelembe véve a magyarországi birtokstruktúrát, a tulajdonszerzési korlátozásokat és 3 ezer hektár körüli vadászterületeket – csak kivételesen, főként állami földtulajdon esetében fordulhat elő. Ha a vadászterület több tulajdonosé, a társult vadászati jog szabályai érvényesek, legyen a tulajdonos a magyar állam vagy bárki más (vagyis az államnak nincsenek külön jogai). [...] A vadászatra jogosult személy attól függ, hogy önálló vagy társult vadászati jogról, illetve a vadászati jog haszonbérbe adásáról van-e szó. Önálló vadászati jog esetén a vadászterület tulajdonosa a vadászatra jogosult, társult vadászati jog esetén pedig a vadászterület tulajdonsainak közössége. [...] A vadászati jog haszonbérbe adása esetén a haszonbérő a jogosult...”¹⁰

A vadállományra és vadászatra vonatkozóan – mint előzetesen említettük – a korai, történeti adatokkal igazolható időszakból Nagykőrösről ismertünk számottevő forrásanyagot. Mindezekre viszonylag gazdag történeti adatokkal rendelkezik a XVII. század elejétől. A vadállomány, vadászat vonatkozásában szükséges kiemelni, hogy vidékünkön is megtalálható a ragadozó állat, a réti farkas, valamint a róka. A farkas rendszeresen megdézsmálta a juhnyájakat.¹¹ A farkas és róka vadá-

9 A kérdésről átfogóan lásd *Corpus Juris Hungarici* Szerk. MÁRKUS Dezső. Budapest 1896; CSÖRE 1994.

10 *Birtokkalauz. Föld, telek, erdő. Jogok és kötelezettségek.* Szerk. MÉZES Flórián. Budapest 2002. 112–113.

11 Például 1682. október 18-án jegyezték fel, hogy „3 Juhot *Farkas ölt meg*”. Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Pest Megye Levéltára (a továbbiakban: PML) Nagykőrös Város (a továbbiakban: NkV) Számadáskönyvek (a továbbiakban: SZK) 1682/83.; 1678-ban „NB 2 Juhot ettek meg a *Vadlak* 1 Juhot le mecztettek 1 Juhot *Farkas* ett meg” MNL PML NkV SZK 1678/79. 280–281. pag.

szata általános volt. Ezt bizonyítja az, hogy a városi tanács rendre vásárolt róka és farkas bőrt a helyi lakosoktól,¹² amelyeket nemcsak ajándékozni kellett a törököknek, hanem járandóság fejében is be kellett szolgáltatniuk. A vadállományba tartozott madár a daru és a sas is. A törökök igen kedvelték, s ezért kellett nekik nagy számban ajándékozni daru- és sastollat is. Erről is tájékoztatnak bennünket a város számadáskönyvei. Például 1636-ban „Szöcz Janostul wöttünk 8 szal *Daru Tollakat ayandekba* walokat f 5 dn 75.” – jegyezték fel. Tehát a darutoll igen nagy értéket képviselt. Annak beszerzésével – vadászatával – a körösi lakosok is foglalkoztak, és kereskedtek vele.¹³ Ugyancsak Szöcs János adott el darutollakat nagyobb értékben a városnak 1647-ben: „Az Budaý Wezer Urunk szamara Szücz Janos által Daru Tollakat wettünk f 20 dn.”¹⁴ A város kiadásai bőséges adatokkal szolgálnak a dúvadak felől is. Például 1637-ben „Ozmanj Aganak attunk egi *Roka bőrt* f 1 dn 20 egi par aranias Kest f 1 dn egi saýt. Az Odabassaýnak attunk 13 hivel¹⁵ wörös haýt. Czontu kest¹⁶ f 1 egi *Szall toll, egy bőr*. A Tizedessének attunk 10 hivel kest f 1 dn 20 Az Kadjanak attunk egi par aranias kest, f 1 dn 3 *Roka bőrt* f 3 dn 60 Saýt, 3 pint waý egi Szall toll, 6 tik” – jegyezték fel.¹⁷ 1638-ban „Hogý az Waýda it wolt akkorj költsegh Attunk az *Imreur* szamara 8 Róka bőrt egi farkas bőrt, 1 szall Tollatt egi par Aranias kest 40 Tikot, 6 pint Wait. 6 saýt. Arpaiert Buzaiert szenajert 10 Tall 2 Juhot Egy *puskajert* 10 Tall Ittem az *Waýda* kepenek¹⁸ 2 Tallert 2 Roka bőrt egi par aranias kest A Kadianak Attunk 4 Tollat 2 *Roka bőrt*, egi iuhot egi fazek waý egi saýt, Egi aranias kes Az kett agak szamara 4 Tall 2 Roka bőr. 2 aranias kes Az kadia tomaczanak egi saýt egi kes [...] Suma szerent az Waýda it leteben az költsegh tölt

12 MNL PML NkV SZK 1668/69. 150, 152: 1668. december 7-i vásárlás:

„Mányoki Vépi Thott Istvántul vettünk egy *Rokat* flor. 1. dn 20.

Dongo Janostul vettünk kétt *Rokát* flr' 2. dn 20.

Keczegét vettünk dn 20.

Thót Péter Fiátul vettünk egy *Rokát* flr 1. dn 20.

Kis LukácZ Fiátul három *Róka Bőrt* vettünk flr. 3. dn 60.

Kis LukácZ Fiátul vettünk meghin három *Rokát* fl. 3. dn 60.

Gál Illyestül egy *Rokát* flr. 1. dn 20.

Gál Illyestül egy *Rokát* flr. 1. dn 20.

Halász Vejeitül egy *Rokát* flr. 1. dn 20.

Sáfár Istvántul egy *Rokát* flr. 1. dn 20.”

1689. január 29-i vásárlás:

„Szüle Jánostul vettünk egy *Roka bőrt* flr. 1. dn 20.

Rokát vettünk flr. 1. dn 20.

Sánta Pál Istvántul vettünk egy *Róka Bőrt* flr. 1. dn 20.

Sikár árrát Kutas Veinek dn 5.

Rokát vettünk be' az Czaplártul – Sándortul – fér. 1. dn 20.

Sándor Istvántul vettünk egy *Rokát* flr. 1. dn 20.”

13 MNL PML NkV SZK 1636/37. 112. pag.; A város vásárlása 1678. augusztus 20-án: „Daru Tollakat vettünk f 5. dn 80.” PML NkV SZK 1678/69. 196. pag.

14 MNL PML NkV SZK 1647/48. 175. pag.

15 Hivel kés – törszerű kés bőrhüvelyben.

16 Vörös színű, behajlítható – bugylibicskához hasonló – csontnyelű kés.

17 'Tik' – tyúk. MNL PML NkV SZK 1637/38. 122. pag.

18 'Képének' – személyes képviselőjének. [NLF]

f 115 dn 20.”¹⁹ 1640 „Hogý az Wayda itt wolt akkorj költsegh: z Wayda Battjanak 5 Tall Czaz egi aranias kest egis *Roka bőrt* Sört hozattunk Szonakbul Kőrőztös Martonnal f 2 dn 4. Ugian akor Mezet wettünk f 2 dn 8. Az kett Szubasanak Arpajert buzajert attunk f 5. Saba’ Szubassanak attu’k 3 Tall: Czaz: A *Roka bőre*re attunk a’ kesert nekj f 1 dn 75. Az masik Szubasanak atu’k 3 Tall: Ozmanj Aganak attunk egi *Roka bőrt* f 1 dn 25. egi araniaskest f 1 dn 80. 15 hível kest. A Racz Aganak attunk egi hível Ketős Aranias Kest f dn 80. Egi *farkas bőrt* F 1 dn 10. hível egies kest f 1 dn 35. A Kadianak 3 *Roka bőrt* f 3 dn 75. egi par aranias Kest f dn 80 *f 88 dn 12*”.²⁰ 1647-ben „A Pribekek’k fokhagimat Diot wettünk dn 8. Hogi az Wezer szamara a’ *husz szal Daru tollat* Budara föl kültünk attunk költsegöt dn 18. [...] Ayandekba walo *roka bőroket wettünk eddigh Negiwent* f 46 dn”.²¹ 1648-ban „Az Wayda it letekor Nazul Bek Urunk ő Naga szamara aiandek penzt attunk 40 Tallert. 8 par giöngihazas keseket *12 szall Tollat* 12 Sayttot 12 Pint Waiat 15 *Róka bőrt egi farkas bőrt*. Az 3rom honapi ayandekot 20 Tall. Az Kihayanak Juzoff Aganak aiandek penzt 20 Tallert. *2 Szall Daru toll* 3 par giöngihazas kes f 2 *Roka bőr* Az Inassinak 2 par aranias kes. Az mellete walokk 4 par aranias kes. *Negi szall toll* Köz kés 3rom hivellel Az Lovazzanak egi par aranias kes Kara Amhatnak 2 Tall egi roka bőr egi sayt 2 szall toll f 1dn 25. [...] Verebeli Huzajnak attu’ 9 Tall 2 Roka bőrt 5 Saitot 2 fazek Way 1 par giöngihazas kes 2 szal tollat Amhat Izpayának egi roka bőr f 1 dn 25. 2 Sayt egi par aranias kes Az Kadianak 3 Roka bőr f 3 dn 45 Verebeli Huzain hogi it wolt Davitkane es Szuniogi Kata weget,²² akkor attu’k Neki egi Tall: Ugia’ akkor *egi roka bőrt* f 1 dn 25. ugia’ akkor het hjwell kesöket dn 70.”²³ A város kiadásai 1682-ben: „11.Jan. Kadia rajtunk Lévén attunk 2 Tall. Egy *Rokat* Egy Sajtot Egy Pár Kest.[...] 15.16.17.18. Jan.Törteli Úr Rajtunk Lévén, attunk ayandekot 4 Saitot Késekért 4 Garast Bika Mujkonak 3 Sajtot Egy *bőrt* Uyváriak’k 4 Sajtot, Késére 4 Lepért Kett Szall *Daru Tollat*. Bika Fia Ködmónitül Szöcs Davidnak fizettünk f 4. [...] Vajda Ayandekjának ki fizetése

1. Nazur Bék Urunk’k Esztendei, az az 12. Holnapi Papucs penzt fizettünk Nro 48. Tall. Fölere 15. Gar’ 1 *Farkas bőrt* 4. Szall *Daru Tollat* 4 Tabla Szappant a Chetül 8 Pár Gyöngyházas Kest 12 Sajtot *12 Rokáért* 12 Tall 12 Pint Vajért 5 Tall dn 18.

2. Nazur Bek Urk’ Fiának 10 Tall 1 Pár Kest 1 Sajtot 1 *Rokát*

3. Hasznadárjának 10 Tall. 1 Pár Kést 1 Sajtot 1 *Roka* Tabla Szappan

4. Tihájának 8 Tall 1 *Roka* 1 Kes1 Sajt 1 Tabla Szappan 1 Pint Vaj

19 MNL PML NkV SZK 1638/39. 136. pag.

20 MNL PML NkV SZK 1640/41. 184–185. pag.

21 MNL PML NkV SZK 16476. 174, 189, 192. pag.

22 A két asszonyt parázsnaság vétke miatt adták át a török hatóságnak. Budáról rendszerint szubasák (rendőrök) jöttek Nagykőrösre és ők vitték el a delikvensüket. Dávidkánét Gárdonyi Géza is megörökíti kisregényében: GÁRDONYI Géza: Dávidkáné. Gárdonyi Géza Művei 5. Kossuth Kiadó, Budapest 2012.; NOVÁK László Ferenc: Vadászat, vadfogás a Körösök vidékén. *Ethnica* 2014. 4. 49–54.

23 MNL PML NkV SZK 1648/49. 207, 209. pag.

5. Inasoknak 14 Tall. 6 Par Kes 4 Sajt 2 *Roka*
6. Tyátojának 8 Tall 1 Kest 1 Sajt 1 *Rokat* 1 Pint Vajat
7. Haczi Szubasak' 12 Tal. Fel Esztendei Papucz Pinzre 2 Tall 2 Par Kest 2 Sajt 2 *Rokat* 2 Pint Vaj 1 Tabla Szappant 2 Daru Tall
8. Rab Haczi Szubas'k 12. Tal fel Esztendei Papucz pinz 2 Tall 2 Par Kest 2 Sajt 2 *Rokat* 2 Pint Vaj 1 Tabla Szappa'[nt] 2 *Daru Tall* Szolgaik'k Kes helyet 4. Gar
9. Izlátorinak attunk 7 Gar' 1 Sajt 1
10. Zaszlo ala attunk 5 Sajt 3 Gar' Kesert 1 Tehe' bört a' Székbül".²⁴

A számadásokból kiderül tehát, hogy milyen vadak éltek e tájon. A város saját konyhájára, de ajándékozás végett is vásárolt helyi piacon vadakat, így nagyobb számban fajtót, foglyot, tűzokot (néhány esetben rezneket), vadkacsát (réce-ruca, szárcsa), vadlibát, de még hatyút is. A madarakon kívül rendszeresen vettek nyulat, őzet, vaddisznót („vadsertést”). A városi számadások szerint például 1693. május 10-én „*Fajdokat* 8 Poltr *Vad Kácsat* 4 Polt” Június 26-án „*Reczeket* Polt 18. *Reczeket* Polt 8. Harom Pár *libát* 1 Tallr.” Szeptember 8-án „Egy Pár *fogoly madarat* vettünk 3 polt. Két *Nyúl süldőt* 6 Polt. *Fogoly madarat* 4 polt.” Október 24-én „Edgy *Tuzokot* 20 Polt.” 1694. április.20-án „Két *Vad Ludat* Polt 20.”²⁵ 1694. augusztus 25-én „Harom ludakat vettem polt 42. Item két *libat* vettem polt 30”. Szeptember 14-én „Gyekeni es *Ruczakat* vettünk polt 15.” Október 22-én „Két *Réczét* vett 12 Polt. *Galam-bokat* Polt. 9. 1695. április 13-án „*Madarat* és Földi gyümölcsit polt 11.”²⁶ 1698. május 8-án „*Nyulat* és *Madarat* polt 13. *Fajdot* Plt. 4. *Madarat* Polt. 3 Item Két *Fajdot* Plt. 7.” November 21-én „*Őzet* vettünk polt 34.” November 24. Két *eleven őzet* vettünk Tall 2. Polt 50.” December 6-án „*Nyulakat* foglyokat es *Fajdokat* vettünk Tall 1 Polt 27.” December 31-én „*Vad Kant* vettünk Tall 2. Polt 3. den 2.”²⁷ 1699. szeptember 27-én „Két par *hatyukat* vöttünk Tallr 8 P 53 d. 1”. November 5-én „Egy par foglyot vettünk 8 polturakon”. November 7-én „Egy *Tuzokot* vettünk P 34.” 1700. január 2-án „egy *Pulykát* s három pár *fogoly madarokat* vettünk Tallr 1. Poltr. 29. dn 1.”. Január 16-án Vettünk hat pár *fajdot* Tall 2 p 30. Item *Nyulakat* és *Tuzokot* Tall 1 p 11.” Január 15-én „*Madarakat* vettünk Tall 3 Polt 12. *Nyulakat* vettünk Polt 36. Item *Őzet* Polt 34.” Február 13-án „*Pulykát* vettünk Tall 1 Pol 20.” Február 24-én „Egy *Őzet* vettünk polt 40”. Márc.15. *Madarat* Hetet vettünk Polt 26. Item edgy *Szarvast* vöttünk Tall 2. polt 40. Március 21-én Egy *Szarvast* vöttünk Tall 2.”²⁸

A törökök kiűzése során keletkezett háborús létbizonytalanság arra készítette a magisztrátust, hogy a lakosoktól – az ide menekült jövevényektől is – pénz, termés,

24 MNL PML NkV SZK 1681/82. 194–195, 197. pag.

25 MNL PML NkV SZK 1693/94. 68–69, 72, 75, 88. pag.

26 MNL PML NkV SZK 1694/95. 57–61. pag.

27 MNL PML NkV SZK 1698/99. 55, 62, 64. pag.

28 MNL PML NkV SZK 1699/1700. 61, 65–68. pag.

bizonyos kézműipari szolgáltatás mellett²⁹ a beszolgáltatott vadak értékét is beszámítja az adófizetésbe.³⁰ Az 1687-es adóösszeírás bőséges dokumentációval szolgál erre vonatkozóan:

- „Tallr 3 Gyüge János m – Ágy – Harács 3 garas
Egy Szűrt 12 gar. Item *Sas Tol*, & töltés 2. gr.
8. polt. item *Daru* 2. gr. Item 1 *Őzet* 8 gar.”
- „Tall 3. NB Juhász Péter m – Ágy – Harács 3 gar.
Item 2. Fajd, két gar. Item 2 gr. 6 polt.
Item 2 faid item 2 Faid 3 gar.” 25. pag.
- „Tall 3. Vékony Jánoss m – Ágy dn 6 Harács 3 gar.
1 gar *Kácsat*. Die X^{bris} adott Ez Nyulat 1 gar.
Item Egy nyulat 1 gar Item 1 Nyul 1 gar...
Item 4 *fogyot* 3 gar. Nyúl 1 gar Egy Nyúl 1 gar.
Item Nyúl 1 gar... Item 2 *Kacsa*. 2 dr.”
- „Tallr 3 Gyüge János m – Ágy – Harács 3 garas
Egy Szűrt 12 gar. Item *Sas Tol*, & töltés 2. gr.
8. polt. item *Daru* 2. gr. Item 1 *Őzet* 8 gar.” 10. pag.
- „Tallr 1. Ott Boros Istók m – Ágy – Harács 1 garas
Die 3 Januar Solv 2. gar. Item 1. *Nyulat* 1 garba
Item solv 4 gar *Daru* 1 agar.” 68. pag.
- „T 1/II Ott (T 3 Bende János) Czeg. Tot Mihály m – Ágy – Harács 1/II gar.
Egy *Nyulat* Egy gar Item Egy *Kisded Rokatt* 2. Gar.
It. Nyúl. 1 gar.” 110. pag.
- „Tall 6,5 Gyenis János Öcsöst m 10 Ágy dn 12 Harács 6,5 garas
Sumalaskor Adott 2 Aranyat *Marha arrabul* esett
10 gar 3 polt.”
- Restantia 2 Tall. den 3. Etiam restantia solvit. 127. pag.
- „Tall. 2. Ott Gergely Meszaros m – Ágy dn 6 Harács 2 gar.
Egy Nyulat Item Egy *Rokat* 4 gar Item 1 *Nyul* 1 gar
Item Nyul 1 gar
Egy Nyul 1 gar
Rest 8 gar. 2. polt.”

Az 1688/89-es hivatali esztendőben is történik vadászatra, vadfogásra utalás: „30 Maÿ Egy *Faydot* Juhász Pétörtül 1 gar [...] Egy *Kisded eleven Nyulat* 3 polt. [...]

29 1687-ben Némedi Takács Ferencnél lakó „Czeg[lédi]. Harangozo Janos” adója 1 tallér, ágypénze 6 garas, harácsa 1 garas volt, „*Kasatörésre* solv. 2 gar Item az uta’ *tört* 1. Fer. Ebbül 2 gar 2 poltur Adójára” számítottott. Szabó Istvánnál lakó „Vizi Molnár” 1,5 tallér és 1 garas harács adót fizetett”, s ebben az összegben „2 *láda Csinálás*” 6 garas értéket képviselt. Miklosi Istvánnál lakó „Csizmadia Mihály *Czeg[lédi]*” adója 2 tallér, az „Ágy” pénz 6 dénár, a „Harács” 2 garas, amelyet 1687. december 16-án fizetett a város pénztárába, ugyanakkor mivel csizmadia mesterként „*Munkalkodott az Tizedesek’k*”, 6,5 garast beszámítottak az adójába. MNL PML NkV SZK 1687/88. 9, 39, 74. pag.

30 Itt jegyezzük meg, hogy Buda 1686-ban történt felszabadítását követő években még a török adónemek is érvényben voltak, így a korábbi „császárs”, „marhaszám” adó mellett „ágypénz”, „harács” fizetésére is sor került.

Nyúl süldőt vettünk 5 poltur [...] *Egy szegény legénytől 6 pár foglyot* 6 gar. [...] *Róka fiakat Ajándékban* 4 gar.”³¹

Hogy milyen nagyságrendű lehetett a vadállomány e vidéken, a körösi számadó második bíró nyilvántartásából kiderül, s a vadforgalmat dokumentálhatjuk részletesen a XVII. század végétől, a XIX. század közepéig az éves forgalom, vásárlások alapján.³²

1698/99

24 Novembris Kása töröknek s <i>nyúl arraban</i> fizettünk	Polt 55. den 1.
<i>Két eleven Őzet</i> vettünk	Tall 1. Polt. 27.
<i>Madarakat</i> nyulakat ludat borsót vöttünk	Tall 4. P. 46.
<u>Die 31 Xbris</u>	
<i>Vad Kant</i> vöttünk	Tall 2. P 13. den 2.
Halasi János'k 3 pár <i>fogolyért</i>	Polt. 30
Die 16 January vöttünk hat Pár <i>fajdot</i>	Tall 2. P. 30
Item nyulakat es <i>Tuzokot</i>	Tall 1. p. 14.”
<u>5 January</u>	
<i>Madarakat</i> vöttünk	Tallr 3. P. 12.
<i>Nyulakat</i> vöttünk	Polt 36.
Item egy <i>Őzet</i>	Polt 31.
<i>Két Őzetet</i> vöttünk	Tallr 1 P. 31 d 1.
Die 4 Febr Hat Pár <i>madarat</i>	Tall 2. Polt 26.
Die 16. Febr <i>Őzet</i> vettünk	Polt 45.
22 Febr Egy <i>Őzet</i> vettünk	Polt 40.
26 Febr <i>Tuzokot</i>	Polt 34.
Item <i>Őzet</i> vettünk	P 40.
16 Aprill <i>Tuzok</i> arraban adtunk	Polt 40.
23 April Varas <i>szamara</i> vöttünk egy <i>szamarat</i>	Tall 12 den 2. ³³

1700/01

30 Maji Egy *szarvas fiat* vettünk *tartásával edgyütt* Polt 36³⁴

1701/02

<i>Puskak</i> tisztitasert	P. 40.
<u>Die 1 Augusti</u>	
<i>Puska csinalasaert</i>	Poltr 56 d 2. <u>51. pag.</u>
<u>Die 29 Xbris</u>	
<i>Fogoly Madarat</i> s. <i>Fajdot</i>	Pol 16.

31 MNL PML NkV SZK 1688/89. 127–130. pag.

32 A körösi második bírói számadások 1835-ig ismeretesek.

33 MNL PML NkV SZK 1698/99. 62–71. pag.

34 MNL PML NkV SZK 1700/01. 40. pag.

	1704/05	
<i>Eőzet vettem</i>		Poltr 23 d 1.
<i>Tehenet s pulykákat</i>		Tall. 3. P. 35.
	1705	
<i>Puskába valo kovákat</i>		P 12.
<i>Puskába valo kovákat</i>		P. 38.
<i>Puska Port, Hagymát</i>		P. 49.
<i>Vereshagymát Nyulat</i>		P. 25.
<i>Lakatosnak Puska csinálásért</i>		P 10.
<i>Nyulat es <u>faczant</u></i>		Pol 25.
<i>Nyulat</i>		P 8.
<i>Malaczot</i>		Poltr 22.
<i>Fajdokat</i>		Tall 10.
<i>Őzet Nyulakat</i>		Tall 1. P. 4.
<i>Puska csinálásért</i>		P 40.
<i>Eőzet vett</i>		Pol 40.
<i>Puska tokot</i>		Tall 1. P 10.
	1706	
<i>Puska agy csinálásért</i>		P 50.
<i>Faczányért Nyúlért</i>		P. 30.
<i>Faczányért</i>		P. 10.
	1707–1708	
<i>Űrü és Őz husbul</i>		Tall 2. P. 20.
<i>Faczánt</i>		Pol 3.
<i>Faczanyokat</i>		Pol 14.
<i>Nyulat Madarat</i>		Pol 14.
<i>Egy Nyulat</i>		Pol 4 d 2.
	1708–1709	
<i>Fogoly Madarat</i>		Pol 4. d. 2.
	1709–1710	
<i>Két Őz fiat</i>		Pol 22,,2
<i>Egy Eőzet</i>		poltr 34. ³⁵ .
	1711/12	
<i>Eőzet Nyulat fügét Malosa szőlött</i>		Tall 1 Pol 56.
<i>Tuzokot</i>		Pol 11/1
<i>Őzett</i>		Pol 16.
<i>Edgy Őzet</i>		Pol 22/2.

Hét Ludat	Tall 1. Polt 19/1.
Két Ludat két Fajdott	Polt 35.
Két <i>Vad Se'рте'st</i>	Tall 1, Polt 46. den. 2.
Het Nyulat. ³⁶	

1712/13

<i>Nyulakat es Fogoly Madarakat veven a Kecskemeti Jágertől</i>	Polt 45 dn 11.
<i>Fogoly madarakat Fajdokat Nyulakat</i>	Tall 3. poltr 32.
<i>Egy vadkant Mgos Grof Keglevics Sigmondnak</i>	Tall. 3. P. 20. ³⁷

1713/14

<i>Egy fogoly madarat</i>	Den 5
<i>Ke't Nyulat</i>	Den 17 ½
<i>Nyulat foglyot</i>	Den 20
<i>Harom Foglyot 1 Fajdot</i>	Den 28
<i>Egy Nyulat</i>	Den 12 ½
<i>Egy Nyulat</i>	Den 12 ½
<i>Egy Tuzokot</i>	Den 22 ½
<i>Ke'cskei embertül 13 par foglyot</i>	fn 3 dn 67 ½. ³⁸

1714/15

<i>Foglyokat, Nyulakat //45.</i>	
<i>Sretett Puska Port és Kancsot vasarolvan Peste fn 1. //5.³⁹</i>	

1715/16

<i>Expensa Communis</i>	
<i>Edgy Discretiobeli őzet //57.</i>	Két Pulykát Den 70.
<i>Negy Reznek Madarat //15.</i>	Kácsat Den 23.
<i>Ket Ruczat dn 28 ½</i>	4. Ludat fn 1
<i>Egy Pár ruczat Den 28 ½</i>	Két réczét Den 24.
<i>Nyulat Sarga repát den 17.</i>	Edgj Nyulat Den 13 ½
<i>Edgj Par Ludat Den 40</i>	Kötél ereszesert [kötélkészítés – NLF] e's
<i>Edgj Par Tuzokot Den 22 ½</i>	Őzert fn 1,,5
<i>Edgj Par Ruczat Den 25.</i>	<i>Ruczat tejet</i>
<i>Ket Kácsát Den 24.</i>	<i>Nyulat foglyot den. 22.</i>
<i>Edgj Ludat Den 22 ½</i>	Tejet, <i>Foglyot</i> , <i>Alamisna'k Őzet</i> halat,
<i>Ket Nyulat Den 27 ½</i>	nyulat s vaját fn 3: 43
<i>Ruczat, tyúkot Den 35</i>	Ket par <i>faczant</i> fn 1
<i>Edgj Nyulat Den 12</i>	Ket <i>fajdot</i> Den 20
<i>Ruczat Den 31</i>	Foglyokat //68 (//=0,5 – –,,68 den – NLF)
<i>Nyulat Den 12 ½</i>	<i>Ruczákat s foglyokat //65</i>
<i>Három Ludat Den 75.</i>	Foglyokat s fajdokat //87

36 MNL PML NkV SZK 1711/12. 26–27, 32. pag.

37 MNL PML NkV SZK 1712/13. 43. pag.

38 MNL PML NkV SZK 1713/14. 40, 43. pag.

39 MNL PML NkV SZK 1714/15. 30. pag.

Negj Kácsát Den 47.
Három Ludat Den 75.
Egy Őzet es Nyulakat fn 1 //23
Két Őzet fn 1 //50

Edgj Nyulat Den 15
Edgy Eőzet //67.
Edgj Pulykat fn 1
Edgy Őzet Den 57.⁴⁰

1716/17

Exitus Communis
Edgj *Fácányt* dn 25
Nyulat Fajdot és Foglyot //30
Sretett a Vadászok'k Den 15.
Edgy *Szarvas fiat* es Sert vettem //90.
Tuzokot, Fajdott //85

Edgj *Őzet* //75.
Edgy *faczánt* dn. 30.
Edgy *Őzet* Den 75.
Item *7 fajdott* den 99.⁴¹

1717/18

Őzet Nyulat *Ruczát* fn 1 //13 ½
Tuzokot Nyulakat //77.
Nyulat Foglyot //35.
Foglyokert fn 1 //13 ½
Egy *Őzet* fn 1
Egy *Őzet* 40
Nyulakat 95
Fogoly mad' est tormát 40
Fogoly madarakat
Két *Őzet E' rdeit & fogoly* fn. 8.
Item *fogoly* mad. //30.
11 par *foglyot* dn 3: 58.
Két par *foglyot* 65

Eőt pár *foglyot* fn 1: 50.
Fogoly madarakat fn 12.
Faczanyokat fn 3. 68.
Két pár *fogoly madarat* //65
Három *fajdott* //35.
Két Nyulat //32 ½
Két Ludat edgy *kappant* //70.
Hét *fogoly madarat* fn 1 //5
Nyulat, *fajdott* //32 ½
Negy Pár *fajdott* //57
Egy pár *fogoly madarat* //25.
Erdelyit Faczanokat fn 18.
Őzet //59.⁴²

1718/19

Seretre puska porra //15.
Puska Port es Sretet Den 57.
Halat, *Puska Port* fn 1. //42.
Ött *Fogoly madarat* „70 ½
Puska Port „58
Seretet és puska port „56
Jagernek Dohanyra 12 ½
Puskasok' töltest 28 ½
Szárcsákat vedtünk 57.
Reznek 1 Párt „22 ½.⁴³

40 MNL PML NkV SZK 1715/16. 39, 46–47, 50–51, 53, 54–57, 59–60, 67. pag. Néhány esetben fordul elő a reznek vagy reznek-túzok (Tetrax tetrax a madarak – Aves osztályának – a darunyakúak – Guriformes) rendjében a tűzokfélék – Otitade – osztálya). Az Alföldön ritka az előfordulása.

41 MNL PML NkV SZK 1716/17. 30, 32, 39–42. pag.

42 MNL PML NkV SZK 1717/18. 39–41, 43–47. pag. Az őz és fácán esetében az „erdei”, „erdelyi” megnevezés az erdőre vonatkozik, nem pedig Erdélyre.

43 MPML NkV SZK 1718/19. 35/1, 47, 50–52, 54, 57. pag.

1719/20

Dinnyet Nyulat *Foglyokat* 1,,30
 Edgy *Tuzokot* ,,57
 2 Par *foglyot* ,,35
Fogoly es Fajd madarakat f 4 ,,22 ½
Ruczát vett egj Párt ,,40
 Ket *Ózet* 1,,70
 Edj *Ózet* ,,57
 Kilencz Pár *foglyot* 3,,15
 Edgj Kakast ,,11 ½
Ózet vettünk ,,89
Fogoly Madarakat fn 1.
Faczanokert és Fogoly madarakert f 6 ,,72.
 Ludakat *Ruczakat* Obester Ur'k f 10 ,,10.⁴⁴

1720/21

A vadaszok'k Puska Port es Seretet f 1,,20
 Harom Par *fogjot* ,,52 ½
 Nyolcz Par *foglyot* f. ,,48 ½
 1 *Ózet* vette ,,56
 1 *Ózet* vett. fn 1.
 Egy *Ozert* adtam ,,70
 1 *Ózet* 1 Nyulat ,,90
 1 Par *Fogjot* ,,23
 1 ½ Pár *Fogojért* ,,20
 2 *Szarvast* fn 6
 6 Par *foglyot* f 1,,36
 2 *Tuzokért* ,,65.⁴⁵

1721/22

Ózet Fogoly Madart fn 2
Puska Port es Sretet –,35
 2 Pár *Fogjot* vettem –,40
Fajdot Fogjot vett –,23
 1 *Ózet* vettem –,85 ½
 1 *Rokát* vettem 1,,70
Szarvast es Vadkant fn 9,,25
Fajdot és foglyot –,46
 Egj *Faczánt* –,23.⁴⁶

1722/23

Két Pár *fogoly Madarat* vettem –,15
 3 Pár *Fogoly madárert* –,20

44 MNL PML NkV SZK 1719/20. 28, 37–39, 45–46. pag.

45 MNL PML NkV SZK 1720/21. 45–46, 49. pag.

46 MNL PML NkV SZK 1721/22. 41, 44, 46. pag.

Nyulat fogjot fajdot vett –,30
 Egy *Őzet* vettünk Pestre –,64
 Discretioban *fogjokat* Gyöngyösre vettünk nyolcz Part fn 1,,20
 4 Par *Madarakat Foglyokat* vettem –,55
 Három Pár *Faczánt* Párját 27 Poltrán esett éretek fn 2,,2 ½
 1 Kocz. *Kant* vettem –,57 ½
 viselt Petinek nyulért att –,15
 1 *Faczánt* vettem –,28 ½
 Boros Máthé Hadnagynek *menvén által a tiszán Vadakért és Madarakért* –,50.⁴⁷

1723/24

Őzért adtam –,77
Puskaport Csöszöknek ,,40
 1 pár *fáczánt* –,71
 1 Pár *fáczánt* vettem 1,,58 ½.⁴⁸

1724/25

Febr. 14.
Vadak es Madarak Vasárlására Mondér Gergely'k és Szabadszállási Samuel'k f– 30,,
 2. *Róka bürt* vett 2,,55.⁴⁹

1725/26

Nov. 5.
 Pesti János'k *Vadak vasárlására* f. 16,,
 Három *foglyot* ,,34 ½
Pesti Jánosnak Vadak vasárlására menvén Túron meg szorúlván kért kölcsös mellyet
 Meg adt. f. 1,,98 ½
 Két Pár *foglyot* ,,40
 Egy pár *foglyokat* vettem ,,28 ½
 Egy Pár *foglyokat* vettem ,,28 ½
 Egy Par vettem ,,20
 Egy Ako *Nyulat Csikot* vett. F. 4,,
 Hat *Őzet* vett. F. 6,,
Jan. 11.
 Három Pár *foglyot* vettem f. ,,35.⁵⁰

1726/27

1727. Jan. 11.
 Három Pár *foglyot* vettem f. ,,35

47 MNL PML NkV SZK 1722/23. 50, 57, 61, 77. pag.

48 MNL PML NkV SZK 1723/24. 60–62. pag.

49 MNL PML NkV SZK 1724/25. 1724. febr. 14.

50 MNL PML NkV SZK 1725/26.

Jan. 27.

Két pujkát vettem „50

*Puska port Seretet a Puskasok'k f. 1*⁵¹

1728/29

Dec. 3.

Vadászok'k Porra „30

Febr. 2.

Harom *Tuzokert* attam „85

Febr. 28.

4 Kancza Csikó 2 Paripa meg döglött es *harmat a Vadak* [rétifarkas – NLF] *ejtettek el*

Egy Őzet vett f. 1. [karácsonykor – NLF]

T. N. Vármegye számára vettem edgy Erdejít [özet – NLF] *és edgy szarvast* f. 11,12

Két *pár fajdot* vett „50

Egy Őzet vettem f. 1.,13 ½ [Husvét táján – NLF].⁵²

1730/31

1730. szept. 7.

Öt foglyot vettem „75

Item *Fogoly madarat három párt* –,85

Item *három Pár fogoly Madárért* –,85

Három Pár fogoly és pár fajdért 1.,08

Huszon egy Pár fogoly Madarakert, mellyek többekkel edgyütt Pestre s Bécsbe Discretionban küldettek 4.,50

Három Pár fajdért és hét pár fogolyért „80

Item *huszon harmadfél Pár fogoly Madarakért és Fajdokért* 4.,50

Egy Pár Erdei Sertessért f. 6.,

Két Pár fogoly Madárért –,40.⁵³

1731/32

1732. febr. 8.

Foghjokér att. –,67 ½

Febr. 10.

Négy *Nyulért* adt.–,47

Febr. 16.

Foghjot vettem –,45.⁵⁴

1732/33

Expensae Variae

Jún. 24.

Méltóságos Gróff Keglevich Urak ő Nsgok itt létek'k alkalmatosságával az Utra is Rosolist vettem f. 2.,20

Discretetionban való Vadászatra puska port Sréitet –,73

51 MNL PML NkV SZK 1726/27.

52 MNL PML NkV SZK 1728/29.

53 MNL PML NkV SZK 1730/31.

54 MNL PML NkV SZK 1731/32.

1733/34

Márc. 5.*Tóth Mártonnak 6 pár Fajdokért fizettem f. 2.,10**12 Nyulért Pestre küldvén f. 1.,40**2 Funt Puszkaporert –,50**3 Funt Serétért –,60**4 Pár Fogolyért f. 1.,**2 Pár Fogolyért –,30.⁵⁵*

1734/35

*Reditus Diversorum Accidentium*Júl. 24.*Item 21 ½ Pár foglyokért adtam f. 5.,02*Dec. 25.*Foghjokert attam f. 5.,24**Item Foghlyokert –,76.⁵⁶*

1735/36

*Erogationes Variae*Okt. 4.*Három Nyulért –,35**Két Kácsájért „28 ½**Három pár foglyokért „60**Item egy Párért „20**Egy Nyulat „11 ½**Egy Pár Faczán madarakért –,85*Dec. 24.*Vettem egy foghjt „12 ½*Jan. 1.*Vettem három foghjt „53**Item három Foghjt „42 ½**Item négy Pár foghjt f. 1.,13 ½**Item Két foghjt „23 ½**Adtam két pár fogoj madárért „46 ½**16Toth Mártonnak adtam 21 Pár**fajdokért f. 9.,30**Vettem négy pár foglyot 1.,13 ½**Adtam 9 pár Fogojért 2.,55**Két pár fogojért „50**Item egy pár foghjt „20**Item három pár foghjt „70**Adtam hat pár fogojért f. 1.,20**Tot Mártonnak az Urak'k küldött**Madarakért f. 8.,–*Jan. 18.*Tizen e'gy Nyulért és három fogojért 1.,71**Adtam 10 pár fogojért f. 2.,80 ½**Két pár foghojért –,40**Három pár Foghojért „60**Polyhák Geczinek három pár fogojért adt „70**Adtam három pár fogojért „60**Vettem egy Nyulat „15**A Vadászok'k adtam Borra valot „90.⁵⁷*

1736/37

*Erogationes Variae*Nov. 29.*Egy pár fogoly madarat vettem –,28 ½*

55 MNL PML NkV SZK 1733/34. 155–156. pag.

56 MNL PML NkV SZK 1733/34.

57 MNL PML NkV SZK 1735/36.

Dec. 21.

Kapitány Ur itt lévén Ebéden *Ludakat*, Egi *Pulykát*, *Fogoly Madarakat* vettem f. 3.,26 ½
Item két *foglyokat* –,20

Jan. 8.

Fogoly Madarakat vettem f. 2.,–

Jan. 12.

Fogoly Madarakat vettem f. 2.,70

Jan. 13.

Item *fogoly madarakat* vettem f. 2.,70.⁵⁸

1737/38*Erogatio Variaie*Jan. 6.

Harmad fél pár *fogoly Madárért* adtam „,70

Tuzokot vettem „,40

Egy Nyulat vettem f. 1.,05

Öt *Fogoly Madarat* vett. –,65

Két Nyulat vettem „,23 ½

Tizenhárom madarat és hét nyulat vettem f. 2.,70

Két Nyulat egy Madarat „,42 ½

Jan. 31.

Fogoly Madarat és Nyulakat vettem „,43 ½

*Reditus Diversorium Accidentium*Jan. 6.

Harmad fél pár *fogoly Madárért* adtam „,70

Tuzokot vettem „,40

Egy Nyulat vettem f. 1.,05

Öt *Fogoly Madarat* vett. –,65

Két Nyulat vettem „,23 ½

Item egy Párt vettem „,23 ½

Sütő Aszszony Mentéjire egy *róka hátat* vettem „,85

Jan. 31.

Fogoly Madarat és Nyulakat vettem „,43 ½.⁵⁹

1738/39*Erogatio Variaie*Máj. 29.

A *Szarvas fogok'k* adtam f. 1.,–

Szept. 9.

Négy pár madarat –,20

Dec. 7.

Vettem hét *foghlyot* –,81 ½

58 MNL PML NkV SZK 1736/37.

59 MNL PML NkV SZK 1737/38.

Dec. 10.*Két fogoly madarat* vettem –,23 ½Dec. 28.Egy pár *foglyot* –,28 ½Vettem három pár *Foglyot* Kapitány Ur számára –,42 1/2Jan. 5.Vettem az Urak számára 21. *Foglyot* öt nyulat f. 3,,67Jan. 11.Az Urak számára 6. Nyulat 6. *Foglyot*, tojást és egy *fajdot* f. 2,,42 ½Jan. 21.Mélt. Groff Keglevics Joseff Ur számára vett. 10 *Nyulat* f. 1,,44 ½Jan. 24.Vettem három pár *Fogjot* Két *Nyulat* f. 1,,13 ½Febr. 14.10 pár *Foglyot* az Urak számára f. 2,,83 ½Febr. 28.Vettem az Urak számára 4. Ludat 14. *Foglyot*, 21 *Nyulat* és két *Kácsát* f. 7,,34.⁶⁰**1740/41***Expensae Variae*Febr. 28.Négy pár *fajdot* vett. f. 2,,-.⁶¹**1744/45***Erogationem Variae*Jún. 10.Item egy *fajdot* két *foglyot* T. Nitzky Fer Ur itt létében vettem –,20Jún. 16.Három izben nyulakat *fajdokat foglyot* vett. –,70Jún. 19.Nyulakat *foglyot* vett. –,25Júl. 11.2 *Nyulat* 4. *Foglyot* vett –,30Aug. 11.Három *Madarat* vett. –,15Aug. 15.Egy *Tuzokot* és egy *Nyulat* vett. –,38 ½Aug. 17.Egy *Tuzokot* vettem –,28 ½Dec. 14.*Vadászok'k I. Font Puska Port 2 Font Srétet* vettem 1,,15Dec. 21.A *Vadászok'k I. Font Puska Port 2 Font Srétet* vett 1,,15

60 MNL PML NkV SZK 1738/39.

61 MNL PML NkV SZK 1740/41.

Dec. 22.

Egy pár Nyúlát, 2 Pár *foglyot* discretioban vett –,61 ½

1745. jan. 8.

Vettem hat *Fogoly Madarat* –,60

Febr. 1.

Vadaszok'k 1 Font Puska Por és 2 Font Srétére f. 1.,25

Apr. 3.

Öt pár *fogoly Madár'k* az árát, mellyeket még a' Télen vittek el a' *Görögök'k* fizettem f. 1.,-⁶²

1745/46*Erogationes Variæ*Dec. 20.

Vettem 4 *Foglyot* –,46 ½

Item vettem 6. *Foglyot* –,70

Dec. 24.

Vettem 6 Pár *Foglyot* f. 1.,51 ½

Vettem Item két Nyulat

1746. jan. 5.

Vettem 4. *Fogoly Madarakat* –,40

Item két *Fajdot* –,40

Febr. 6.

Vásárbiro által a Pesti Urak számára vettem az el mult Holnapban 25. *Fogoly Madarat* f. 2.,97 ½

Márc. 7.

Számot vetvén a Város Biroval a' minémü Naturálékat, a' Város Házához és az Urak számára, vettünk...

1 Pár Nyúlát vett –.,46 ½

3 *Fogoly Madarat* –.,35

1. *Fogoly Madarat* –.,11 ½

6. *Fogoly Madarat* az Uraknak –.,70

1 *Fogás fok Hagymát* –.,40

1. Halat –.,23.⁶³

1746/47*Erogationes Variæ*1747. jan. 2.

Egy *Tuzokot* vett. Pestre –,40

Jan. 28.

Két *fogoly madarat* vett –,23 ½

Item 1 pár *fogoly madarat* –,23 ½

Hét *fogoly madarat* vett –,87 ½

62 MNL PML NkV SZK 1744/45.

63 MNL PML NkV SZK 1745/46.

Febr. 3.

Egy Nyulat vett –,17 ½

Febr. 7.

6 Nyulat 1. Pár *fogoly* madarat az Urak számára 1,,20

Márc. 18.

M. Groff Forgács Joseph Úr'k ő Ngának 1 *Agarat* Sallay Mihálytól 2dikát Vida Páltól vett'[em] ...

Márc. 19.

Egy pár *foglyot* vettem –,15

Egy pár *fogoly* madarat vettem –,18

Kécskei Notárius és Eskütt Uraiméktől 9 darab Halat vettem f. 2,,75 Két *nyulat* vett –
,,45

Item három *fogoly* madarat –,22 ½

Két *nyulat* az Urak számára határjáráskor vett –,35

Item madarakat vett. –,25

Item két *fogoly madarat* vett. –,15

Item 5 *nyulat* vettem f. 1,,–

Item 1. *Nyulat* vettem –,17 ½

Három *foglyot* vettem. –,23 ½

Item 6. *fogoly* mad. vett –,45

Egy *Nyulat* vett –,20

13 *fogoly madarat* vett 1,,16 ½

3 *Nyulat* vettem –,60

5. *Fogoly madarat* s egy fazekat vett. f. 1,,–

4 *Nyulat* vett –,80

Ápr. 16.

Toth Varga Miklosnak 1. *Farkas bőrért* adt. 1,,50

Ápr. 22.

Mélt Groff Forgács Urak számára egy *Agárért* fizettem f. 2,,–
Egy Nyulat két foglyot vettem –,40.⁶⁴

1747/48*Erogationes Variae*Máj. 17.

Vettem három *Fogoly Madarat* –,15

Szept. 5.

Egy *Foglyot* vettem ,,15

Halat és *foglyokat* vett. –,25

Dec 6.

Egy *Farkas bőrt* f. 1.

Három *Fogoly madarat* vett

Dec. 20.

Vettem 3. Pár *Fogoly Madarat* –,60

Jan. 29.

Item 4. *Nyulat* 2. pár *foglyot* vett f. 11,,23 ½

Item 1 *Nyulat* és 8. pár *foglyot* vett. f. 1,,50

Item 3. pár *foglyot* vett ,,60

Egy Halat és egy *Nyulat* vett ,,38 ½

Egy pár *Pulykát* Két Pár *foglyot* ,,90

Két *Nyulat* vett ,,43 ½

5. pár *foglyot discretioban* 1,,03 ½

17 *Foglyot*, 1 *Fajdot* és 2 *Kacsat discretioban* és

Mélt. Oberster Ur *Konyhájára* vettem f. 22,,25

64 MNL PML NkV SZK 1746/47.

Egy *Farkas* bőrt vett. f. 1,–

Dec. 23.

Vettem egy Nyulat –,23 ½

Azutan vettem 5 Nyulat, és egy *fogoly* madarat f. 1,13 ½

Dec. 31.

Egy Pár *foglyot* –,20

Jan. 10.

Két Kácsát vett. fl.,50

Öt *foglyot* vett –,50

Öt Nyulat 1,–

6. Pár *foglyot* és egy Nyulat vett 1,50

Jan. 16.

Két malacot ,75

Febr. 1.

Oberster Ur Konyhajára 4. *Lábas Serpenyőt*, és két *Öreg Fazekakat* vett –,45

Almat, 1. Nyulat, és edgy *fajdot* és egy *foglyotis* –,65

Mélt. Oberster Ur Konyhajára 1. Pulykát és 1. Nyulat ,73 ½

Item 5. Nyulat, 1. Pár *foglyot* és 1 *fajdot* vett 1,50

8. *Foglyot* vett –,85

Csikot 1. Nyulat, három *foglyot* vett 1,05

Két nyulat, edgy *foglyot* –,57

Item három *foglyot* ,30

Egy nyulat vettem –,23 ½

2 Nyulat, 2. Pulykát Tiszt. Csáti Daniel Úr Három nyulat, 1 *foglyot* vettem –,70

Leányának torjára és az Obersterhez 15. pár *foglyot*, két nyulat 4,08 ½.⁶⁵

vett 1,40

Egy pár *fajdot* és *foglyot* –,50

Item egy pár *foglyot* és edgy nyulat vett –,40

Egy *fajdot* –,16 ½

1748/49

Erogatines Variae

1749. jan. 1.

1 Nyulat vett. f. –,28 ½

N. Nyári Mihály Urtul 1 nyulat, és 1 pár *foglyot* vettem f. –,46 Jan. 10.

Jan. 31.

Egy Nyulat három Madarat vettem f. 2,–

Febr. 9.

Egy Nyulat vett. –,20

Két pár *fogoly* madarat ,20

ápr.–15 Három pár *madarat* vettem ,41 ½

Item *Kilencz fogoly madarakat* vettem az Urak számára ,67 ½

Ápr. 4.

Három *fogoly* madarat vett. ,20.⁶⁶

1749/50

Erogationes Variae

Nov. 24.

Egy Nyulat ,20

Dec. 14.

65 MNL PML NkV SZK 1747/48.

66 MNL PML NkV SZK 1748/49.

Dec. 29.

Item Pesti Urak számára Karátsonyi ajándékban vettem 21. nyulat, és 21. *Fogoly* madarat f. 5,,07 ½

Jan. 4.

Vette' 3 nyulat, két pár *fajdot* és öt pár *fogolyt* Vettem f. 1,,65

Jan. 19.

Két nyulat, három pár *fogjot*, 3 *fajdot*, egy kenyeret vettem f. 1,,31 ½

Febr. 17.

Vettem négy Nyulat és 15. *Fogoly* madarat az Urak számára, f. 2,,–

Item két nyulat, öt *fogjot*, 23. ittze csikot [csíkkal – NLF] f. 2,,40

Öt ittze irós Vajat és két *fogjot* vett 1,,90

Máj. 5.

Egy *Pár Darut hozattam Turrul* M. Kelglevich Gábor Urnk f. 1,,50

*Erogationes in Viaticum*Ápr. 15.

Harsányi Ferentz *Ványára* menván *Daru madarakat keresni* –,80

1750/51*Erogationes Varias*Szept. 5.

Tolnai Szabo Pál két *Daru Madarakért Vásárhelyre* menván adtam f. 1,,–

Febr. 10.

A '*Sidóktul vett 24. nyulat*, mellyeket Pestre az Urak' fel küldöttem .. f.3,,60

Febr. 17.

Négy *Fogoly* Madarat vettem f. 1,,53 ½

1752. dec. 20.

Város számára Vadászó emberek'k Potharaszti Pusztára adt ,,40.⁶⁷

1752/53*Erogationes Varias*Dec. 19.

Masodszoris Város számára ki menván a' Vadászok vadászni, akkor is Puska port és Srétet hozatt. –,90

Dec. 29.

A' Görögtül el hozott Puska porért Sretért, és fü szerszámokért f. 2,,35

Jan. 8.

Bakó Jánostúl vöttem 6. *Foglyot* –,60

Jan. 12.

Két pár Madarért fizettem Bantsi Jánosnak –,35

Jan. 24.

Bakó Jánostúl vettem 4 nyulat, és kilencz *fogoj madarat* f. 1,,50

Jan. 28.

Öt *fogolyt* vöttem 1,,50

Három nyulat vöttem –,45

67 MNL PML NkV SZK 1750/51.

Deák Mihálynétül egy nyúlát vöttem –,15

Jan. 30.

Egy Nyulat vöttem –,15

Ismet Negy Nyulat vöttem Bakó Jánostúl –,60

2. Nyúlát Sz. Szabó Istvántúl –,30

Egy 'Sidónak adtam 4. Nyulért –,60

Febr. 5.

Komloditul egy nyúlát vett. –,15

Item egy fajdot egy fogjot –,20

A' Mélt. Groff Keglevits Gábor ő Naga *Dominalis Széket tartatván Boros Leányai'k dolgában* azon alkalmazottsággal Discretioban vettem

8. Font 13. Lat Tzukort f. 4.,16 ½

3. Font 12 Lat Kávét... f. 2.,35

3 Üveg Rosolist –,85

1. Kötés Kartyát vöttem –,10

1. Lat Szerecsen Diót –,30

NB 8 Tábla Szappantis adtunk *Nyulakkal 's madarakkal együtt*

Febr. 12.

Egy pár *fogoly madarat* vettem –,20.⁶⁸

1753/54

Erogationes Variae

1754. jan. 6.

Vettem Szolga Biró Kostyán Imre Ur számára 4. *Nyúlát ...* –,35

Febr. 14.

Méltóságos Palatinus Ur ő Excellentiája számára

21 Pár *Fogoly Madarat* vettem f. 5.,96 ½

7. Nyúlát f. 1.,45

1. Fajdot –,20

4. Kenyeret f. 1.,13 ½

Item 2. *Nyúlát* vettem –,20

Febr. 20.

Farkas János Ur és Betze István Mélt. Palatinus Urunk'k ő Excellentiájá'k Pesten vittek

1. Pár Burjut, fizettem érette f. 7.,50

Febr. 26.

1, Nyúlát és 1, *Foglyot* vett. –,45.⁶⁹

1754/55

Erogationes Variae

Febr. 10.

Item vettem két pár *foglyot* –,40

Puska Port vettem –,10

Item vettem két Ludat –,56 ½

68 MNL PML NkV SZK 1752/53.

69 MNL PML NkV SZK 1753/54.

Két Kátsát –,35

Febr. 13.

Vettem három *foglyot* –,30.⁷⁰

1756/57

Erogationem Variarum

Dec. 20.

Vettem 27 pár *fogoly madarat* Pestre az Urak számára ... f. 6,,90

Dec. 23.

Pestre 28 nyulat vettem az Innepekre az Urak számára... f. 4,,20

Jan. 4.

16 nyulat vettem az Urak számára, és 1. *foglyot*... f. 2,,-

Márc. 15.

Baso Mihályné'k a Télen tőle el hozott 6. *Fogollyért* fizettem –,70

Márc. 29.

Szücs Márton'k egy pár *Fogoly Madárért* –,23 ½

1757/58-II.

Erogationes Variarum

Dec. 26.

Vettem hat *Nyulat* és egy pár *fogoly Madarat* a' Pesti Urak számára 1,,80

Item Három *Fogoly Madarat* –,35

Ugyan az Urak számára 5 nyulat f. 1,,-

Febr. 3.

Az Urak számára vettem 2 *Nyulat* –,40

Ismét egy *Fogoly Madarat* –,12 ½

Febr. 20.

Az Urak számára vettem 3 pár *fajdot*, és 2. *nyulat*, .s. *fogoly Madarakat* f. 1,,80

Szept. 20.

Halat vett az Urak'k 1,,15

Baraczkot ugjan az Urak'k –,35

Egy *Madarat* vettem –,14 ½

Okt. 31.

Vettem Négy *Nyulat* –,65.⁷¹

1758/59

Erogationes Variarum

Febr. 14.

Négy *Nyulért* egy Kappanért és egy *Tuzokért* egy nyúllal együtt f. 02,,17 ½

Febr. 23.

Négy pár *Foglyot* és két nyulat f. 01,,37

1759. márc. 11.

Kecskeméti Vásárban vettem Két *Farkas Bört* 04,,50.⁷²

70 MNL PML NkV SZK 1754/55.

71 MNL PML NkV SZK 1857/58. II.

1759/60*Erogationes*1760. jan. 11.

3 Pár Nyúlát egy Pár Fajdot vett f. 01,,30

2 pár Fogoly Madarat –,50

Jan. 12.*Az Urak számára egyszeris mászszoris Madarakat Vásárlottam az alább irtaktól*

Búz Istvántúl vettem 3. pár Fogoly Madarat –,75

Ismét egygyet vettem –,20

Ugro Jánostúl vettem 4. pár Madarat f. 01,,–

Soldos Jánostúl vettem három pár madarat –,75

Kovács Mihálytúl vettem 1 ½ pár madarat –,35

Szarvas Sidótúl vettem 3. pár mad. –,67

Szőrös Mihálytúl vette. 5 pár Fogoly Madarat f. 01,,25

Szent Péteri Páltúl vettem egy pár Fajdot és egy pár Foglyot –,40

Kovács Istvántúl vettem három pár Foglyot –,60

Balog Fferecztúl vettem öt Párt f. 01,,85

Görbe Mihálytúl vettem egy Párt –,20

Szarvas Sidótúl vettem 4. pár Fogoly Madarat –,80

Uj Esztendő Napján vettem Malaczokat f. 01,,–

Febr. 5.*Bécsben küldettem discretioban az Urak'k ötven pár Fogoly madarat a midőn N Balla*

Gergely Ur és N. Farkas János Ur'k oda fel voltak f. 08,,21 ½

Ugyan Bécsben küldöttem hatvan két Ittze Vajat, melyet vettem f. 24,,80

Vásár Privilegiumot és más Publicumokat Solicialván a' N. Város Bécsben akkor az Urak számára vettem Szalonnakat f. 204.⁷³**1760/61***Erogationes Variæ*Dec. 20.*Fogoly Madárért az Urak számára adt* „58 ½Item Egy Nyúlát vettem –,17 ½.⁷⁴**1761/62***Erogationes Variæ*Nov. 9.*Hat Nyúlát vettem T. Vice Ispány Ur és T. Huszár Istv. Számára* –,90Jan. 14.*Az Urak számára Pesti Nyúlakat .s. Madarakat vettem f. 1,,50*

72 MNL PML NkV SZK „Gál István Ur Belső Laistroma az 1758/59^{dik} Esztendőbeli Perceptiokrul és Erogatiokrul Balla Gergely Ur Fő Biróságában”.

73 MNL PML NkV SZK „Belső Lajstrom pro Anno 1759/60 N Bajomi Péter Uram Fő Biróságában és Szijártó János Ur második Biróságában”.

74 MNL PML NkV SZK 1760/61.

Jan. 15.

Varga Jánostúl vettem 3 *Fogoly Madarat* az Urak számára –,40

Jan. 29.

Egy *'Sidónak fizettem három fogolyért* –,45.⁷⁵

1762/63

Erogationes Variæ”

Márc. 1.

„Egy pár *Foglyot* vettem Oláh Jánostúl 3 párt másoktúl, az Urak számára Pestre 's fizett.
f. 1.,48 ½

Egy Pár Nyúlatis melly is ugyan Pestre fel küldett. [...] –,48

Szilosi Mihálytúl vett 3 Pár Nyulat Pestre f. 1.,40

Czompó Mihálytúl is 3 Párt f. 1.,40

Kovács Fer. 1. pár Fog. 1 pár Nyúlt f. 1.,40

Jún. 8.

Kádár Jánostúl vettem egy *Farkas* bőrt f. 1.,50.⁷⁶

1763/64

Erogationes”

Febr. 6.

„Az Uraknak ajándékba vettem Öt *Foglyot* és Három *Nyulat* [...] esett érte 1.,53 ½

Febr. 28.

Ugró János Juhásztúl vettem az Urak számára 5. pár foglyot [...] 1.,50.⁷⁷

1764/65

Erogationes Variæ”

Dec. 9.

„*Nyulakért melyeket ajándékba vettem és Fogoly Madarakért* fizettem f. 01.,70

Jan. 28.

13 *Fogoly Madarakat* és egy *Nyulat*, az Urak 'k ajándékba küldöttem ... f. 02.,57 ½

Febr. 6.

Az Urak számára vettem hét *Fogoly Madarat* –,89

Febr. 14.

Az Urak számára vettem öt pár *Foglyot* [...] f. 01.,41 ½

Erogationes in Viaticum

Dec. 21.

Karácsonyra Nyúlatat 's Madarakat Pestre vivén Tolnai Szabó Pál adt. –,50.⁷⁸

75 MNL PML NkV SZK 1761/62.

76 MNL PML NkV SZK „Szijjártó János Uram Lajstroma 1762/63”. A nevezett Czompó Mihály cigány kovács volt.

77 MNL PML NkV SZK 1763/64.

78 MNL PML NkV „Farkas Sándor Második Biró Ur Perceptioirul és Erogatioirul való Belső Lajstroma A^o 1764/65”.

1765/66

Erogationes Variae”

Dec. 6.

„N. Várgye Tiszteinek Discretioban küldött *Madarakat*, és Nyulakat szerzettem és vettem ekkép

Öt Nyulat ... f. 2.,50

Négy Fogoly Madarat –,40

Tizen Négy Nyulat f. 3.,10

Tizen hét Fogoly Madarat f. 2.,30

Jan. 28.

Vettem két Borjút a mellyeket Pestre Méltóságos Personalis Ur'k ... f. 12.,–

Ugyan akkor Urak számára vettem 47. fogoly madarat f. 8.,–

Febr. 5.

V. Ispány Ur számára vettem 3 Nyulat öt Foglyot f. 1.,32

Febr. 12.

Vettem Négy Foglyot az Urak száémára –,40

Szept. 13.

A Terminusra [a vármegye helyben tartott gyűlésre – NLF] *vettem 5 Fogoly Madarat* – „31 ½.⁷⁹

1766/67

Erogationes Variae”

Jan. 2.

„*Vettem az Urak számára Tizenegy Nyulat* ... f. 3.,08

Ismét vettem *Négy Fogoly madarat az Urak számára* –,60

Jan. 27.

Pap Jánostúl vettem Három Foglyot, Készülvén előre a Deputatotis Urak accomedatiojara –,45

Harangozó Jánostúl vettem nyolcz nyulat ... f. 2.,36 ½

Ismét Vettem *Kun Mihálynétul negy nyulat* f. 13., ½

Ugyan attúl vettem négy Fogoly Madarat –,63

Jan. 29.

Vettem egy *Foglyot* –,15.⁸⁰

1767/68

Erogationes Variae”

Jan. 9.

„Máté István'k, Tömösközi'k és Czompó István'k 3. Nyúlért att. –,75

Heti Vásárban vettem 2. Nyulat –,56 ½

Febr. 16.

Bang Miklósnak 6. Nyúlért 1.,50

Oláh István'k egy Nyúlért –,28 ½

79 MNL PML NkV SZK „Veres István Második Biro Ur Perceptioirúl és Erogatioirúl való Belső Lajstrom a 1° 9^{bris} 1765 usq ad Ultimam 8^{br} 1766”.

80 MNL PML NkV SZK 1766/67. Regestrum.

Febr. 26.

Egy Vadász Némettől vettem 1. Nyúlat, melyet Pestre küldött. –,28 ½

Ápr. 18.

F. Romai Császár le jöveletekor [...] A? Tekintetes N. Vármegye által Parancsoltatott, F. R. Császár Konyhájára való naturálékért, melyek Kecskemétre küldettek, nevezetesen 28 ittze Írós Vajért, 39 Csirkéért, 16 Kappanért, 8. Hízott Pujkáért 10 Hízott Lúdért, 6. Nyúlért, 1 Fogolyért 2. Vad Kácsáért 17 Snéfért [szalonka-NLF] 2 Tsomó Spárgáért 38 Czitromért fizettem ki 34.,28.⁸¹

1773/74

Perceptiones Varias”

Jan. 13.

„Andocs Pál lövődözésért meg büntettetvén fiz. 3,–

Erogationes Varias

Dec. 15.

3. font Srétet és ½ f. Puska port vett. Vadászok’k a 1.,10

Dec. 29.

Vadászatra vett. 2. f. Srétet és ½ f. port –,85

Dec. 30.

Jan. 18.

Vadászatra vett. 2. f. Srétet és ½ f. port–,85.⁸²

1775/76

Febr. 7.

„Egy Őzet vettem M[éltóságos]. Personalis számára ajándékba 6,–.⁸³

1776/77

Erogationes”

Szept. 2.

„Srétre és Puska porra adt. f. 1,–

Febr. 9.

1 Egér fogót vett?. –,28 ½

2 pár foglyot vettem 1,–.⁸⁴

1777/78

Erogationum Species ex Intrinsicis”

1778. febr. 2.

„Pótharasztyán a? Vadászok’k puska porra adtam –,26 ½

Márc. 6.

2 pár foglyot vettem ajándékban 1,–

4 Nyúlat ajándékban [...] 1,–.⁸⁵

81 MNL PML NkV SZK 1767/68. Regestrum.

82 MNL PML NkV SZK 1773/74. Regestrum.

83 MNL PML NkV SZK 1775/76.

84 MNL PML NkV SZK 1776/77.

85 MNL PML NkV SZK 1777/78.

1779/80*Erogationes pro Reparationes ...*”1780. jan. 8.„*Némely Vadászok Pótharasztyára küldettek a' Város részérül, azok'k vettem 2 font port a dn 90 fizettem 1,,80*ismét azok'k 6 lat *Srétet* a x 12 1,,20ismét egy font ordinar. *Golyobist* –,,20.⁸⁶**1781/82***Erogationes pero Intrinsicis Oppidi ...*”Febr. 7.„Ajándékban vettem 2 *Nyúlat* 1,,304. *fogoly Madarért* fiz. 1,,60.⁸⁷**1782/83***Erogationes pro Intrinsicis ...*Szept. 23.*Vadászni küldvén Sretért és Puska porért* fiz. –,,90.⁸⁸**1787/88***Perceptiones Communibus...*”Jan. 19.„T. Nemes Sigmond Urtúl Pótharaszti *Vadászatbeli* árendát per 110,,–.⁸⁹**1788/89**Júl. 28.A' *Vadászok a' Gógányi Csárdában* Bort megittak a x 5. 1,,–.⁹⁰**1792/93**Okt. 5.Egy ismeretlen ember az *Csókáson Vadászván* meg árestáltatott, de magát nyomdokú embernek és Beres Kedése után élőnek lévén meg bizonyítván a' *Puskáját meg vettem a' Város számára* 2,,50.⁹¹

86 MNL PML NkV SZK 1779/80. „Nagy Kőrös Városnak Jövedelmeiről és Erogatioirul való Lajstromcska”.

87 MNL PML NkV SDZK 1782/83.

88 MNL PML NkV SZK 1783/84. „Nagy-Kőrös Város közönséges jövedelmeiről és költségeiről tett Lajstrom”.

89 MNL PML NkV SZK 1787/88. „Nagy Kőrös Városnak Közönséges Jövedelmeiről és Költségeiről irott Lajstrom”.

90 MNL PML NkV SZK 1788/89. „Nagy Kőrös Város Jövedelmeiről és Költségeiről való Lajstrom. Főbíró: Nemzetes Kalocsa István Úr. Második Bíró N. Bartók István Úr. Kiadások. Város szükségére tett költségek”.

91 MNL PML NkV SZK 1792/93.

1795/96Dec. 20.*Nyulakat, foglyokkal*, Balog János küldetvén ... 1,,-.⁹²**1796/97**Szept. 1.

Nyári Lajos Fő Biro, és Notar Gubodj János Urak, Barco Eő Excellentiájának a' Városnál költsön lévő 10,000 ftjainak interessét Pestre vivén, viaticumot költöttek 3,,53
Ugyan oda ajándékba egy *Vad Kátsát* vettem 1,,-.⁹³

1800/01Dec. 19.

Pótharaszti Vadászatra T. Fő Szolga Biró Ur sok Jó Urainkal Pestről Budáról invitalvan vettem, mint hogy a' Városnak nem volt N Molnár Mihályné Aszszonytól 1 Akó, és egy Pinczetokban 28 ittze Ó Fehér Bort Akóját 4 f. 5,,32

Dec. 22.

A' *Csókáson Vadászokat ki küldvén*, minthogy az Auszengalistanknál Szabó Ábrahámnál a' Boltban Puska port, és Srétet nem találtunk, vettem Miklós Görög Boltjában egy funt és két Verdung Puska Port, és 5 funt Srétet, 7 kovat 3,,40

Ugyan onnan hozattam, melyet mindgyárt Szabó Mihály Drabanat általa' Pótharaszti Vadászatra küldöttem egy funt Czukrot, és funt Kávét 3,,06

A' *Pótharaszti Vadászatra* Gyült Uri Vendégek számára vettem Ifjú Rab Pál egyik Hentes Szék Árendánsunktól egy jókora süldő bőrös petsenyének felit fejestől, melly meg mérettetvén lett 59 funt ... 5,,54

Dec. 23.

Idősbik Rab Pál Uramtól vettem a' *Pótharaszti Vadászatra* egy akós Hordóba le vont Fehér Bort ... 4,,-

Ezt vivő Kotsira vettem 2 Fehér Kenyeret -,40

Dec. 26.

A' fölyebb is illetett *Pótharaszti Vadászatra* conflualt sok Jó Uraink's Patronusaink kedvekért adott Tractához Pótharaszti Pusztán's Hartyanon meg vásárolt Apro jószág, 's más Konyhára valókért fizettem 11,37

Márc. 4.

Még a' múlt Karátsony tájban *Pótharasztján két izben Vadásztatván az onnan haza jövő Vadászaink jövet 's menet a' a'* melly Bort a' Város Contojára meg ittak a' Nagy Erdei Csárdában kellett érette fizetni 29 Garast ...⁹⁴

1811/12Jan. 24.

A' *Pótharaszti Vadászok* számára a' Nagy Erdei Kotsmáros Barnat Josef által ki adott 14 ittze bor árát 8 firt 24 xr ki fizettem ...⁹⁵

92 MNL PML KkV SZK 1795/96.

93 MNL PML NkV SZK 1796/97. Költségek.

94 MNL PML NkV SZK 1800/01. „...illető Végekre tett Költségek”.

95 MNL PML NkV SZK 1811/12. „Második Birói Számadása Ns Kalotsa István Urnak. 1811/12 Esztendei második Birói Jövedelem”.

1815/6–1816/7

*Elegyes költségek*Júl. 31.

„Bizonyos Peskanek Jakab nevű Embernek a' *Város Istállójában elszaporodott Patkányok elvesztéséért* ... 15,-.⁹⁶

1818/19

*Költségek*Febr. 5.

„*Potharasztyán Vadászat*on lévén a' *Vadászok provisioja el fogyván bort és hust hozatam* fizettem ... 5,,52.⁹⁷

1819/20

Feljedzése azon Tisztviselők és Szolgák ... [nevének, akiket a város alkalmazott és esztendei fizetésük]

Potharaszti Jáger Dieber János 80 ft

Potharaszti második Jáger Gyenge István 40 ft

Nagy Erdői Jáger Pitschman Antal 80 ft

Losonczy származású *Fabik Pált* meg fogadta a' Ns Tanács 16^a Juny 1820. a' *Nagy Erdőbe Jágernek* arra a' Bérre a' mit Pitschman Antal második Jágeré – ennek bére pedig

Kész pénz 80 f.

20 Véka Kétszer Búza 20 f.

15 véka Rozs 22 f 30 xr

100 font Hus 18 f 20 xr

100 ffont Só 18 f 02 xr

6 Akó Bor 30 f

2 Hat Ökrü Szekér Fa 12 f

2 Pár Csizma 16 f

1 ½ 6 Ökrü Szekér Szalma 6 f

Öszvesen 235 f 37 12 xr

És így Pitschman Antal Esztendei bére mindent kész pénzzé tevén kétszáz harminczöt forintokat 37 ½ xrt

*Elegyes Költségek*Dec. 5.

Pitschman Antal Nagy Erdői Jáger Holmijának Pestről ide helybe lett szállításáért fizetem négy flot.

Febr. 1.

A' *Potharaszti Jáger* ház ajtaját újonnan csináltattam fizettem az *Hartyáni Asztalosnak* 2 f 30 kr az *kovátsnak* az *Sarok* forrasztásért 30 krajeczárt [...] *Potharasztyán Vadászat tartatván, az Vadászok jövet menet tetemes bor italba merülvén meg ittak*

96 MNL PML NkV SZK 1815/1817. „Senator Nemes Beretvás Péter Urnak, mint Szabados Nagy Körös Várossa Második Birájának az 1815/6^k Esztendői Jövedelmeiről és Költségeiről szóló Jegyző Könyve; Szinte ezen Lajstromban fognak azonban a' meg nevezett Második Biro Urnak az 1816/7^k Esztendőben való Jövedelmei és Költségei is beirattatni”.

97 MNL PML NkV SZK 1818/19. Második Bírói Számadás.

huszon Két Icece [kb. 20 liter – NLF] bort a' Kortsmáros Cseri Mihály elő adása szerént, abból kifizettem 13 13 Icece bornak az árát ... 2,,36

Máj. 16.

A' Nagy Erdőben készítendő Jáger Házhoz vett 205 Kéve Nádért fizettem ... 10,,03

Máj. 18.

A' Város részire Potharasztyán építendő Házhoz 4 krjával vett tizenhárom ezer vājog verésért... 52,,–

Máj. 28.

A' Nagy Erdőben építendő Jáger Ház tetejének Náddal való felverésére Szpéteri Josef Nádverővel megalkudván... 6,,–

Jún. 18.

Ugro Josef Áts Mesternek a' Nagy Erdőben épült Jáger Ház mindennemű fa Munkájának elkészítéséért alku szerint ... 70,,–

Júl. 7.

A' Jáger Házhoz Szűts Ferencz Lakatostól vett egy Pléhért fizettem ... 4,,–

Júl. 17.

A' Város részére Potharasztyán építendő istállóhoz hozatott 9 szál fenyőért fizettem ... 33,,53

Júl. 20.

A' Város részére Pótharasztyán épülő Ház Kéménnyéhez Monorról hozatott 1500 Tégláért fizettem ... 27,,–

Júl. 23.

Szinte a' Potharaszti Házhoz Molnár Pálné Aszszonytól vett négy Csomó tekert Gúzsért fizettem ... 3,,24

Júl. 25.

Senator Ns Beretvás Péter Urnak a' tölle a' Város részire Potharasztyán készülő Házhoz vett 1100 Kéve Nádért fizettem ... 91,,–

Júl. 30.

Simonyi Benjáminnak a' Potharasztyán a' Város részire készült Ház teteje fel nádazáért Tizenkét forintot, a' Nagy Erdei Jáger Ház teteje igazításaért egy ftot... [a kőműves munkát Nagy György végezte]

Okt. 30.

Pitschman Antal Nagy Erdei Jáger Hadzsi János Görögnél lakván, Ház béribe a helyett fizettem ... 11,,40

Pitschman Antal Jáger részire fejelet pár Csizmáért 6,,–

Nov. 1.

Pitschman Atal Nagy Erdei Jágernek Conventioban ben maradot 2 Akó és 20 Ittze Bora helyett fizettem ... 11,,40⁹⁸

98 MNL PML NkV SZK 1819/20. „Senator CziraGergely Urnak, mint a' Szabados Nagy Kőrös Várossa Második Birájának az 1819/20^{ls} Katonai Esztendőre való Lajstroma”.

1820/21

„... *elegyes Költségek*”

1821. febr. 23.

A' *Potharaszti Vadászaton volt Puskások* a' Nagy Erdei Csárdában *10 ittze bort a' szokás szerént megiván* ezért p 12 xr fizettem két forintot.⁹⁹

1821/22

1822. febr. 25.

Potharasztyán tartatott *Vadászatra* mellyen több *Vármegyei Tisztviselő Urak jelen voltak* vett egy Süldő Sertvésért fizettem ... 15.” (ft váltócédulában).¹⁰⁰

1822/23

„*Elegyes Költségek*”

Jan. 13.

A' T. N. *Vgyei Tisztviselő Urak Kedvéért Potharasztyán tartott Vadászatra* megkívántató *accommoditiire* vett Holmi egyet másért fizettem ötven hét fkat 57 xrt.

A' most említett Vadászat alkalmatosságával Senator Szűts Pál Ur az innen háztul vitteken kívül még egy forint 42 xr arrút vásárolván ezt azon Urnak megtéríttem.

Jan. 5.

Rész szerént még a' *multt Esztendőben Potharasztyán volt Vadászok* részszerént pedig a' Város és a' Mizsei Puszták közt levő Határok igazításán jelen volt Munkások a' Nagy Erdői Csárdában 28 Ittze 12 xros bort megiván ezért fizettem öt ftot ...

Jan. 14.

A' Város részéről *Potharasztyán tartandó Vadászatra* a' Helybeli Piarczon Zsikla Mártontól vett két Malaczért fizettem Tizehat ftot VCz.¹⁰¹

1825/26

1826. jan. 21.

A' *Potharaszti Vadászat alkalmatosságával a' Nagy Erdei Csárdába a' Vadászok számára* menet 's jövet vett Borért, Hartyánból a' Városunk egy Jó akaró Ura számára hozatott egy Mázsa Fadjúért, végre Hegedűs Mihály Hadnagyak, a' ki ugyan azon Úr számára küldött Öl-Fa mellett fel vigyázóul volt küldve négy napi számára ... 31f 34 xr VCz.¹⁰²

1831/32

Jan. 15.

A' múlt Napokban *Potharasztyán innen hazul Puskás Vadászok küldetvén* 's ezek az el vitt Provisioval meg nem érvén, ott vettek 20 font húst 9 xrxjával haza jövet a' Nagy Erdei Csárdába meg ittak 58 xr bort, mellyeket is ki fizettem [...] 3 f. 08 xr VCz.¹⁰³ [Pótharaszton a város tanyája mellett épült a csárda és egy mézsárszék – NLF]

99 MNL PML NkV SZK 1820/21. „Szabados Nagy Körös Várossa Második Birói Cassája felett való Számadó Könyv az 1820/1^{ik} Esztendőben”.

100 MNL PML NkV SZK 1821/22. „Szabados NKörös Várossa Masodik Biroi Cassaja felett való Számadó Könyv az 1821/2^{ik} Esztendőre”.

101 MNL PML NkV SZK 1822/23. „NKörös Várossa Második Birói Cassájának Bevételeit és Kiadásait Jegyző Könyv az 1822/3^{ik} Esztendőben”.

102 MNL PML NkV SZK 1825/26.

103 MNL PML NkV SZK 1831/32. „Beretvás Albertnek Második Birói Számadó Lajstroma az 1831/2^{ik} Kat. Esztendőre”.

Nagykörösön és környékén tehát megtalálható vadon élő állat a szarvas, nagyobb számban az őz, valamint a vaddisznó („erdei sertés”). A nyúl is elterjedt vad lehetett, azonban a forrásadatok nem tesznek különbséget a házinyúl és a vadnyúl között. Mivel kereskedők árusították, kétségtelen, hogy vadnyulról esett szó, de a körösi kőfák által a piacon értékesített állat házilag tenyésztett nyúl lehetett. A „madarak” között többségben van a fajd, tűzok, fogoly, de a reznek és a fácán ritkábban bukkan fel a XVIII. század első felében. Vadászták a vadkacsát, récét, szárcsát és a ludat is. Ez esetben – a nyúlhoz hasonlóan – nem tisztázható, hogy a lúd, liba vadon élő állat vagy háziállat, akárcsak a galamb. Érdekeség, hogy a hattyú is megtalálható vidékünkön. A tűzokhoz hasonló – Észak- és Közép-Amerikából származó – pulyka első előfordulása a XVII. század végétől ismeretes (tenyésztésével különösen a helyi kisnemes famíliák asszonyai foglalkoztak kezdettől fogva).¹⁰⁴ Ez már nem vadonélő nagytestű madárféle, hanem házilag tenyésztették a gyöngyöshöz, gyöngytyúkhöz hasonlóan.¹⁰⁵ A nagyobb testű vadmadárral, a tűzokkal vette fel a versenyt. Az ázsiai eredetű fácán is csak a XVIII. század elején (1705) jelenik meg Nagykörösön és vidékén.¹⁰⁶ A törökök, de a magyar urak által is kedvelt darutoll, annak hiányában a sastoll is keresett áruféleségnek számított. A körösi magisztrátus rendre felvásárolta helyben, de a XVIII. században – feltételezhetően a vadmadarak megfogatkozása következtében – még a Tiszántúlra, így Túrkevére, Mezőtúrra, Hódmezővásárhelyre is elküldte a városi tanács embereit beszerzésük érdekében. A magyar főurak, főbb hivatali méltóságok körében is értékes ajándéknak számított a darutoll.¹⁰⁷

Mint utaltunk is rá, a törökök elvárták, sőt megkövetelték az ajándékot. A körösi magisztrátus – bizonyára a kecskeméti és ceglédiek is – nagy számban ajándékozott daru- és sastollakat, rétifarkas- és rókabőröket. A törökök kiűzése után a visszatérő földesurak is, akárcsak a vármegye, a felsőbb hatóságok urai igényt tartottak a

104 Később, a XIX. században is. Az 1888-as országos mezőgazdasági kiállításon például a „bronz-pulyka” fajta is kiállításra került. NOVÁK 2015.

105 A gyöngytyúk Dél-Afrikában élő vadmadár. Már az egyiptomiak, görögök, rómaiak is ismerték. Magyarországon a XIII. században jelent meg kolostorokban, s mint díszmadár a főúri vadaskertek madara volt a XVI. században. A háziásított gyöngyös a XIX. században jelent meg a paraszti gazdaságokban. Az 1888-as nagykörös országos gazdasági kiállításon Ordódy-Majláth Gizella Mogyorósról, Raksányi Anna Pilisről, Ifj. Gróf Batthyány Zsigmond Radkersburgból hozott fehér és bronz gyöngytyúkot, s a nagykörös illetőségű Mocsai Pál is kiállított és értékesített egy gyöngyös kakast és két gyöngytyúkot. Az Orsz. Magyar Gazdasági-Egyesület és a Pestmegyei Gazdasági Egylet által közösen Nagy-Körös város közreműködésével Nmlt Gr. Széchenyi Pál Földművelési Minister Úr támogatásával 1888-ik évi május hó 19., 20. és 21-ik napjain Nagy-Körösön Nemzetközi Tenyészállatvásárral gazd. gépversenyekkel és kirándulásokkal egybekötve rendezett Általános Gazdasági Kiállítás Katalógusa. Budapest 1888. 40.

106 A fácán (*Phasianus colchicus*) eredeti élőhelye az Uráltól keletre, az Amurig terjedő, kiterjedt terület. A középkorban jelent meg Magyarországon (már az 1514-es törvénykezésben is említés történik róla), de Nagykörösön nem található még a XVII. században. *Mezőgazdasági Lexikon I–II*. Szerk. BARNÁ József et. al. Budapest 1982.

107 Például 1749-ben is erről szerezhettünk tudomást a városi számadásokból: „Máj. 5. Egy Pár Daru hozattam Turrul [Mezőtúr – NLF] M. Keglevich Gábor Urn'k f. 1., 50. – *Erogationes in Viaticum Apr. 15.* Harsányi Ferentz Ványára [Dévaványa – NLF] *menvén Daru madarakat keresni* –, 80.” NL PML NkV SZK 1749/50. A városi számadás szerint 1750-ben „Szept. 5. Tolnai Szabo Pál két *Daru Madarakért Vásárhelyre* *menvén* adtam f. 1” MNL PML NkV SZK 1750/51.

város szolgáltatásaira, ajándékaira. Amikor komolyra fordult a helyzet a Neoaquistica Commissio működése idején, amikor a földesurak közvetlen használatba kívánták venni a város által használt és bérletben tartott, cenzuális viszonyban lévő birtokukat – akárcsak 1760-ban, amikor a magisztrátus a királytól kérte a negyedik vásár megtartásának jogát, amit Mária Terézia királynő április 24-én engedélyezett, az Anasztáziuszi vagy Szent György napi országos vásárként –, a város vezetése, a magisztrátus kiváló, bölcs és nagy diplomáciai érzékkel rendelkező nemes és vagyonos cívis urai nem fukarkodtak a nagy- és kisvadak, vadmadarak – sőt gyümölcsfélék, szalonna – ajándékozásával, még Bécsbe is vittek ezekből.¹⁰⁸ A felsőbb hatóság embereit, a vármegye előljáróit alkalomadtán szívesen látták vadászatokon a város Pótharaszti pusztáján a XVIII–XIX. században.

A történeti adatok a kőrösi határnak vadállományban való gazdagságát reprezentálják. Különösen nagy volt a „vadforgalom” a Rákóczi-szabadságharc bukását követő évtizedekben: amikor a rendiség restaurációja bekövetkezett, a mezővárosi autonómia veszélybe került,¹⁰⁹ és a városnak különös érdekében állt, hogy ajándéko-

108 A város számadása szerint például 1730. szeptember 7-én: „*Huszon egy Pár fogoly Madarakert, mellyek többekkel edgyütt Pestre s Bécsbe Discretioban küldettek 4,,50. – Három Pár fajdért és hét pár fogolyért* –,80. – *Item huszon harmadfél Pár fogoly Madarakért és Fajdokért 4,,50.*” MNL PML NkV SZK 1730/31.; 1734. március 5-én: „*12 Nyulért Pestre küldvén f. 1,,40.*” NL PML NkV SZK 1733/34.; 1739-ben „*Jan. 5.* Vettem az Urak számára 21. *Foglyot* öt nyulat f. 3,,67. – *Jan. 11.* – Az Urak számára 6. *Nyulat 6. Foglyot*, tojást és egy *fajdot* f. 2,,42 ½. – *Jan. 21.* Mélt. Groff Keglevics Joseff Ur számára vettem. 10 *Nyulat* f. 1,,44 ½. – *Jan. 24.* – Vettem három pár *Foglyot* Két *Nyulat* f. 1,,13 ½ – *Febr. 14.* – 10 *pár Foglyot* az Urak számára f. 2,,83 ½ – *Febr. 28.* Vettem az Urak számára 4. *Ludat* 14. *Foglyot*, 21 *Nyulat* és két *Kácsát* f. 7,,34.” NL NkV SZK 1738/39.; 1746-ban „*Febr. 6.* Vásárbiro által a *Pesti Urak számára vettem* az el mult Holnapban 25. *Fogoly Madarat* f. 2,,97 ½.” NL PML NkV SZK 1645/46.; 1750-ben: „*Febr. 17.* Vettem négy *Nyulat* és 15. *Fogoly* madarat az Urak számára. f. 2,,–, NL PML NkV SZK 1749/50.; 1751. február 10-én: „*A 'Sidóktul vett' 24. nyulat*, mellyeket Pestre az Urak' fel küldöttem ... f.3,,60.” MNL PML NkV SZK 1750/51.; 1754-ben „*Erogationes Variæ 1754. jan. 6.* Vettem *Szolga Biró Kostyán Imre Ur számára* 4. *Nyulat* ... – „35 – *Febr. 14.* Méltóságos *Palatinus Ur ó Excellentiája számára* 21 *Pár Fogoly Madarat* vettem f. 5,,96 ½ – 7. *Nyulat* f. 1,,45 – 1. *Fajdot* –,20 – 4. *Kenyeret* f. 1,,13 ½ – *Item* 2. *Nyulat* vettem –,20 – *Febr. 20.* – Farkas János Ur és Betze István Mélt. Palatinus Urunk' ó Excellentiájá'k Pesten vittek 1. *Pár Burjut*, fizettem érette f. 7,,50.” NL PML NkV SZK 1753/54.; 1756/57-ben: „*Erogationem Variæ Dec. 20.* Vettem 27 *pár fogoly madarat* Pestre az Urak számára ... f. 6,,90. – *Dec. 23.* Pestre 28 *nyulat* vettem az *Innepekre* az Urak számára... f. 4,,20. – *Jan. 4.* 16 *nyulat* vettem az Urak számára, és 1. *foglyot*... f. 2.” NL PML NkV SZK 1756/57.; 1760-ban: „*Febr. 5.* Bécsben küldtettem *discretioban* az *Urak'k öven pár Fogoly madarat* a midőn N Balla Gergely Ur és N. Farkas János Ur'k oda fel voltak f. 08,,21 ½. – Ugyan Bécsben küldöttem hatvan két litte Vajat, mellyet vettem f. 24,,80. – Vásár Privilegiumot és más Publicumokat Solicitalván a' N. Város Bécsben akkor az Urak számára vettem Szalonnakat f. 204.” MNL PML NkV SZK 1759/60.

109 A Neoaquistica Commissio előtti birtokigazolások a távolra szakadt földesurakat bátorította az ősi jussuk közvetlen, tényleges birtokbavételére, a nagy önállóságra szert tett mezővárosi autonómia szétzúzására való törekvés; a század közepén, amikor a mezővárosnak meg kellett küzdenie a Keglevich familia által kezdeményezett „ex usu” és „ex jure” birtokbavételi perekkel, majd 1818 után, a földesúri birtokok megszerzésével a Keglevich familia által kezdeményezett incapacitas per érvénytelenítéséért folyó küzdelemben. A közösség egysége érdekében a magisztrátus ügyes diplomáciával elhárította az akadályokat, s ebben a vadak ajándékozásának is nagy jelentősége volt.

zással, „diszkrécióval” biztosítsa különleges, szabadalmas státusát.¹¹⁰ A XVIII. század végén, 1770-től már nem történik említés vadak vásárlásáról, ajándékozásáról. Ennek okát a vadászat térhódításában kereshetjük. A vadászati jog birtokosa a magisztrátus, s ezért már rendre alkalmazott vadászokat, így a vadszükséglet általuk már biztosítva volt. Általában a Pótharaszt pusztán történő vadászatról történik említés (a város vadászattott ott, de a szomszédos uraságoknak is bérbe adta annak jogát),¹¹¹ de érdekes módon a belső határ erdőségében történő vadászatról, annak vadállományáról hallgatnak a történeti források. Ennek oka lehet az, hogy a vadfogás nem volt még tiltott dolog a civis gazdák számára.¹¹²

A nagymérvű vadkereskedelelem hanyatlását az állomány megfogyatkozása is magyarázhatja, hiszen Nagykőrös városvezetése gyakran küldte embereit a Tiszántúlra vadak vásárlása érdekében.¹¹³ A XVIII. század legvégén, a XIX. század első évtizedeiben már nincs adat vadról, csupán csak vadászatról, ami azonban nem jelentheti azt, hogy ne lett volna az erdőségekben még jelentős vadállomány.¹¹⁴

A vadvásárlás megcsappanásának oka a politikai helyzet stabilizálódásában is kereshető, hiszen Nagykőrös városa már az 1810-es évektől sorra vásárolta meg földesurainak birtokrészét (1821-ben a Kőrös felét birtokló Keglevich rátát is), amely az önmegváltakozást, a redempciót, függetlenné válást tette lehetővé, és elvileg már nem kellett nagy gondot fordítania a magisztrátusnak arra, hogy ajándékokkal kedveskedjen a felsőbb hatóságok urainak. A történeti körülmények azonban továbbra is erre kényszerítették Nagykőrös városvezetését, s érdekei érvényesítése miatt továbbra is számos alkalommal „vendégvadászatot” rendezett Pótharaszt pusztáján.¹¹⁵

110 A városi számadás ezt igazolja 1731. június 24-én: „Méltóságos Gróff Keglevich Urak ő Nsgok itt létek'k alkalmosságával az Utra is Rosolist vettem f. 2.,20. – *Discretioban való Vadászatra puska port Sréret* –,73.” MNL PML NkV SZK 1732/33.

111 A városi számadásokban ennek is nyomára bukkanunk. Például 1752-ben: „1752. dec. 20. *Város számára Vadász embere'k Pótharaszti Pusztára* adt „40.” „Dec. 19. *Masodszoros Város számára ki ménvén a' Vadászok vadászni*, akkor is Puska port és Sréret hozatt. –,90 – Dec. 29. *A' Görögkül el hozott Puska porért Srétert*, és fű szerszámokért f. 2.,35.” NL PML NkV SZK 1750/51, 1752/53.

112 Egy per kapcsán derül ki 1767-ben Nagykőrösön, hogy a város belső határán, a Nagyerdőben csapdával fogták a vadat (NOVÁK 2015. 50.). Nyilvánvalóan nem egyedi eset lehetett: ahogyan megillette a faizás jog a civis lakosságot, úgy az erdő haszna is, a helyi lakosság, *szabadon foghatott vadat* a Csókásban és Nagyerdőben. Hogy a vadfogás ellenkezett volna a város érdeivel a XIX. század végéig, a korabeli dokumentumok nem igazolják.

113 Például 1722-ben: Boros Máthé Hadnagynak *menvén által a tiszán Vadakért és Madarakért* „50” – jegyezték fel a város kiadásai között. NL PML NkV SZK 1722/23. 77. pag.; 1725-ben: „Pesti János'k *Vadak vasárlására* f. 16.,– Három *fogyot* „34 ½. – *Pesti Jánosnak Vadak vasárlására menvén Túron meg szorúlván* kért kölcsön mellyet meg adt. f. 1.,98 ½.” MNL PML NkV SZK. 1725/26. nov. 25.

114 A XX. századra azonban a farkas már kipusztult vidékünkön. A múlt század negyvenes éveinek végén lőttek még tuzokot: egy csapat tuzók járt 1947-ben a város réjtjén, Gógányban, s Patonai László bokrosi „hegyőr”, szőlőcsősz hármat elejtett közülük (TÓTH Barna: *A vadászat kezdetei Nagykőrösön*. Kézirat. Nagykőrös 2009. MNL PML NkV Kéziratok gyűjteménye), de ez a madár kiveszett e tájékon a vadmadarak sorából, akárcsak a fajt. Őz, vaddisznó, vadnyúl, fogoly, nagyobb számban fácán, valamint vadkacsa képezi a város határán működő két vadásztársaság vadászatának tárgyát.

115 Szükséges megemlíteni, hogy bár 1821-ben a Keglevich familia is eladta a város felét képező birtokát, a helyi compossessor nemesek felbujtására rábírták Gróf Keglevich Istvánt annak visszavonására. Továbbá, s a vármegye támogatásával megtámadták a város szerzeményezési jogát a Tri-

A kis- és nagyvadak, vadmadarak vadászatának módjáról nincsenek ismereteink. Az bizonyosnak tűnik, hogy a vadfogás nem esett korlátozás alá. A lakosság vadfogással is foglalkozhatott. A törrel, hurokkal megfogott vadat rendszerint értékesítették. Erre vonatkozóan 1767-ből áll rendelkezésünkre korai adat Nagykőrösről.¹¹⁶ Az élve fogott állatokat is értékesítették a piacon. A süldőnyúl megnevezése erre utal, s az, hogy élőállatot, szarvast, őzet is befogtak kereskedés céljából, illetve a városi tanács intézkedett annak érdekében, hogy szarvas fogókat fogadjon fel. Hogy „eleven őzet” vehetett a város embere, kétséget kizáró bizonyíték erre vonatkozóan. A város vásárlásai is a lakosság szabad vadfogására engednek következtetni. Például a számadások közt jegyezte fel a számadó második bíró 1760. január 12-én:

„Az Urak számára egyszeris mászszoris Madarokat Vásárlottam az alább irtaktól

Búz Istvántúl vettem 3. pár Fogoly Madarat –,75
 Ismét egygyet vettem –,20
 Ugro Jánostúl vettem 4. pár Madarat f. 01.,–
 Soldos Jánostúl vettem három pár madarat –,75
 Kovács Mihálytúl vettem 1 ½ pár madarat –,35
 Szarvas Sidótúl vettem 3. pár mad. –,67
 Szőrös Mihálytúl vettem 5 pár Fogoly Madarat f. 01.,25
 Szent Péteri Páltúl vettem egy pár Fajdot és egy pár Foglyot –,40
 Kovács Istvántúl vettem három pár Foglyot –,60
 Balog Ferecztúl vettem öt Párt f. 01.,85
 Görbe Mihálytul vettem egy Párt –,20
 Szarvas Sidótúl vettem 4. pár Fogoly Madarat –,80
 Uj Esztendő Napján vettem Malaczkokat f. 01.”¹¹⁷

A lőfegyverrel történő vadászat a XVI. századtól terjedt el. Mivel nehézkes volt a puska használata, korábban nyíllal vagy madárral (sólyom) ejtették el az apróvadat.¹¹⁸ Nagykőrösön a történeti adatok alapján arról bizonyosodhatunk meg, hogy a civis lakosság körében nem lehetett általános a lőfegyver használata. A városi tanács időként vásárolt puskát, de gyakrabban „töltést”,¹¹⁹ amely a fegyver használatánál nélkülözhetetlen lőszer volt, és minden bizonnyal a város biztonságát őrző hadnagyoknak adták. Hogy milyen célra használták a fegyvert, nem derül ki, viszont érté-

partitum „incapacitas” törvénye alapján (eszerint jobbágy, illetve jobbágy jogú közösség, mint Nagykőrös is) földbirtokot nem vásárolhat. Ezt a törvényt – melynek megsemmisítése érdekében Nagykőrös magisztrátusa komoly harcot vívott – 1840-ben törölte el az országgyűlés, így Nagykőrös redempcionális jussa, birtokvásárlása épségben maradhatott. NOVÁK László Ferenc: „Szabados Nagy Körös Várossa” nemzetes főbirája Bakos Ambrus. Nagykőrös 1987. (Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 7.); NOVÁK 1994.; NOVÁK László Ferenc: Redempció. A jobbágy megváltkozás két útja [Die Redemption. Zwei Wege der Leibeigenablöschung]. Zounuk. *A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 21.* Szolnok 2006. 9–23.

116 NOVÁK 2015. 50.

117 MNL PML NkV SZK „Belső Lajstrom pro Anno 1759/60 N Bajomi Péter Uram Fő Biróságában és Szijártó János Ur második Biróságában”.

118 TAKÁTS 1915.

119 Robbanószer, amelyet a puska csövébe tömtek, és amely kiröpítette a golyót.

ke miatt ajándék tárgya is lehetett. A törököknek is adott a magisztrátus. A történeti dokumentumok arról sem nyújtanak tájékoztatást, hogy egyáltalán tilalmas dolog lett volna a puska tartása, illetve a vele történő vadászat. A városi számadások értékes adatokkal szolgálnak a löfegyverre vonatkozóan is. Például „Egy Szőgedi Embörnek az kinek az *feleseget a' Wej által lötte* wolt attunk neki dn 20.” – jegyezte fel a számadó 1636-ban.¹²⁰ 1641-ben „Köröztös Martonnal Szolnokbol a' Wajda számára sört Riskasat hozattunk f 4 dn 50. Nemetnetül ugian azon Törökökk wettünk *hat kötes töltest.* f 1 dn 25. [...] Budan Az *Puskas legenyeknek Tótest* wettem dn 15.”¹²¹ A város számadója felgyezte 1650-ben, hogy „*Puskaban valo töltest* wettünk dn 30”.¹²² 1691 „24 January Budarul *Puskaport és Ólomot* hozván – arra költöttünk 5. gar.”¹²³ A városi kiadások között szerepel, hogy 1692. július 4-én „wettünk edgy *Puskat* 30 Polt”.¹²⁴ A város fegyver és lőszer vásárlása bizonyosság lehet a puszkával való vadászatra, de arra is, hogy a közbiztonság fenntartása érdekében a város a hadnagyait azzal szerelte fel.

Hogy puszkával vadászhattak, arra a városi számadásokból is lehet következtetni. A város könyvelője szerint „Budan Az *Puskas legenyeknek Tótest* [töltést – a szerző] wettem dn 15.” – 1641-ben,¹²⁵ ami arra utal, hogy Nagykőrös városa olyanoknak vásárolt lőszert, akik vadászattal is foglalkozhattak. Az 1661-es adóösszeírásból kiderül, hogy Fekete Pál fogadott fel puskás embereket: Sándor István 4 forint adót fizetett a városnak, de Fekete Pál „Puskassagaért adott” az adójába 2 forint 35 dénárt, Komsi Tamás 3 forintos adójába pedig szintén „Puskassagaért Fekete Pál adott” másfél tallért a város pénztárába.¹²⁶ 1663-ban kiderült, hogy „Pati Benedek *Puskája Zálogátul* adott dn 40”, azaz a város megbírságolta Patit valaminek okán.¹²⁷

A XVIII. században már általános lehetett a puska tartása. Ezt bizonyítja az, hogy a mezővárosi hatóság korlátozta annak használatát. Kecskemét mezőváros tanácsa például 1726. szeptember 8-án hozott határozatában megtiltotta a pásztoroknak a fegyverviselést, és a balták, csákányok és egyéb fegyverek elkobzását rendelte el.¹²⁸ Az orvvadászat ellen is felléptek. „A semmi szolgálatu s tanyákon és erdőkön puskázó és csavargó zselléreknek *puskáik örökre elszedettessenek*, az erdők körül tanyákat bíró gazdák is a *leseket csinálván*, sok fiatalokat lecsontolnak, mely kártétele valahányszor kapattatnak, a szokott büntetésen marasztassanak, kikre is, hogy a csöszök vigyázzanak, nekik parancsoltatik kemény számadás alatt” – szövegezte Kecskemét magisztrátusának 1775. december 28-án hozott határozata. Hasonló intézkedés-

120 MNL PML NkV SZK 1636/37. 109. pag.; 1650-ben agyonlöttek – kivégeztek – egy legényt, amiért a város vérdíjat kellett, hogy fizessen a törököknek: „Az melj legenit az tómlőczből ki vettenek *megh lövöldöztek* [...] annak a halalert fizettünk 93 tallert.” PML NkV SZK 1650/51. 183. pag.

121 MNL PML NkV SZK 1641/42. 174, 180. pag.

122 MNL PML NkV SZK 1650/51. 194. pag.

123 MNL PML NkV SZK 1690/91. (nincs paginázva).

124 MNL PML NkV SZK 1692/93. 58. pag.

125 MNL PML NkV SZK 1641/42. 174. pag.

126 MNL PML NkV SZK Regestrum Renovatum 1661.

127 MNL PML NkV 1663/64. 113. pag.

128 IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: *Kecskeméti szabályrendeletek (1659–1849)*. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét 1991. 57.

re került sor 1776. január 5-én: „Valaki a piaczon nyulakat, foglyokat s akármely vadakat, madarakat, melyek eledelre valók, kereskedésre és nyereségre összeszedik, a vagy házánál vagy szekeren találtatik, azonnal confiscaltatnak [elkoboztatnak – NLF], ha pedig alattomban elviszi és eladja, 12 forintokra büntetik, ha zsellér és haszontalan jövevény lejend, örökre proscibaltatik [a városból kiíratnak, kitiltatnak – NLF], a ki az ilyeneknek házához hordozza a vadakat ’s madarakat, *puskájától megfosztatik.*”¹²⁹ A puska tartása nem esett korlátozás alá, viszont az orvvadászat akadályozása érdekében megtiltották a fegyverviselést egyes társadalmi rétegbeliektől, de időnként kiterjesztették azt az egész mezővárosi közösségre is. A kecskeméti tanács például 1798. október 16-án hozott határozatában elrendelte a lakosság fegyvereinek elvételét.¹³⁰ 1816-ban a magisztrátus a vármegye intézkedését tekintetbe véve korlátozta a fegyverviselést: „A puskákkal és pisztolyokkal sokan bánni nem tudván, minthogy ammiatt több szerencsétlenségek történének, a tekintetes nemes vármegye f. é. mártius 31-én [...] kelt határozásánál fogva republicálni rendeli a N[emes] M[agyar] kir [ályi] Helytartó Tanácsának 1798. é. September 17-ik napján [...] kelt K. Intézetét, melynél fogva tilalmaztatik: hogy kivévén az utazó kereskedő és mesterembereket, uraság csőzeit és pásztorokat, mindazoknak kiket a fegyvertartás külömben nem illette, olyas fegyvereket tartani tellyességgel nem szabados. A puskáknak és pisztolyoknak tartását tárgyazó ezen rendelés tizedenként azon hozzá adással hírül tétetni rendetett, hogy főbíró úr mind a pusztákon és tanyákon, mind belől a városban szorgalmasan vigyáztatni fog, és az *olyas emberektől, kik kenyeret vadászattal szokták keresni, holott annak gyakorlására szabadságok nincs, és még az olyasoktól is, kiket a fegyvertartás éppen nem illette ha hogy addig el nem adandják, erőhatalommal is el fognak vétetni.*”¹³¹

Nagykőrösön a lakosoknál is lehetett puska, arról azonban, hogy vadásztak is volna vele, hallgatnak a történeti dokumentumok. A fegyvertartásra vonatkozóan csupán két adatot ismertünk: „Andocs Pál lövődözésért meg büntettetvén fiz. 3,–” – jegyezte fel a birságinumból származó jövedelmet a második bíró 1775. január 13-án.¹³² Andocs Pál kovácmester volt, aki bizonyára értett a fegyverkészítéshez, de legalábbis a javításához. Mivel a „lövődözés” január 13-án, téli vadászünnepben történt, nem zárható ki, hogy engedély nélkül vadászgatott a mesterember. Egy másik lövődözés alkalmával tüzeset történt Nagykőrösön: „Dobozi Mihály azért hogy az *Aklok közt tett Lövése által bizonyos Garádja meggyuladt* Tizenkét ftokra VCz büntetődött” – a második bíró 1823. május 10-i feljegyzése szerint.¹³³

A fegyvertartás ugyan korlátozás alá esett, azonban nem szűnt meg. Ennek is tulajdonítható, hogy lőport szabadon lehetett vásárolni, csupán a gyermekeknek tiltották meg annak beszerzését: „A gyermekek által, kik kellőképp vigyázni nem tudnak, vásárlott puskapor könnyen tűzi szerencsétlenségnek lehet alapja. Azért is, mert

129 IVÁNYOSI-SZABÓ 1991. 87.

130 IVÁNYOSI-SZABÓ 1991. 133.

131 IVÁNYOSI-SZABÓ 1991. 198–199.

132 MNL PML NkV SZK 1774/75. (nincs paginázva).

133 MNL PML NkV SZK „NKőrös Várossa Második Birói Cassájának Bevételeit és Kiadásait Jegyző Könyv az 1822/3^{ik} Esztendőben”.

megszerevén előmutatni nem merik, hanem padláson s más veszedelmes helyen dugdossák. Nehogy ezáltal tüzi vagy más szerencsétlenség okoztassék, megintetni rendeltetnek az illető kereskedők, hogy gyermekeknek löport kereskedésükből ki ne adjanak” – határozott a kecskeméti tanács 1843-ban.¹³⁴

A szabadságharc bukása után be kellett szolgáltatni a puskákat a hatóságoknak, illetve a lakosoknak engedélyt kellett szerezni tartásukra.¹³⁵ Nagykőrösön például már közvetlen a szabadságharc bukása után rendre hirdette a városi hatóság a fegyverek leadását. Ennek oka alapvetően a fegyveres ellenállás lehetőségének megakadályozása volt, azonban arra is fény derül, hogy a lakosok vadásztak is a puskával. Erről is a városi hirdetmény szolgált bizonyosságot 1849. október 28-án: „Tapasztaltattott, hogy a Cs. Kir. Katonai Felsőbbség által kiadott szigorú tilalom ellenére is némely lakosok nem hogy fegyvereiket beadták volna, hanem a többszöri tilalmazó parancs ellenére *szőlőhegyekben, tanyákon folytonosan vadásznak...*”¹³⁶ A hatóságok – így Cegléd város tanácsa – a város szerzte ok nélküli lövöldözést, mint baleset forrását is tilalmazta az 1850–1860-as években.¹³⁷

A vadászat módjára közvetett adatok alapján következtethetünk. A módozatok között bizonyos tehát a lőfegyver használata. A kőrösi tanács rendre vásárolt löport és sörétet a vadászok számára. A XVIII. század utolsó harmadától a magisztrátus már hivatásos kőrösi emberekkel vadásztatott. Hogy személy szerint kikkel, nem válik ismeretessé, azonban arra van adat, hogy idegen vadászok is jártak Nagykőrösön. A városi számadásban 1768. február 26-án jegyezte fel a számadó bírő, hogy „*Egy Vadász Némettül vettem 1. Nyúlat, mellyet Pestre küldött*” – „28 1/2”.¹³⁸ Hogy város rendelkezett a vadászati jog gyakorlása felett, bizonyítja egy érdekes adat 1794-ből: „Egy ismeretlen ember az *Csókáson Vadászván* meg árestáltattott, de magát nyomdokú embernek és Beres Kedése után élőnek lévén meg bizonyítván a’ *Puskáját* meg vettem a’ *Város számára* 2 ft 50 den.” – jegyezte fel október 5-én a büntetési pénz bevétele helyett a kiadást a számadóbírő.¹³⁹ A tilosban vadászó idegen szegénysorú, béres ember volt, ezért nem büntették meg, s nem kobozták el fegyverét – amelynek tartását jogszerűnek ítélték –, hanem megvásárolta tőle a tanács második bírója.

A XVIII. század végén már vadakról nem szólnak a történeti források, csupán nyúlról, amelyet ajándékba vittek.¹⁴⁰ Vadászokról viszont rendszeres említés törté-

134 IVÁNYOSI-SZABÓ 1991. 304.

135 Megszaporodott a fegyveres betyárság létszáma, rendszeressé váltak a fegyveres rablások (a betyárok között legnagyobb hírnévre Bogár Imre és fia tett szert, akik Nagykőrös Pótharaszti pusztáján is megfordultak, néhányukat fegyveres összetűzésben lelőtték, vagy ott a csárda mellett felakasztottak). A hatóságok szigorúan léptek fel ellenük. Statárium volt érvényben. NOVÁK 2015. 292–793.

136 MNL PML NkV Hirdetések jkve 1849–1852.

137 MNL PML CgV Hirdetések jkve 1849–1864.

138 MNL PML NkV SZK 1767/68.

139 MNL PML NkV SZK 1792/93.

140 A vadak ajándékozásáról már nem szólnak a történeti források. Hogy érdekeinek érvényesítése érdekében mégis élt a város az ajándékozással, számos adat igazolja. Korábban rendre cseresznyét, aszaltmeggyet, barackot, a XVIII. század végétől pedig már 300–400 darabjával a dinnyét (ezt még Békés vármegyéből is hozták, de Pótharaszton, a kőrösi Fekete határrészen is termesztették már a helyi vagyonos civis és kismemes gazdák), valamint pogácsa almát (nem csak helyben vásárolták, de Cibakházáról, Ceglédről is hozatta a város) ajándékoztak. A városi számadás szerint például 1827. augusztus 8-án: „A’ Város egy Némelly Jó Akaró Urai számára vett 300 dinnyékért, ’s az azt T[ápió]. Szelére el vivó ’s el osztó Város emberei napi számjokra [...] 52 f. 37 1/2 ur VCz.”, majd októ-

nik a városi számadásokban. A magisztrátus minden évben télen, olykor karácsony tájékán, de rendszerint januárban, februárban rendezett vadászatot Pótharaszton, ahová Kőrösről mentek ki a vadászok. A városi tanács „vendégszeretetét” élvezték a vadászok: például a második bírói feljegyzés szerint 1819. február 5-én „*Potharasztyán Vadászaton lévén a’ Vadászok provisioja el fogyván bort és hust hozattam fizettem ... 5,,52.*”¹⁴¹ A következő esztendőben, 1820. február 1-jén „A’ Potharaszti Jáger ház ajtaját újonnan csináltattam fizettem az Hartyáni Asztalosnak 2 f 30 kr az kovátsnak az Sarok forrasztásért 30 krajczárt [...] *Potharasztyán Vadászat tartatván, az Vadászok jövet menet tetemes bor italba merülvén meg ittak huszon Két Icece* [kb. 20 liter – NLF] *bort a’ Kortsmáros Cseri Mihály elő adása szerént, abbol kifizettem 13 Icece bornak az árát*”¹⁴² majd 1821. február. 23-án: „A’ *Potharaszti Vadászaton volt Puskások a’ Nagy Erdei Csárdában 10 ittze bort a’ szokás szerént megiván ezért p 12 xr fizettem két forintot.*” – jegyezte fel a második bíró.¹⁴³

Mint utaltunk rá, a Nagykörös belső határának erdősegeiben történő vadászatról csupán néhány adat bukkan fel, azonban a város pusztáján, Pótharaszton történekről számosabb, mivel ott rendszeresen vadásztak a város megbízásából. Például 1800 decemberéből ismeretes, hogy a városi tanács karácsony táján Csókáson vadásztattott, ugyanakkor Pótharasztra hívta „vendégvadászatra” Pest vármegye főszolgabíróját és más magasrangú urakat.¹⁴⁴ Érdekességként említhető meg, hogy az itt történő vadászat jogát idegeneknek is bérbbe adta a magisztrátus. Például 1788. január 19-én „T. Nemes Sigmond Urtúl Pótharaszti *Vadászatabeli* árendát per 110” forint összegben könyvelt el a számadó bíró.¹⁴⁵ A XIX. században is rendbe bérbbe adta a városi tanács a vadászati jogot az „erdő gyűlés” jóváhagyásával. A város a XIX. század közepén már bérlőknek adta a vadászat jogát a belső határon is. Például 1860-ban, 1863-ban, 1868-ban is bérleti szerződést kötöttek helybéli lakosokkal.¹⁴⁶

ber 12-én „A’ Város egy Némely Jó Akaró Urai számára Czegléden vett 12 Véka pogátsa almáért” fizettek 30 forintot váltócédula értékben számítva. MNL PML NkV SZK „Szabados Nagy Kőrös Várossa Második Birájának Antal Mihály Úrnak 1826/7th Katonai Esztendőre Szolgáló Számadó Könyve”.

141 MNL PML NkV SZK 1818/19. Második bírói számadások.

142 MNL PML NkV SZK 1819/20.

143 MNL PML NkV SZK 1820/21. Jóllehet a város vadászokat foglalkoztatott, arról nem esik szó, hogy azok milyen vadakat ejtettek el. Természetes lehetett, hogy az itteni fauna fajtáit, őzet, vadnyulat, foglyot és fácánt.

144 NL PML NkV SZK 1800/01. „Dec. 19. *Pótharaszti Vadászatra T. Fő Szolga Bíró Ur sok Jó Urainkal Pestről Budáról invitálvan* vettem, mint hogy a’ Városnak nem volt N Molnár Mihályné Aszszonytól 1 Akó, és egy Pinczetokban 28 ittze Ó Fehér Bort Akóját 4 f. 5,,32. – Dec. 22. *A’ Csókáson Vadászokat ki küldvén,* minthogy az Auszengalistanknál Szabó Abrahámnál a’ Boltban Puska port, és Srétet nem találtunk, vettem Miklós Görög Boltjában egy funt és két Verdung Puska Port, és 5 funt Srétet, 7 kovat 3,,40 Ugyan onnan hoztattam, mellyet mindgyárt Szabó Mihály Drabanat általa’ Pótharaszti Vadászatra küldöttem egy funt Czukrot, és funt Kávét 3,,06. – A’ *Pótharaszti Vadászatra Gyűlt Uri Vendégek* számára vettem Ifjú Rab Pál egyik Hentes Szék Árendánsunktól egy jókora süldő bőros petyenyének felit fejestől, melly meg mérettetvén lett 59 funt ... 5,,54. Dec. 23. *Idősbik Rab Pál Uramtól* vettem a’ *Pótharaszti Vadászatra* egy akós Hordóba le vont Fehér Bort ... 4,,– Ezt vivő Kotsira vettem 2 Fehér Kenyeret –,40. – Dec. 26. *A’ föllyebb is illetett Pótharaszti Vadászatra conflualt sok Jó Uraink’s Patronusaink kedvekért adott Tractahoz Pótharaszti Pusztán’s Hartyanon meg vásárolt Apro jószág, ’s más Konyhára valókért fizettem 11,37.”* – jegyezték fel a város kiadásai között.

145 MNL PML NkV SZK 1787/88.

146 TÓTH 2009.

Míg Nagykőrösön a *Csókásban* és a *Nagyerdőben* (majd a XIX. század elejétől a futóhomok megkötése érdekében telepített *Pálfája* és *Bántóse* erdőben is) a vadászat szigorú felügyelet alatt lehetett, a város, majd az erdőbirtokosság hatáskörébe tartozott. Az 1867-es kiegyezés után, 1873-ban megalakult az első vadásztársaság („Nagykőrös Csókás erdei Vadásztársaság”), majd a későbbiek során több vadásztársaság is megszerveződött.¹⁴⁷ A kőrösi Csókás-erdőben erdészház, Pótharaszton az erdő (*Nagyerdő, Nyáras, Kelemen*) felügyeletére és a vadállomány védelmére „erdőőri lak” 1819-ben, a vadászat, és az ahhoz kapcsolódó vendéglátás érdekében „vadászlak”, „vadászkastély” is épült a XX. század elején.¹⁴⁸

A nagykőrösi történeti anyag az 1730-as években említést tesz már „jágerről”, erdészről, aki vadmadár értékesítésével is foglalkozott. Az erdőhasználat tette szükségessé a hivatásos, képzett erdészek alkalmazását. Erre Nagykőrösön 1819-ben került sor. Ebben az esztendőben építették a kőrösi Nagyerdőben és Pótharaszton a „Jäger Házat”, ahová lakni költözhetett az erdész, és minden bizonnyal a vadászok is betérhettek oda. A városi alkalmazottak között az 1819/20-es adóévben történik említés jágerről, az erdészről. Név szerint Pitschman Antal volt az első jäger a kőrösi Nagyerdőben, aki mellé azonban második erdészt is felfogadtak. Pótharaszton a pusztabíró mellett két erdész is alkalmazásban volt.¹⁴⁹ Természetesen feladatuk az

147 A redempcióval kialakult magánbirtoklási rend, földtulajdonlás következtében, az erdő 1879-ben történt felosztása során jött létre az erdőbirtokosság a Csókásban és a Nagyerdőben. A Pálfája és Bántóse erdő a város birtokában maradt, lévén későbbi, a város futóhomokos részén telepített erdő. NOVÁK 1978. 123–128; Vö. TÓTH 2009.

148 GALGÓCZY Károly: Nagy-Kőrös város Monographiaja. Budapest 1896. 575–578. Dezső Kázmér nagykőrösi polgármester nagy súlyt helyezett a pusztá népszerűsítésére, hangoztatva, hogy Budapest közelségében jelentős pusztá található, ahol a vadászatnak is nagy jelentősége van, számottevő őz, nyúl és fácán vadállománnyal. *Pótharaszt*. Nagykőrös 1932 (Nagykőrös város kiadványa VI). Az 1920-as években impozáns egyemeletes, tornyos „vadászkastély” felépítésére is sor került. A város lehetővé tette, hogy idegen beruházás történjen a pusztán. Az említett vadászház valójában a budapesti „AJAX Acélművek R.T. Pótharaszt pusztai vadászház építkezése” volt, amelynek tervrajzait a szintén budapesti illetőségű Becht József építészmérnök készítette. NOVÁK László Ferenc: *A Három Város építészete*. Nagykőrös 1989. 620. (Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 8.).

149 Az 1819/20. évi költségvetésben szerepelnek először a város alkalmazottai között az erdészek is, évi fizetésükkel, járandóságukkal:

„Pótharaszti Jäger Dieber János”	80 ft
„Pótharaszti második Jäger Gyenge István	40 ft
Nagy Erdői Jäger Pitschman Antal	80 ft
Losonczy származású Fabik Pált meg fogadta a’ Ns Tanáts 16 ^a Juny 1820. a’ Nagy Erdőbe Jägernek arra a’ Bérre a’ mi Pitschman Antal második Jägeré – ennek bére pedig	
Kész pénz	80 f.
20 Véka Kétszer Búza	20 f.
15 véka Rozs	22 f 30 xr
100 font Hus	18 f 20 xr
100 font Só	18 f 02 xr
6 Akó Bor	30 f
2 Hat Ökrü Szekér Fa	12 f
2 Pár Csizma	16 f
1 ½ 6 Ökrü Szekér Szalma	6 f
Özvesen	235 f 37 12 xr

erdőművelés, erdőhasználat irányítása volt, de bizonyára vadászhattak is, és vendégül láthatták erdészházukban a Kőrösről érkező vadászokat.

Az erdészek vadászati jogára vonatkozóan értékes adatot ismerünk 1821-ből. A kőrösi Nagyerdőben alkalmazott második erdész is rendelkezett puskával, amivel dúvadat ejtett el: „*Nagy Erdői Jáger Fabik Pálnak azért hogy egy Farkast lőtt a' Ns Tanács rendelkezéséből adtam két f[orinto]kat*” – jegyezték fel a város kiadásai között 1821. július 9-én.¹⁵⁰

A XVII–XIX. századi történeti adatok alapján feltételezhető, hogy a kőrösi lakosság tuzok, fajd, fogoly, szalonka, nyúl vadfogása a nagykiterjedésű legelőn (*Alsó- és Felső-járás*), kaszálókon (*Alsó- és Felső-Füzes, Gógány*), szántóföldeken (*Fekete, Hangács, Esed, Barátságos*). szőlőhegyeken (*Bokros, Hosszúhát, Zsiros-, Kálmán-, Temető-, Tormás-högy, Lencsés-Világos* vagy Földvári szőlők, *Pöcök, Táz-erdő*) történhetett a XIX. század közepéig. Az életbe léptetett erdő- és vadászati törvények a birtokolt terület nagysághoz kötött vadászat jogán már törvényen kívül helyezték az egyéni vadfogást, amely mint büntetendő cselekmény, orvvadászatnak minősül.

A Nagykőrösről idézett példák bizonyossága szerint is meggyengült a vadászatot szabályozó törvények ereje a XVI–XVII. század folyamán, azaz a vadászat, vadfogás nem esett különösebb korlátozás alá. Különösen nem a török hódoltsági területeken – ahonnan a földesurak elmenekültek a törökök elől –, de azokon kívül is, mint például a királyi Felső-Magyarországon. Még a XVIII. században is, jóllehet III. Károly 1729. évi XXII. törvénye nemesi előjoggá tette a vadászatot, megerősítve II. Ulászló 1504. évi törvényrendeletét. Hogy a jobbágyság is vadászhatott, arra a Mária Terézia-féle úrbérrendezés során fogantatosított úrbéri felmérés ad bizonyosságot. Például a kiterjedt hegyvidéki erdőségekben gazdag Hontban, Kishontban, Gömörben 1769-ben, 1771-ben írták le a jobbágyoknak az úrbéri kérdőpontokra adott válaszait. Ezekből kiderül, hogy a földesuraknak a jobbágyokkal már korábban kötött, vagy éppen a kérdéses években milyen egyezség, kontraktus volt érvényben. A jobbágyok feleletet adtak arra is, hogy milyen egyéb szolgáltatást, ajándékozást, vadászattal is kapcsolatos szolgálatot teljesítenek.¹⁵¹

Tekintettel arra, hogy a földbirtok nagysága, a földbirtoklás mivolta határozta meg a vadászat jogát, az 1729-es törvénykezés értelmében a földesurat illette meg eredendően a vadászat gyakorlása. Arra, hogy a vadászat a földesúr kizárólagos joga

És így Pitschman Antal Esztendei bére mindent kész pénzzé tevén kétszáz harminczöt forintokat 37 ½ xrt.” MNL NkV SZK. 1820/21. „Senator Czira Gergely Urnak, mint a' Szabados Nagy Kőrös Várossa Második Birájának az 1819/20^{ik} Katonai Esztendőre való Lajstroma”. Tehát a Nagyerdőbe Pitschman Antal főerdész mellé fogadták fel Fabik Pált. Ő még fiatalember volt, aki 1821-ben nősült meg, és támogatást kapott a városi tanácstól ezen alkalommal: „*Nagy Erdei Jáger Fabik Pál Lakodalmára* költöttem ...” – jegyezte fel a számadó bíró 1821. június 1-én (MNL PML NkV SZK 1820/21.).

150 MNL PML NkV SZK „Szabados Nagy Kőrös Várossa Második Birói Cassája felett való Számadó Könyv az 1820/1^{ik} Esztendőben”.

151 Vö. NOVÁK László Ferenc: Adatok Gömör néprajzához a 18. századból. In *Néprajz – Muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére*. Szerk. TÓTH Arnold. Miskolc 2012. 590–610.

volt, bizonyosság Gömörben a nagyveszverési jobbágyok helyzete is, akik 1744. március 14-én, a földesúr lakhelyén, Somoson léptek egyezsége földesurukkal. Klobusitzky Julianna kikötötte a kontraktusban, hogy a „*Vadászat, Halászat tellyességgel senkinek nem engettetik*, és ha valaki merészlené azt el követni, és az Uraság tilalmazását által hagni toties qouties 12. R forint vagy is 50 palcza büntetések léssen.”¹⁵² Hasonló értelemben nyilatkozott a későbbi földesúr, Báró Andrassy Károly és Andrassy Rebeka is az 1759. január 24-én Betléren, az ugyancsak a nagyveszverési jobbágyaikkal kötött szerződésében: „Alább írt praesentibus recognoscálo tudtára adván mind azoknak a kiknek tudni illik, hogy Nagy Veszverési Jobbagymnak, mostani Szegény állapotjokat tekintetbe vevén, jól lehet az erettek le tett pénzemnek legális Interessebül circiter hat száz forintokig fogok károsodni eöket mostanában további rendelemémig s tetczésémig Árendára vagy is Censusra bocsatottam illyen Conditioik és Kötések alatt

- 1mo Minden nemü Jobbagyi Robotakért termett Elettyek'k Juh Kecse Desmának valtságáért és malombeli jövedelemnek redemptiojáért Esztendönkint fizetni tartoznak két terminusra, ugy mint Szent János és Ujj Esztendő Napjára Hét Száz Rényes forintokat a' mint eddig is Néhai Andrassij János Úr'k szoktanak fizetni, mert nem akarom öket se fellyebb, se alább szállítani, s adstringálni, a' mint ez leg közelebb múlt Esztendőben Tractáltattak földes Urok által és így
- 2do Minden Uraság Szolgálattjátul, és egyéb adózásoktól mentek és Szabadok lesznek de
- 3° *Az Erdőkben Juhokkal, Kecskékkel semmi kárt tenni kemény büntetés alatt nem leszen szabad*
- 4° Az tilalmas Erdőkbul, ha valami epületre valo fát akarnának vágni, tehát az Tisztartónál az iránt magokat jelentni, és Comissiot írásban venni Kötelesek lésznek, egyeb aránt Keménnyen megbüntettetnek, valahányszor tapasztaltatnak az Tilalmasnak föl törésében, és fa vágásában, vagy el hozásában.
- 5to *Vadászat, Halászat tellyességgel senkinek nem engettetik, és ha valaki merészlené azt el követni, és az Uraság tilalmazását által hagni totiesquties 12. R forint vagy is 50 palcza büntetések léssen.*
- 6to Főkeppen az Birák, és eskütt Polgarok szorgalmatos vigyazással tartoznak lenni, hogy ezen Méltóságos Uraság rendelési éppen meg tartassanak, és az excedálok be adattasanak, a' miben véteni találnak, egyébb arant ha ezekben röstekk tapasztaltatnak, az egész helység fog privatusokért szenvedni, s- büntetetni. Datum Betlér die 24. Januarij Ano Dni 1759. Andrásy Károly Andrásy Rebea.¹⁵³

A hegyvidéken, így Hontban, Gömörben egyes hatalmas domíniummal rendelkező földesuraknak (pl. az esztergomi érsek és káptalan, bozóki, sági prépost, Eszterházy herceg, gróf és báró Andrassy, gróf Csáky, gróf Teleki, Gróf Was, gróf Koháry

152 MNL HTL Possessio Nagy-Veszverés. MNL HTL Úrb. ir.

153 Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Helytartótanácsi Levéltár (HTL) 95 c. C 3012. 194. sz. Nagy-Veszverés. Contractus.

família) császármadarat, fenyőmadarat, vadnyulat, sőt őzet is kellett szolgáltatni a konyhára kulináléként a XVIII. század végéig.¹⁵⁴ Ebben az esetben a vadászat, vadfogás gyakorlása megengedett, sőt szükséges volt a jobbágyság számára is, amelyet még a kisebb földesurak is megköveteltek tőlük. Bél Mátyás országleíró munkájában, a XVIII. század eleji állapotokról írja a gömői Rekenyeújfaluról: „Újfalu – szláv nyelven Rekenye – egy kicsiny falucska, amely azonban megfelelő módon eltartja azokat, akik lakják. Vannak itt tudniillik hegyek, és erdőségek, amelyekben gyümölcsöző a vadászat: a más fajtájú vadállatokon kívül is nagy számú őzet is ejtnek bennük zsákmányul, amelyeket aztán Rozsnyóba szállítanak eladni. Sőt madarászattal is foglalkoznak...” A madarászat Kőrös falu lakosságának egyik fő foglalatosságának számított: „sajátságos kis völgyecskeben települt falu, amelyet [...] magyarak laknak. A lakosok szorgalmasan üzik a madarászt: mégpedig a fenyőrigók különféle fajtáit fogják részint lépve szővel, részint huokkal...” – írja.¹⁵⁵

A falusi lakosságnak, jobbágyságnak tehát „jogában” állott vadászni-madarászni. Annál is inkább, mivel a földesúr is elvárta tőlük. Rendszerint karácsony, húsvét táján *hajtóként* is teljesítették robot szolgálatot a jobbágyok, vagy éppen vadászniuk kellett. Például a Gömör vármegyei Deresken az uraság és a jobbágyok között 1761-ben kötött egyezség is ezt dokumentálja: „Én alláb meg írt Mélgos Grófi Kereszt Széki Csáki Antalné Aszonyom eö Exlliae Praefectussa adom tudtára mindeknek az kik[ne]k ezen Contractualis levelemnek rendibe, hogy minek uttána Nemes Gömör Vrgyében Deresk nevő Helysíget eö Exllya részire ki váltottam, említett Dereski Lakosokkal Esztendőbeli Czenzusban ez ez robotta Helýet kész Pénzbéli fizetésben meg alkuttam, mivel magok is válaltak az fizetést, hogy sem robotot, ugy mint nyolcz száz forintokban, idest v. 800 ugy hogy azon sumat Angariaként az az minden harmadik holnapnak végin Ket száz vonás forintokat tartoznak Szendrőben múlhatatlanul bé vinni, és le fizetni, egyéb féle adottul, és munka tételtül szabadok léznek hanem Esztendő által tartoznak az Mélgos Uraságnak bé vinni egy Borjut Száz fenyű Madarat 400 tojást és Két pár Csaszar Madarat ezeket az Konyhára valókat penig tartoznak az sátoros ugy mind husvétre, Pünkösöd és Karácsonyi Ünnepekre bé adni...”¹⁵⁶ Báró Andrásy Károly rhedovai jobbágyai adózásuk között említik 1771-ben a császármadár beszolgáltatását is: „Polgruntownjnk penezite platj Rf 11 xf 40. 1. Mericu Pressporsku Owsa pol Cysarskeho Ptaka 1 Kura dawa a 3 funti Prediwo prade”.[féltekles jobbágy fizet 11 rajnai forintot és 40 krajcárt, egy pozso-

154 Bél Mátyás írja 1749-ben megjelent munkájában, hogy a „havasokban akanak medvék, olykor szavások és őzek, de hiúzok, valamint a juhaklok számára veszedelmet jelentő farkasok is, továbbá rókák, nyestek és erdei macskák. Az bizonyos, hogy nincs olyan bokros hely, ahol ne lapulnának nyulak és ne esnének áldozatul a vadászaktyáknak, hol az ólomból öntött golyóbisoknak. A vadmadarak sehol másutt nem élnek nagyobb tömegben, mint itt. Az erdők és ligetek rejtekein ugyanis mindenfelé szoktak fészkelni a fenyőbokrok termésével táplálkozó húros rigók, a fogoly madarak és másféle madarak is...” BÉL Mátyás: *Gömör vármegye leírása* (1749). Bél Mátyás latin nyelvű munkáját (Noticia Hungariae novae Historico-Geographica) fordította: Tóth Péter. Debrecen 1992. 14. (Gömör Néprajza XXXV.).

155 BÉL 1992. 41, 54.

156 MNL HTL Urbéri Összeírások. Deresk 1761.

nyi mérő gabonát, fél császármadarat, egy tyúkot, 3 font szőni való fonalat].¹⁵⁷ Hont vármegyében a bozói prépostság Egeg falvában 1769-ban a jobbágyok vallomása szerint „esztendőbeli Censuskon fn 6. Vajnak meg váltására fn 7. és minden Gazda, és Zsellér egy Csirkét és 5. Tojást ad, ennek előtte *Őz és Rókák helett* fn 6 dn 50. Hajdúnak tartására fn 3. és 3 Posonyi Mérő Buzat adtanak, melyek utolszor tartatott Uraság székeinek”. Letkésen az esztergomi káptalan jobbágyai is robotként történő vadászatról nyilatkoznak 1769-ben: „Az előtt Tized Désmát vagy 24. Esztendőtil fogvást, fél kilenczedet is Gabonából, Borból, Méhekből, Lencséből, és Borsoból adnak. Lúdakból és Kacsákból mindenkor Tizedet; Kender Dézma helett a' Gabonát magok zsákjaiban, és Ponyvaiban Vermekhez, és a' Dunához horgyák. Más ezen = vármegyében lévő Uraságok egész Kilenczedes Désmát vesznek Buda Désmásra 4 Icze Vajat, 4 Kappant, 12. Csirkét 4 Lúdat 4 Kacsát 50 Káposzta fejet, 50 Tojást adnak, Esztergami Konyha Ordinantiára 1. fn. 15 dn. mely Censuskon béli Summába hajól Esztendőnkint fűzetnek és ha *Karácsonyi ajándék fejében Őzet, s- három nyulat állétnak őszel 5. f. Nyulással 90 dn a' Censusra le szolgálnak.*” Peröcsényben, szintén az Eszterházy herceg jobbágyainak 1769-es vallomása szerint „Ekkoráig regtől fogvást, gabonából, borból, Bárányokból, méhekből, és Lencséből a' kilenczedes Dézsmát adták, Kender Dézma helyett az Uraságh gabonáját magok Zsákjaiban Dunához és Bábban vermekhez pedig ponyvaikban horgyák, *Adóknak és ajándékoknak képiében Karácsony és Húsvéth taiban Uraságh számára vadászni szoktak.*” Nagypeszeken ugyancsak Eszterházy herceg jobbágyai „A Kilenczedes Dézsmát ekkoráig régtől fogvást Gabonából, borból, Bárányokból, mehekből, Lencséből és Borsoból adnak, más ezen Kilenczed Dézma Adóknak, és Ajándékoknak képiében a Jobbágyok Földes Uraságnak mind eddig esztendőnként 60 tojást és egy pár kappan helyett hét garast szoktak adni, és *ha az Uraságnak vadászatra szüksége vagyon, hajtokatt, és Puskasokatt allítanak.*” Ipolypásztón is „A Kilenczedes Dézsmát ekkoráig régtől fogvást, gabonából, borból, barányokból, méhekből, és Lencséből adták, Kender Dézma helyiben magok Zsákjaiban Dunához, és Bábban, vermekhez pedig ponyvaikban az Uraság Gabonáját horgyák, szokásban van más ezen Vármegyében lévő Uraságokban azon Kilenczedes Dézma; *Semmi némő Adókat, avagy Ajándékokat az Uraság eddig nem vett, hanem azoknak képiében Karácsony és Húsvét tájban vadászni szoktak.*”¹⁵⁸ Ugyancsak a Herceg Eszterházy Miklós birtokához tartozó többi helységeken, Mikolán, Szokolán, valamint Ipolyszakállalason hasonlóan, vadászniuk kellett a jobbágyoknak: „Semmi némő Adókat, avagy Ajándékokat az Uraság eddig nem vett, hanem azoknak képiében Karácsony és Húsvét tájban vadászni szoktak – mondották a szakállasiak 1769-ben.¹⁵⁹

A kishonti Fölső Szálnok földesura, Fáy András a jobbágyaival 1769. január 1-jén kötött kontaktusában megkövetelte az alábbiakat: „Alab irt meg esmerem hogy

157 MNL HTL Conscr. Urb. Possessio Rhedova 1771.

158 MNL HTL Conscr. Urb. Possessio Egeg, Possessio Letkés, Possessio Pásztoha, Possessio Peröcsény 1769.

159 Hasonlóan beszéltek az uradalom másik helységében: „Semmi némő Adókat, avagy Ajándékokat az Uraság eddig nem vett, hanem azoknak képiében Karácsony és Húsvét tájban vadászni szoktak” – nyilatkozták a szalkai jobbágyok 1769-ben. MNL HTL C 3027. 110 c. 31. sz.

én Alső – és Fölső Szkalnoknak Lakoss Jobbágyimmal tovább való teczésemig alkuttam meg az alabb irt mod szerint [...] Negyedszer. Amikor oda megyek *vasdaszatra* tartozik mindenik ki ki közülök, *vagy puskával vagy hajtonak ki menni* mely iránt is nagyobb bizonyosságért kiattam nekik ezen leveletem Kereszturban die 1mo January Anno 7^{imo} 1769^{ae} Arva Sz Péteri Anna Faj Andras mp.”¹⁶⁰ Szokolyán „semi adókat avagy ajándékokat az Uraság nem vész hanem Karácsony tájban *vasdaszni* szoktak” – jelentették ki a jobbágy 1769. szeptember 20-án, az úrbéri kérdőpontokra adott válaszukban.¹⁶¹ A krasznahokaiak is hasonlóan nyilatkoztak 1771-ben: „Vadászni minden Esztendőben 2, 3 nap el mennek” Andrassy István grófnak.¹⁶² Tergegyén is Eszterházy Miklós herceg megkövetelte a vadászatot: „Ajándékok és adók képiben minden Jobbágy a’ földes Uraságnak esztendőnként 60 tojást, azon kívül egy pár kappan helyett hét garast ad, és amidőn parantsoltatik a’ *Vadászat*, három négy nap néha másfél hétig is hajtókkal *Uraság számára vadásznak*” – mondották a helybeliek 1769. augusztus 30-án.¹⁶³ A tesmagi úrbéresek “Adózások ezek, minden gazda egy pár Tyúkot, és 5. Tojást ad. Census helett fűzetnek f 18. den. 30. Vaj helett fn. 8. ennek előtte Hajdu fűzetéssire fn. 3. és 3 p. mérő Buzát, *Őz és Rókák helet fn 6. xr. 30. fűzetnek*” – közölték 1769. november 8-án.¹⁶⁴ Trpinben 1769. október 21-én történt vallomással szerint „Kapuszta panstwa dežmuge, maslo dawagu holby 18. za wacza dn 90. za *Lissku* f. Rh. 2. za *zagacze* dn 75. za *Srnu* f. Rh. 1. dn. 50. za *Chmel* d. 50.” – mondották a jobbágyok.¹⁶⁵ A kishonti Zeherje jobbágyai robotszolgálatukról szólva elmondták 1769. augusztus 24-én, hogy „Szomszédságunkban lévő Helységek az kilenczedet esztendőnként ki adni szokták ugyan, de mi az Uraságal lévő meg egyezésünkben a kilenczedet is foglalták és azért azt mostanság kiadni nem szoktunk. Az Uraságnak semi egyéb adománt nem adunk, hanem *régenten általunk esztendőnként adott őz helyett, két három napi vadászatot tenni szoktunk.*”¹⁶⁶ Gróf Andrassy István krasznahorkahosszúréti jobbágyaival 1769. március 20-án, Dernityön kötött kontraktusában többek között az a jobbágyi fogadalom is szerepel, hogy robotként „Vadászatra hol két hol három Nap minden Gazda közülünk ki allani fognak”.

Az említett történeti adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a jobbágyok is vadászhattak az uradalmi erdőségekben. Ezt erősíti meg az a kontraktus is, amelyet a Hont vármegyei Fölső-Szkalnok jobbágyaivak kötött a földesúr: „Alab irt meg esmerem hogy én Alső – és Fölső Szkalnoknak Lakoss Jobbágyimmal tovább való teczésemig alkuttam meg az alabb irt mod szerint [...] Amikor *oda megyek vad-*

160 MNL HTL C 3028. 111. c. 146. sz. Fölső Szkalnok úrbéri összeírása, 1769. június 17.

161 MNL HTL C. 3028. 111. c. 148. sz.

162 MNL HTL Gömör úrb. ir. 1771.

163 MNL HTL C 3028. 111. c. 155. sz.

164 MNL HTL C 3028. 111. c. 156. sz.

165 MNL HTL C 3028. 112 c. 163. sz. 7. pont. Possessio Trpin. Többek között tojást, vajat, nyulat, rókát, őzet szolgáltatottak. NOVÁK László Ferenc: Gömöri szlovák jobbágyok Mária Terézia korában. In *Kontexty Identity Jubilejný zborník na počest’ Anny Divičanovej. Az identitás összefüggései. Köszöntő könyv Gyivicsán Anna tiszteletére.* Szerk. KREKOVIČOVÁ Eva, UHRINOVÁ Alžbeta, ŽILÁKOVÁ Mária. Békéscsaba 2010. 299–310.

166 MNL HTL C 59. 114 c. 33. sz. Possessio Zeherje.

aszatra tartozik mindenik ki ki közülök, vagy puskával vagy hajtonak ki menni mely iránt is nagyobb bizonyosságért kiattam nékik ezen levelemet Kereszturban die 1mo January Anno 7^{imo} 1769^{ae} Arva Sz Péteri Anna Faj Andras mp".¹⁶⁷

Tehát, a honti és gömri jobbágyok is a XVIII. században vadászhattak az uradalmi erdőségben, hiszen özet, nyulat kellett karácsonykor, húsvétkor, pünkösdkor az uraság asztalára szolgáltatniuk. Ha nem adhattak természetben, pénzen váltották meg, vagy hajtóként és vadászként, „puskáként” kellett részt venniük a vadászaton. A fácánfélék családjába tartozó császármadár, valamint a fenyőrigó kulináris célból történő beszolgáltatása is az úrbéresek kötelességei közé tartozott. A madarakat – minden bizonnyal – törözéssel, egyéb vadfogási technikával, így lépvezzővel fogták meg.¹⁶⁸

Az úrbérrendezés során készült az urbárium, amely szabályozta és egységesítette a jobbágyság telekszervezeti viszonyait, munka (robot), pénz és ajándék (kappan, kenderfonat, vaj, méz, tojás) szolgáltatásait. Az erdő biztosította a tűzifa és építőanyag szükségleteket, a földesúrral történt egyezség értelmében. Az erdő a földesúr tulajdona, birtoka volt, a jobbágyság az erdő használatáért (pl. épületfa) fizetett, de robottal is szolgált a haszonvételért. Az erdőhasználatot szentesítette a jobbágyfel-szabadítás során végbement tagosítás és birtokelkülönözés, az 1853. évi úrbéri pá-tens következtében. Az úrbérrendelet tette szükségessé a földesúr és jobbágyság közti megegyezést, tagosítást és birtokelkülönözést. Az úrbéri törvényszékek elé került vitás ügyek miatt a megegyezés valóságosan is elhúzódott a XIX. század végéig. Példaként Nagybörzsöny esetét emeljük ki. A mezőváros az esztergomi érsekség bir-tokához tartozott. Jóval az 1853-as úrbéri pá-tens után, 1859-ben vették jegyző-könyvbe az erdőhasználatot is. A korábbi gyakorlatra az 1859. április 13-án felvett jegyzőkönyv világít rá: „Az erdei használatra vonatkozólag a volt úrbéres közösség részről előterjesztetett, mikép az a’ régiebb időkben, jelesül még *szabad hajtás mel-lett gyakoroltatott az úrbéri robot*,¹⁶⁹ akkor mindannyiszor, a’ mennyiszor valakinek tűzi fára szüksége volt, száraz gallyat és dőlt száraz fát megszorítás nélkül tűzi szükségletül az uradalmi erdőből hozhatott, azonban később, midőn az urbéri robot szerződésileg állapított meg a’ volt Úrbéresek és az Uradalom között, azóta a’ tűzi fajzás használata is szabályozva lett az Uradalom által azért, hogy egész éven át he-tenként két nap volt kijelelve, mellyek egyikén a’ telkes gazdák, másikán a’ zsellé-rek szoktak magukat száraz tűzifával, ’s különösen a’ vágásokban a’ dorong ölfát de fennmaradni szokott gallyfával is [...] az épületi fajzásra nézve azon felvilágosi-tást adják a’ volt Urbéresek, hogy léczet és szaru fát szükségig ugyan szoktak volt az Uradalomtól kapni akkép, hogy ha valakinek szüksége lett [...] szükségét az Urada-lom megvizsgáltatván, ’s a’ kívánt épületfát kiáratta. – Gerendát pedig csekélyebb ár mellett szoktak volt kapni. – Ezen urbéri faizásért Úri kötelezettséget tellyesítettek úgy hogy a’ telkes Gazdák egy ház hely után számítva egy ölet szállítani szoktak majd Szobra – a’ mennyiben t.i. az erdei vágás olly helyen esett, honnét Szobra

167 MNL HTL C 3028. 111. c. 146. sz. Possessio Fölső-Szkalnok.

168 Mivel nagy számban kellett ajándékozni, a madarak megfogása viszonylag egyszerűen és könnyen történhetett: feltételezhetően éjszaka, amikor elülnek a madarak, kézzel fogdosták össze.

169 A „szabad hajtás” azt jelenti, hogy a robotszolálat mértéke nem volt meghatározva, és a földesúr akaratától függően, bármikor robotozásra kényszerültek az úrbéresek.

könnyebben lehetett jutni – különben a ’ Lelédi hídhhoz szokták ’s jelenleg is szokták szállítani, a ’ Zsellérek pedig fejenként fél ölet megválni...’’¹⁷⁰

Az úrbéri egyezség során a jobbágyság tulajdonába került az általuk használt föld, felosztásra került a közöslegelő (a volt zsellérség is részesült belőle, 8 zsellér kapott egy jobbágytelki illetményt), az erdőből is részesülhettek, de az továbbra is közös használatban maradt. Nagybörzsönyben a jobbágyfelszabadítással járó tagosítási egyezség megkötésére 1874-ben került sor. Az erdőre vonatkozóan meghatározták: „A volt úrbéresek által eddig élvezett tüzi, és részben épület fajzás; időnkint engedett makkoltatás, egyszóval minden bármi néven nevezendő erdei haszonvétel egyenértéke fejében kiad az uradalom a 7480 525/1000 holdat tevő erdőből *minden egyes telekre, s illetőség minden zsellérré /:12:/ tizenkét holdat; tehát az összes 51 2/8 telki állományra együtt kiad 618 hlk.* Ezenkívül: a. minden felekezeti lelkésznek egyegy telek után együtt 24 holdat. b, mindkét felekezeti tanítónak $\frac{1}{2}$ – $\frac{1}{2}$ telekre együtt 12 holdat. c, kör, vagy községi jegyzőnek fél telekre 6 holdat együtt 660 holdat. Az ily módon és mértékben kihatandó erdőben minden szerződő felet *a kizárólagos haszonvétel fogja illetni; ellenben minden eddig gyakorlott tüzi,- és épület fajzás, makkoltatás vagy bármely más erdei haszonvétel a másik szerződő fél birtokán mindenkorra megszűnik [...]* A volt jobbágyok, és illetőleg telkes gazdákat illető erdő rész a volt zselléreket illető erdő résztől választó vonal által fog elkülönítetni; és mindkét osztályú lakosságot a használat joga csak a saját részén fogja illetni; a szabadosok illetményei a volt jobbágyokéhoz csatoltnak.”¹⁷¹

Az 1770-ben és 1773-ban Hontban és Gömörben bevezetett Urbárium a vadászatot is érintette. Az Urbárium VI. pontjának III. paragrafusa kimondta, hogy „Uladislaus eötedödik Decretatumának 18^{dik} Articulusa, ugy szintén 1729^{dik} Esztendeőnek 22^{dik} Articulusa-szerént minden-féle Vadászat, Madarázás és Halászat minden némeu Halászó vizekben egyedeul az Uraságot illeti, azért mind ezek a ’ Jobbágyoknak ereössen meg-tiltatnak.” Eddig ritka esetben volt tiltott dolog a vadfogás, az urbárium azonban már egyszóval kizárta a jobbágyságot annak lehetőségéből. Ugyanakkor az urbárium kivételt is tett. A III. pont XVII. paragrafusa előírta, hogy „Az artalmas Vad állatoknak ki-irtására (a ’ hol ezek volnának) tartozni fognak a ’ Jobbágyok Roboton-kíveul harmad-napi vadászattal, úgy mind azon által, hogy az Uraságtól nékiek Puska-Por, Serét, és Golyóbis adattassék ’s-e’ féle Vadásztot béli keötelesség más Munkára vagy Szolgálatra ne fordítottassék, sem pedig a ’ Jobbágyok-által Pénzzel, vagy más egyéb adózással fel ne válltassék.”¹⁷² Jóllehet az úrbérrendelet kivételes esetben szükségessé tette a vadászatot, a jobbágyok fegyvertartásáról nem szól, pedig a földesúr köteles volt lőszert adni jobbágyainak.

A XIX. század utolsó harmadában törvényszékileg végrehajtott tagosítás és birtokelkülönözés nem tért ki a vadászatra. Az természetszerűleg az illető erdőbirto-

170 MNL PML Hont vármegye úrbéri iratai, Nagybörzsöny. „Jegyzőkönyv”, 1859. április 13.

171 MNL PML Hont vármegye úrbéri iratai. Nagybörzsöny. „Tagosítási egység” 1874.

172 MNL PML A Hont vármegyei Ipolytölgyes, „Tülgyesi Helységnek Urbarioma”, 1770. szeptember 7.

kosság, így a volt földesúr és az erdőterülethez jutott volt úrbéresek jogkörébe tartozott. Az erdő birtokjoga a vadászati jog tulajdonlását is jelentette.¹⁷³

A hatalmas erdőségek Gömörben, Kishontban és Hontban főúri tulajdonban voltak, akik rendelkeztek a vadászati jog tulajdonlását is jelentette. A Három Városban, közelebről Nagykőrösön és Kecskeméten a város vezető testülete, a magisztrátus volt a földesurak képviselője. Valójában a mezőváros, illetve a tanács rendelkezett a földesúri jogokkal, királyi haszonvételekkel, amelyekért adót, egy összegben cenzust fizetett a XVII. század végétől földesurainak. A birtokmegváltkozást (redempció), az erdőfelosztást (1879) követően a XIX. század utolsó harmadától önálló közös birtokként kezelhették az erdőt. Mint Nagykőrös esetében utaltunk rá, a szabadalmas (cenzuális), viszonylag önálló városközösség rendelkezett az erdő felett, ahol a mezővárosi polgárokat failletmény, kvóta illette meg. Az erdőhasználatot is az 1821-ben érvénybe lépett megváltkozást (redempció), majd az 1848. és 1853. évi úrbéri törvények rendezték.¹⁷⁴ Az erdőbirtokosságtól bérelhették a vadásztársaságok a vadászati jogát, a lakosság szabad vadászata, vadfogása megszűnt, tilalom alá került.

A vadászban jelentős szerepe volt az agarászatnak is. A vadászkutya, az agár értékes ajándéknak számított még a XIX. században is. A mezőváros vagyonos cívis, kismemes társadalma agarakkal vadászott. A vadászatot illetően a kutyával történő vadfogásnak, a „nyúlászatban” az agarászatnak lehetett nagy jelentősége.

Nagy értéket képviselt az agár, amelyet rendszerint a városi tanács elajándékozott a török főméltóságoknak, a Nagykőrösön keresztül Budára utazó erdélyi követeknek. A városi számadásokban gyakran előbukkannak erre vonatkozó adatok. Például a számadó feljegyzése szerint 1637-ben az erdélyi „fejedelem számára *Agarokat* Szonakba’ [Szolnokon – a szerző] Borbéli Petör által f 8. Hat keziziget hoztunk dn 44.”¹⁷⁵ 1647-ben egy helybéli cívis gazdától, „Godan Dömötör Uramtul a’ [török – a szerző] Wezer számára wettünk egi *Agarat*, f 2 dn 20.”¹⁷⁶ 1648-ban „Körösi Istvan hogi it wolt Fejedelem Urunk köwete wettünk egi *agarat* neki 3 Tallero’[n]”.¹⁷⁷ 1650-ben „Vöttünk az követ számára egi *agarat* Lantosnetul”.¹⁷⁸ 1653. „Márc. 27. Erdös Janostul wöttem 1. *Agharat* Erdeli köwetnek 1. Aranyon”.¹⁷⁹ Szomszédos helységekből – így Abonyból – is vásároltak vadászkutyát: „Kis Janos Abanitul Egy *Agarat* Dorianak ajandekbann 8 gar”. – jegyezték fel az 1688/89. évi számadáskönyvben.¹⁸⁰ Később is ajándékozás tárgyát képezte az agár. Például Nagykőrös egyik földesurának 1747-ben ajándékozta a tanács: „M. Groff Forgács Joseph Ur’k ő Ngának 1 *Agarat* Sallay Mihálytúl 2dikát Vida Páltúl vett’[em] ...” – jegyezte fel március 18-án a számadó bíró.¹⁸¹

173 Az érdekesség kedvéért említjük meg Andrássy Károly betléri kastélyát, amelynek lépcsőfeljárójában, előtereiben impozáns trófeákat, kitömött medvét, szarvasagancsokat láthatunk.

174 NOVÁK 1978. 123–128.

175 MNL PML NkV SZK 1637/38. 118. pag.

176 MNL PML NkV SZK 1647/48. 196. pag.

177 MNL PML NkV SZK 1648/49. 201. pag.

178 MNL PML NkV SZK 1650/51. 203. pag.

179 MNL PML NkV SZK 1652/53. 174. pag.

180 MNL PML NkV SZK 1688/89. 130. pag.

181 MNL PML NkV SZK 1746/47. (nincs paginázva).

Helyi kisnemesek, cívis lakosok is foglalkoztak tenyésztésével és kereskedésével, következésképpen minden bizonnyal a helybeli nemesek – Kecskeméten és Nagykőrösön különösen a nemesek, de Cegléden is – üzték az agárral történő vadászatot, vadfogást.

III. Károly 1729-es törvénye tiltotta a parasztság számára az agarászatot is. Vidékünkön a következő évszázadban vált jelentőssé. Az agarászatra vonatkozó adatok nagyobb számban a XIX. század közepén állnak rendelkezésünkre.¹⁸² Az osztrák önkényuralom (Bach-korszak) idején felsőbb rendelet tilalmazta a kutyával történő vadászatot, de magát a kutyatartást is, bár a módosabb, rangosabb személyek tarthattak agár kutyafajtát. Cegléd város igyekezett hathatósan intézkedni ebben a dologban. Például 1851. január 26-án a városi tanács körözüvényt adott ki: „Tegnap délutáni órákban Sós Ferencnek az udvarából el vészett egy 7 hónapos nőtény fehér agara – a’ ki tud valami bizonyost mondani – jelentse magát a’ biztosí hivatalnál 5 v. frt lesz a’ jutalma.”¹⁸³ A kutyával történő vadászat sok kárt okozott, ezért a város törekedett a korlátozására. 1852. május 16-án hirdették ki, hogy mivel „Több tanyás és fertályos gazdák panaszt tettek az Agártartó emberek ellen, hogy vetéseikben agarászni járnak, és sok károkat tésznek, ha valaki még oly vakmerő fog lenni és bátorodni fog a vetésekre agarászni vagy nyulászni menni a’ leg keményebben fognak büntettetni.”¹⁸⁴ Hasonló korlátozó, büntető intézkedésre került sor 1853. május 8-án: „A’ törvény által tiltott időszakokban vadászni külömben sem szabad, de különösen figyelmeztetnek az agarászok, hogy ha a’ szöllőkben vagy bár hol vadászatot kapatnak, a’ rendes büntetésen fölül, agaraik is agyon fognak lövetni.”¹⁸⁵ Az agarászat, az agár kutyafajtával történő vadászat a törvény tilalma alá került. Ennek szellemében Cegléden 1856. december 14-én a következőket hozták hivatalosan nyilvánosságra: „Mínthogy már Ő. Cs. Királyi Fensége’ agarászatot keményen tiltó rendelete több Vasárnapon hirdettetett, sokan mégis mind a’ városban, mind a’ tanyákon agarakat tartani, ’s agaraszni elég vakmerők, ennek folytán a’ magas rendelet értelmében meghagyattott a’ városi peczéréknek, hogy házról házra járjanak ’s az agarakat irtsák ki, később a’ tanyákra, hol is az agarak agyonlövetni fognak. – Azért figyelmeztetik és intetik mindenki, hogy a’ város peczérjének ellen ne álljon vagy azokat szóval is bántalmazni ne merészelje mert az ellenállók ’s bántalmazók pénzbeli büntetésen kívül börtönre is azonnal büntetni fognak, – elég gyalázat, és szégyen már ha a’ lakosok közt találtatik olly minden felsőbbi rendeletet megvetők és kigunondók, azok elnyerő büntetésöket egyedül magoknak köszönthetik.”¹⁸⁶ A tilalmat rendre megismételték, így 1859-ben is: „Felsőbb rendelet szerint az agarák tartása Czeegléden, ’s ennek határában ujólag tilalmaztatik [...] kikkél ezen hirdetmény után agarak talál-

182 Nem csupán helyi jelenségnek tartható, hiszen országos viszonylatban is a század második felében erősödött fel az agarászat. CSÖRE 1994. 167–168.

183 MNL PML Cegléd Város (CgV) Hirdetmények 1849/52. 1851. január 26. 33. sz.

184 MNL PML CgV Hirdetmények jkve 1849/52. 43. sz.

185 MNL PML CgV Hirdetések jkve 1852/54. 1853. május 8. 14. sz.

186 MNL PML CgV Hirdetések jkve 1854/58. 12. sz.

tatnak, azok a' Tetts Cs. K. Szolgabírótság által pénzbírsággal fognak büntettetni, 's azon fölül agaraik agyonlövetni fognak."¹⁸⁷

Az agarászat korlátozásáról Nagykőrös városa is rendelkezett 1856. február 10-én: „Azon visszaélések meg akadályoztatása tekintetéből, mellyek az ebekkel való vadászat, különösen pedig az agarászat által elkövetetni szoktak, felsőbb rendelkezések értelmében következő rendszabáysok tételnek közhírré: 1., Agár, vizsla és koppó ebeket csak azoknak lehet tartani, kik erre különösen feljogosítva vannak. 2., Azok is kik feljogosítva vannak csak a saját földjükön és a' közlegelön agarászhatnak. 3., Kik ezen rendszabályok ellen cselekszenek 5 pftól 20 pftig a' helybeli szegény ápolda részére bírságotlatnak."¹⁸⁸

Az agarak tartását tiltották a lakosság számára, azonban rangos emberek kutya-tartását védelmébe vette a város: „A' helyben szállásoló Cs K katonai ezredes úrnak pénteken délben elveszett egy fekete kancza agárja, ki valamit tud felőle jelentse a' nevezett ezredes Úrnál, továbbá kijelentetik, hogy ha később kiviláglik mikép valaki eltitkolta szigorúan fog büntettetni.” Hirdette a város 1860. január 1-jén. Néhány hónappal később, ugyancsak 1860-ban ismét tiltották a vadászatot, tehát a hatósági rendeletek nem érték el teljes céljukat, jóllehet a vadászkutyák kiirtását is elrendelték: „Kik akár puskákkal, akár agarakkal vadászni merészkednek a' Tetts Cs.K. Szolgabírótság által 10 ftól 50 ftig fognak büntetni, 's azon felül fegyverök, 's fegyverengedélyök azonnal el fog vetetni.” – szövege a város hirdetménye 1860. március 11-én.¹⁸⁹

Időnként súlyos intézkedések történtek az agarászat korlátozására, megszüntetésére, valamint a fegyverrel történő vadászat tilalmazására, ami a vadászati idény meglétét, a vadállomány védelmét is szolgálta.

A vadászat általános módja volt a vadfogás. Nagy általánosságban a *törözés*, a csapdával, lépvezzel, hurokkal, hálóval történő vadfogás a szélesebb társadalmi rétegek gyakorlatába tartozhatott.¹⁹⁰

A XVII. században és a későbbi évszázadokban nem történik említés a madarászatról, jóllehet a darvaszat igen elterjedt vadászat lehetett, mivel a darutoll kedvelt ajándék volt nemcsak a törököknek, de a magyar vármegyei uraknak is. A vadfogás, illetve a vadon élő madarak befogása a XVIII. században is általános volt. A hatóságok kötelezővé tették a lakosság számára, hogy pusztítsák a verebeket (nyilván a gabonatermésben okozott kár miatt), és az adókötelességek közé sorolták. Ezerszámra kellett az adózó lakosoknak elszámolnia a verébfejekkel.¹⁹¹ A veréb vadászatáról nem történik említés, de bizonyára sörétes puskával, csapdával, vagy éjjel a sötétben fogták a madarakat.

Nem történik említés a háló használatáról sem. Valószínű azonban, hogy annak segítségével fogták be a nyulat, akár a nagyobb vad, mint az őz kicsinyét is. A vad-

187 MNL PML CgV Hirdetmények jkve 1858/62. 1859. május 6. 11. sz.

188 NOVÁK 2015. 51.

189 MNL PML CgV Hirdetmények jkve 1858/64. 1860. január 1. 7. sz.; 1860. március 11. 31. sz.

190 KOROMPAY Bertalan: *Csapdafélék. A vadászat összehasonlító néprajzához*. Budapest 1983.

191 Pest vármegye körrendeletekben utasította a helységeket, a városi tanácsi jegyzőkönyvek tájékoztatnak erről. A réti farkas irtása is hasonló okokból történt.

fogásban jelentős szerepet játszott a *hurok*, valamint a *tőr*. Erre vonatkozóan Nagykőrösön 1767-ből áll rendelkezésünkre adat: „Ürögdi András panaszt tett hogy a' múlt kaszálláskor a' Nyúl fogó Vasat ellopták a' Nagy Erdőrül, és most vasára akadt, Kakas Pálnál. Kakas Pál azt felelte, hogy Ürögdi András adta neki diribbe darabba, a' padlásrúl, a' vasas ládából”.¹⁹² A vadfogásnak ezt a módját a hatóságok korlátozták, általában pedig tilalmazták, különösen az 1848–1849-es szabadságharc utáni önkényuralom idején. Például Nagykőrös város tanácsa 1853. február 6-án tette közhírré, hogy „A' vadászat különösen az egy idő óta szokásba vett törözés Törvény értelmében Febr 1^{sőtől} aratás végéig tilalmazva lévén, erről a' lakosság olly végből értesítetik, hogy a' vadászat a' meghatározott időben szigorúan tilalmaztatik. Ugyancsak 1853-ban, november 27-én már szigorúan felléptek a törözéssel szemben: „Tapasztaltatván, hogy a' város határában a' törözés több alakult társaságok által gyakoroltatik [...] az illy törvénytelenül alakult társaságok el nem türetnek, ezenel minden illyes társaságok fel oszlattatnak, 's a' törözés a' NKőrösi határ területén átalyában mindenütt el tiltatik; 's a' ki ezt a' kihirdetés után gyakorolni próbálná, töreinek elkobzásán kívül első izben fejenként 5 pft-ra, másodizben 10 ftra, harmadizben bebörtönzéssel és testi büntetéssel is fog fenytetni.”¹⁹³ Hasonló intézkedésről van ismeretünk Kecskemétről is. A városi tanács törözés ügyében járt el: „Törözés miatt vádolt Nyerges János részére szóló idézés [...] kézbesítése körül fáradozó Tót Pál hadnagynak, a' Czethal[om]ba jövet menet 4 mértföldet és 5 napi díját felszámítva 1 pft díjat az illető vádlottól be vétetni kérem” – intézkedett a polgármester 1856. november 17-én. Tehát Nyerges János kecskeméti lakos a város Csethalom pusztáján foglalkozott tilalmazott törözéses vadászattal.¹⁹⁴

A vadfogás az orvvadászat általános gyakorlata volt, mint ahogy jelenleg is az. Vidékünkön is általános a *törözés* (a tör, csapda fémfogai fogják meg még a rókát, őzet is) és hurkos (a lehajtott vékony faderék csúcsára erősített lószőr, dróthurok felrántja, még a rókát is), csapós (fapöccökkel feltámasztott borító-kas, illetve ládaféle) vadfogás, ez utóbbi a fácán, vadgalamb esetében.¹⁹⁵

A csapdával történő vadfogás szerény eszköze az egérfogó.¹⁹⁶ A háztartások éléskamrájában zsákokban tárolt termények vonzották a rágcsálókat. Irtásuk napjaikban is fontos dolog. Az egérfogó korai felbukkanása Nagykőrösről ismeretes: „*Egér fogót* vett' . – „28 ½” – jegyezte fel a számadó 1777. február 9-én.¹⁹⁷ A nagyobb testű rágcsálók, mint a patkányok, nagy károkat okoztak. Az egérfogónál nagyobb, erősebb patkányfogóval, rugós csapdával igyekeztek megfogni, de azok irtásával specialisták is foglalkoztak. A kőrösi számadásokban találunk adatot erre vonatkozóan.

192 NOVÁK 2015. 50.

193 MNL PML NkV Hirdetések jkve 1852/54. 99, 215. pag.

194 MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltár (BKML) Kecskemét Város (KkV) Polgm.ir. 7908/856.

195 A vadfogó eszközökről részletesen lásd: GUNDA Béla: *Ethnographica Carpathica*. Budapest 1966, és KOROMPAY 1983.

196 Rugóval ellátott vastag drótból készült csapós eszköz: a kipeckelt nyelvére helyezik a csaléteknek szánt szalonna vagy sajt darabkát, amely odacsalja az egeret, az el akarván fogyasztani a csalétket, kibillenti a nyelvet és a rugó a nyakára üti a csapót.

197 MNL PML NkV SZK 1776/77.

„Bizonyos Peskanek Jakab nevű Embernek a' *Város Istállójában elszaporodott Patkányok elvesztéséért*” 15 forintot fizetett a második bíró 1816. július 31-én.¹⁹⁸

A házak tájékán felbukkan számos ragadozó, mint a nyest, menyét, vagy a görény. Ez utóbbi nagy pusztítást képes véghez vinni a galambok között és a baromfiállományban. A padláson elhelyezett csapdával igyekeznek megfogni, ezek között használatos a sajátos építésű, deszkából készült ládaszerű fogóalkalmatosság, amelyben elhelyezett csalétek (nyers hús, tojás) vonzza a ragadozót, s a kiutat elzárja, ha bemászott annak elfogyasztására.

A vadfogásnak ősi eljárása a kiöntéses módszer. A mezei rágsálókat, ürgét fogták meg ily módon. Vidékünkön jelentős populációja található meg az ürgének. Mivel nagy károkat okoztak a mezőgazdálkodásban, a hatóságok rendszeres pusztításukat tartotta szükségesnek. Kecskemétről ismeretes ezzel kapcsolat tanácsi határozat 1815-ből: „Az ürgéknek rendkívül való elszaporodásuk nagy részben annak tulajdonítván, hogy azoknak pusztításuk és az adózás lerovására tett fordítatások, már régtől fogva nem szorgalmaztatott, mellynél fogva az efféle kártékony állapot szaporulatjának akadályoztatására nézve, közhírül tétetni rendeltetett: hogy a' lakosok, különösen a' zselléreknek és kertészeknek adataik 1/3 része ürge bőrökkel le rovatni meg engedtetvén, az adószedői hivatal által mindene ürgebőr egy grislevel [garasal] fog beszámíttatni.”¹⁹⁹

A vadfogók megkeresve az ürgelyukakat, az abba öntött vízzel kényszerítették ki onnan az ürgét, amit hurokkal, esetleg kézzel fogtak meg. Ezt a vadfogást évszázadokon át gyakorolta a cigányság. Nagykőrösön még az 1970-es években is fogták az ürgét, húsát fogyasztották.²⁰⁰

198 MNL PML NKV SZK 1815/1817. „Senator Nemes Beretvás Péter Urnak, mint Szabados Nagy Kőrös Várossa Második Birájának az 1815/6^k Esztendői Jövedelmeiről és Költségeiről szóló Jegyző Könyve; Szinte ezen Lajstromban fognak azonban a' meg nevezett Második Biro Urnak az 1816/7^k Esztendőben való Jövedelmei és Költségei is beirattatni”. Az irtás módjáról nincsenek ismereteink, viszont a XX. században is találunk hasonló tevékenységre utaló néprajzi adatokat. Például Karcag tanyavilágában bizonyos cigányasszony olyan tudás birtokában volt, hogy ha egy tanyaára hívták, a patkányokat maga után vonzva vezette ki onnan. (S.gy. 1976. Id. Stupinszky László 80. é. közlése). A malmokban is kártékonykodtak a patkányok. Pusztításuk eljárásaként „megégették” a kártevő rágsálókat. A gabonát gipszporral keverték össze és vályuba öntve etették meg a patkányokkal (a gipsz „megdagadt” a gyomrukban), így pusztítva el őket (S.gy. 1985. Id. Bereznay Ferenc 58. é. molnár közlése).

199 IVÁNYOSI-SZABÓ 1991. 178.

200 Nagykőrösön a Kecskemét irányába haladó vasút túlsó része mellett, távolabb a várostól, az 1970-es években számolták fel a cigánytelepet. A Konzervgyár által a város szélén, a Határ úton építtetett ún. „Cs”, azaz csökkent értékű, bontott anyagból készült házakba költöztették őket. Korábban az itt putrikban, sátrokban élő cigányközösség rendszerint megválasztotta a vajdjáját. A cigányvajda megválasztásán megjelent a városi tanács hivatalos képviselőjében Reszeli Sós Ambrus a Légréhajtó Bizottsági tikára, akit elkísért a Városi Bíróság elnöke, Dr. Bodóczy László. Este lévén, lakomára került sor. A cigányok nagy kondérban pörköltöt főztek. Amikor a vendégek észrevették, hogy a kondérban bajuszos ürgefejek emelkednek ki a pörköltléből, elment az étvágyuk, és nagy sietséggel eltávoztak az ünnepi lakoma helyszínéről. (Az érdekes történetet Dr. Bodóczy László mesélte el egy baráti beszélgetés alkalmával a hetvenes években.) Az ürgéhez hasonlóan kiöntéssel fogták a hörcsögöt is a cigányok Debrecen környékén. Az 1980-as években nagy arányokat öltött a

Összegzésként hangsúlyozzuk, hogy a Három Város vidékére vonatkozóan viszonylag bőségesen állnak rendelkezésre történeti dokumentumok. A vadászat nem kifejezetten helyi specifikus, ezért szükségesnek tartottuk más vidékekről is ismertetni a vadászat, vadfogás körülményeit. A Három Várossal az évszázadok során szoros kapcsolatot tartó hegyvidéki táj, Gömör, Hont történeti adatai is bizonyosságot szolgáltatnak arra, hogy a vadászat joga nagy erdőbirtokosokat, többek között a gróf Koháry, Andrássy, Teleky, Csáky familiákat illette meg. A földesúr felhatalmazásával vadászhattak a jobbágyok az 1770-es évekig, az urbárium behozataláig, akiknek részben a vadászatot, a vadhajtást tették kötelességükké, de legtöbb esetben szarvast, őzet, nyulat, császár- és fenyőmadarat kellett földesuraik konyhájára beszolgáltatni a jeles ünnepek, így karácsony, húsvét, pünkösd alkalmával.

Az utóbbi évszázadokban sarkalatos változás állott be a vadállomány összetételét illetően. A XIX. században kipusztították a réti farkast. A szarvasállomány megritkult, az őz viszont gyarapodott, és jelentős vad a nyúl is. A XX. század második felére kipusztult a túzok is, jelentősen megcsappant a szalonka, a fogolymadár és a vadvakcsa állománya. A XVIII. század elejétől vidékünkön élő fácán a legjelentősebb a vadmadarak között, melyet a vadásztársaságok mesterségesen is szaporítanak.

A vadászatot a XVI. század elejétől törvények szabályozzák. A főúri vadászatra helyeződött a súlypont, azonban más közösségek – mint kiváltságos helyek, szabadalmas mezővárosok, jobbágyfalvak – esetében a vadászat és a vadfogás mindennapi gyakorlata nem került szabályozás alá, a történeti adatokból nem válik ismertté. A török hódoltsági területeken – így a Három Városban – a törvény valóságosan is hatályát veszítette, majd a török uralom után ezek a szabadalmas mezővárosok, a későbbi évszázadokban is megőrizhették kiváltságos állapotukat.

A XIX. század közepétől már szervezett formában történik a vadászat, és fegyvertartási engedélyhez kötött. Az agarászat – akárcsak a solymászat – nincsen gyakorlatban, a vadfogás hurokkal, törrel és más eszközökkel azonban igen. A vadásztársaságok időnként tartanak hálós vadászatot, befogják az élőnyulatokat. A hurok, tör, csapda azonban az orvvadászat körébe tartozik, kivéve a hörcsögözést, amelyet a XX. század utolsó évtizedeiben szélesebb körben, szabadon lehetett gyakorolni.²⁰¹

hörcsögözés, a hörcsög csapdával történő vadászata a Tiszántúl kötött, fekete, termékeny talajú, jó termőföldű vidékein. NOVÁK 2014.

201 NOVÁK 2014.

LÁSZLÓ FERENC NOVÁK

**GAME STOCK,
HUNTING AND GAME CAPTURE
IN THE THREE TOWNS,
GÖMÖR AND HONT COUNTIES**

ABSTRACT

There is an abundance of sources relating to the Three Towns of the Great Plains (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd) from the early 18th to the mid-19th centuries. The Three Towns were free, exempt market towns and their autonomy increased during the 150 years of Ottoman occupation (in the absence of landlords the towns assumed these rights as the lord's representatives, including forest use and the related hunting rights). Hunting was not region specific, therefore we felt the need to present aspects of hunting from other areas as well. In the Upper Hungarian counties of Gömör-Kishont and Hont, 18th-century sources prove that hunting rights were limited to the great forest owning families such as the Koháry, Andrásy, Teleki and Csáky counts. Serfs could hunt with the permission of the landlord, and their obligations included participation in hunts as beaters as well, but in most cases they had to submit deer, roe, hare, hazel grouse or fieldfare to the manorial kitchen at great feasts such as Christmas, Easter or Pentecost. From the 1770s urbarial decrees excluded the possibility of hunting for serfs. During the liberation of serfs in the second half of the 19th century as well as the separation of manorial and urbarial lands the right of forest use and the right of hunting went over to the landowning communities and after that hunting became an organised, social event.

The game stock of the Three Towns was significant: it included the golden jackal (extinct since the 19th century), foxes, boars, deer, roe, hares, among fowls the bustard, partridge, grouse, pheasant, mallard, wild goose and even swan, but cranes and eagles were also hunted (the latter especially for their feathers, popular among the Hungarian and Turkish nobility). In the upland areas serfs did not hunt bears and wolves, but their obligations included the hunting or capture of deer, roe, grouse and field fare.

From the early 16th century hunting was continuously regulated by laws which lost their force in the Turkish-occupied areas, consequently in the free market towns such as the Three Towns there were no obstacles to hunting. Serfs in Upper Hungary could also hunt and capture wild fowl, roe and deer freely, but the urbarial decrees of the 1770s also excluded them from this possibility.

In the second half of the 19th century manorial and serf lands were separated, forests were subdivided, and new owners had free disposal of hunting rights, the practice of which was now mostly in the hands of hunting companies.

Hunting with greyhounds and falconry are no longer parts of the general hunting practice, but individual game hunting with mesh, snare or with other instruments still exists. This however is officially regarded as poaching and is punishable by law.

FEHÉR GYÖRGY

**A MEZŐGAZDASÁG FEJLESZTÉSÉRE
ÉS A MEZŐGAZDASÁGBÓL ÉLŐK SZOCIÁLIS
KÖRÜLMÉNYEINEK MEGVÁLTOZTATÁSÁRA
IRÁNYULÓ TÖREKVÉSEK**

**SZEMELVÉNYEK A DARÁNYI IGNÁC MINISZTERSÉGE
IDEJÉN SZÜLETETT JOGSZABÁLYOKBÓL**

Darányi Ignác (1849–1927) a dualizmus korának második felében a magyar politikai és gazdasági élet kiemelkedő személyisége volt, aki az 1920-as évek elejéig megőrizte szakmai befolyását. Sikereiben gazdag pályafutása során az agrárium több területén, különösen az agrár-közigazgatásban, agrárpolitikában és agrár-szociálpolitikában, esetenként akár több évtized fejlődési irányát meghatározva, maradandó életművet hagyott az utókorra. Egy személyben volt nagybirtokos, jogász, politikus és miniszter, akit életében, illetve halála után 1945-ig általános szakmai és társadalmi elismerés övezett. Ezt követően tevékenysége lassan a feledés, szinte a teljes ismeretlenség homályába veszett. Különösen igaz ez a mezőgazdaság fejlesztése érdekében hozott sikeres jogszabályaira vonatkozóan. Az ötvenes évek politikusai és történetírói a kapitalista korszak agráriumában fellelhető hiányosságok egyik bűnbakjává kiáltották ki. Elsősorban szociálpolitikai tartalmú törvényeit illették éles kritikával. 1895 és 1910 között négy kormányban vezette a földművelésügyi tárcát, és miniszterségének közel tizenkét esztendeje alatt több mint hatvan törvény került kihirdetésre. Az elfogadott jogszabályok részben a termelés színvonalának fejlesztése érdekében születtek, míg a törvények másik csoportja a mezőgazdaságból élő, több millió hátrányos szociális helyzetű munkavállaló életkörülményeinek javítását szolgálta.

A SZŐLŐFELÚJÍTÁSI TÖRVÉNY

Darányi Ignác 1895. november 2-án foglalta el miniszteri székét báró Bánffy Dezső kormányában. Mintegy fél évvel később került szentesítésre hivatali ideje első, és egyben egyik legsikeresebb jogalkotása, a szőlőfelújításról rendelkező törvény. Jóllehet a jogszabály a kortársak és az utókor részéről is egyértelmű elismerésben részesült, az évtizedek múlásával kihullott az emlékezet rostáján.

Az 1895. novemberi minisztertanácsi ülésen bejelentett, „a phylloxera által elpusztított szőlők felújításának előmozdítására” irányuló törvényjavaslat képviselőházi benyújtására 1896. január 9-én, tárgyalására pedig márciusban került sor. Nagy horderejű, az egész hazai mezőgazdaságot alapjaiban érintő probléma megoldására történt ezáltal kísérlet, amelynek kezdete évtizedekkel korábbra tehető. A Magyarországon először 1875-ben észlelt kórt egy mikroszkopikus méretű állati kórokozó, a

szőlő gyökerén élősködő *phylloxera vastatrix* okozta. Az európai kontinens nagy szőlőtermelő országait sem kímélő betegség nálunk is óriási gazdasági károkat okozott. Az 1880-as évek közepén 622 ezer kat. holdat kitevő szőlőterület az erőteljes megelőző intézkedések ellenére évről évre csökkent. A legkritikusabb helyzet a kötött talajú borvidékeken, elsősorban Gyöngyös, Tokaj, és a Bánság szőlővidékein alakult ki, ahol az ültetvények 72%-a kipusztult. A védekezés már az 1870-es évek végétől elkezdődött. Ennek során több eljárással kísérleteztek: kezdetben a fertőzött ültetvényeket kiirtották, és a területek vízzel történő elárasztásának módszerét, valamint a szénkénegezést alkalmazták. A munkálatok összehangolására 1879-ben borászati kormánybiztost neveztek ki. A tudomány segítségét is igénybe véve 1880-ban létrehozták az Országos Phylloxera Kísérleti Állomást. Borászati vándortanítók és filoxéra felügyelők járták az országot, küldték jelentéseiket és népszerűsítették a védekezési eljárásokat.¹ A kormányzat 1882/83-ban törvényekkel (1882. évi XV. törvény cikk [a továbbiakban: tc.], 1883. évi XI. tc., 1883. évi XVII. tc.) is igyekezett a betegséget megfékezni, sőt, az államigazgatás egyre nagyobb mértékben közvetlen módon is beavatkozott a kárelhárításba.² Minden erőfeszítés ellenére az 1895-ben készült statisztikai összeírásban már csak 340 ezer kat. hold szőlőt regisztráltak. A válságos helyzetet még súlyosabbá tette, hogy a filoxéra pusztítása sokhelyütt egybeesett a gabona tartósnak bizonyuló áresésével; a kettő együtt mély gazdasági és társadalmi megrázkódtatáshoz, egyes régiókban katasztrofális állapotokhoz, szociális válsághoz vezetett.

A körülmények drámai alakulása a korábbinál nagyobb és koncentráltabb állami segítségnyújtást igényelt, az ehhez szükséges törvényelőkészítői munka már Bethlen András és Festetics Andor minisztersége idején elkezdődött. Darányi a jogszabály betervezését megelőző indokolásában kifejtette, hogy a szőlőfelújítás elsősorban olyan hegyvidéki területeket érint, ahol a szőlő az ott élő lakosság egyetlen megélhetési forrása.³ A törvényjavaslat benyújtását nagy várakozás előzte meg. A különböző értékeket megjelenítő és érdekeket közvetítő sajtóorgánumok már a képviselőházi vita közben kommentálták az eseményeket. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (a továbbiakban: OMGE) a tervezet benyújtását alapvetően üdvözölte, annál is inkább, mert a miniszteri indoklásban néhány korábban megfogalmazott követelése is visszaköszött. A törvényjavaslat azonban néhány kérdésben teljesen ellentétes álláspontot foglalt el, amit az agráriusok egy része is elfogadott. A bírálók elsősorban a kölcsön finanszírozását illetően voltak más véleményen, mint a törvényalkotó. Károlyi Sándor az egyik OMGE-rendezvényen kifogásolta, hogy a törvénytervezet a kölcsönügyletben túlságosan nagy beleszólást ad az államnak, ennek következtében „az egyes szőlőbirtokost jóformán gyámság alá helyezik”. Ő más megoldást tartott célravezetőnek. Részleteiben ki nem fejtett elképzelése szerint a kölcsönt felvevő

- 1 FEHÉR György: *A mezőgazdasági kísérletügyi állomások szerepe a dualizmus kori agrárfejlődésben*. Budapest 1994. 99–102. (Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 9.).
- 2 *Magyarország története 1890–1918*. Főszerk. HANÁK Péter. Budapest 1978. 324–325. (Magyarország története könyvsorozat, 7/1–2 kötet), és BERNÁT Gyula: *Az új Magyarország agrárpolitikája 1867–1914*. Budapest 1938. 102.
- 3 *Képviselőházi Irományok 1892–1897*. XXXII. 104–114.

birtokosoknak szövetkezeteket kellene alakítaniuk. Ezek a szövetkezetek autonómiájukat megőrizve, a Tiszavölgyi Társaság szervezeti működését mintául véve „központi szőlészeti társulattá” szerveződnenek. Ezután következik a javaslat lényege: mivel a szövetkezetek tagjai egymásért egyetemleges felelősséggel tartoznak, feleslegessé válik az állami garancia, az állami beavatkozás. Ily módon az egész szőlő-rekonstrukció társadalmi ellenőrzés alá kerülne, ami sokkal szakszerűbb lenne, mint az állami vagy a banki kontroll – érveltek bizonyos agrárius körök.⁴ A bírálók fent említett csoportja, köztük Károlyi azonban elismerte a földművelésügyi miniszter szavahihetőségét és elszántságát. „Hallottunk ugyan már hasonló nyilatkozatokat elődjeitől is, de ezek nem valósultak meg. Darányit olyan államférfiúnak tartjuk, aki ígéreteit be is fogja váltani s így reményünk van s hisszük, hogy az agrártörekvések megvalósítását minden rendelkezésre álló eszközzel iparkodni fog megvalósítani” – írta egy tudósítás a képviselőházi vitáról.⁵

A szakma egyik legrangosabb folyóiratában, a *Borászati Lapok*ban Baross Károly már a javaslat képviselőházi tárgyalását is sikernek tartotta: „Darányinak dicsőség: nekünk agráriusoknak a legnagyobb elégtétel”. A cikk folytatásában felhívta a figyelmet a törvény önmagán túlmutató jelentőségére, és a miniszternek óriási bizalmi tőkét szavazva állapította meg: „A földművelési miniszter első nagyobb szereplésénél egy oly törvényhozási alkotással lép a parlament elé, a melyet az *első nagyobb agrár intézkedésnek* is tekinthetünk, és amely biztosítja *Darányinak* az egész ország rokonszenvét, s a gazdaközönség részéről a bizalom egy oly mérvét, amellyel még egy földművelési miniszter sem rendelkezett”.⁶

A lendületes írás szerzője jól érzékelte a törvény vitája körül kialakult hangulatot. Darányi számára valóban ez jelentette az első igazi megmérettetést, azaz annak megtapasztalását, hogy szakmai elképzeléseit milyen politikai eszközökkel tudja elfogadtatni. Az elhúzódo, háromnapos vitában a többször is szót kérő miniszter bevezetőjében utalt arra az ismert tényre, hogy a törvényjavaslat-tervezetet még hivatali elődjétől örökölte. „Vannak némely különbségek azon törvényjavaslati tervezet között, melyet a minisztériumban készen találtam és ezen törvényjavaslat között, de nem tartanám helyesnek és nem tartanám megfelelőnek, ezen különbségek részletes taglalásában a t. ház előtt belemenni”. Megnyugtatta a képviselőházat, hogy amikor a régi javaslatban változtatásokat hajtott végre, akkor csak szakmai okokat tartott szem előtt, „nem befolyásolva senki által és nem engedve kezemet megkötni semmi tekintetben”.⁷

A vita során lehetősége nyílt arra, hogy Darányi néhány elvi kérdésben is kifejtse véleményét. Hozzászólásában az állami kezdeményezés és irányítás fontosságára hívta fel a figyelmet, ugyanakkor kiemelte, hogy teret kell engedni az egyéni kezdeményezésnek. Ennek formája lehet magánvállalkozás, különböző társulások, így az agráriusok által ajánlott szövetkezetek is. Hangsúlyozta azt az évek múlásával

4 *Hazánk* 1896. március 10. 2. és március 14. 2.

5 *Köztelek* 1896. március 18. 433.

6 *Borászati Lapok* 1896. január 12. Melléklet a 3. számhoz, 1–2.

7 *Képviselőházi Napló* 1892–1897. XXXI. 171.

sem módosuló álláspontját, miszerint az állam általában ne segíessen ingyen, hanem mindig ellenérték fejében, de a segíezettől követelje meg, hogy helyzete javítása érdekében ő is tegyen meg minden erőfeszítést.⁸ Jó helyzetfelismeréséről tanúbizonyságot téve állapította meg, hogy az ágazat fejlesztéséhez intenzív gazdálkodásra, a termékeket itthon feldolgozó mezőgazdasági iparra van szükség. Ehhez viszont a gazdának forgótökére van szüksége, ami köztudottan nem állt minden gazdálkodó rendelkezésére. A fennálló körülményekre tekintettel figyelmeztette képviselőtársait: „a tőkének és a hitelnek hadat izenni [...] nagyon céltévesztett eljárás”. Az alkalmat kihasználva megismételte előremutató, gazdasági érvekkel igazolható álláspontját, amelyet később oly szívesen és reménykeltően idéznek az agrárius lapok. „Én Magyarországot, mint földművelő országot fogom fel, én azt tartom, hogy az első, a legmagasabb szempont a mezőgazdaság szempontja, de épen ezért, mert minden érdek és minden közgazdasági ágazat a földműveléshez van kapcsolva, én ezen érdeket nem szembeállítani akarom, hanem meg kívánom értetni mindenkivel, hogy ebben az országban másképp, mint a földművelést és annak érdekeit támogatva senki sem boldogulhat”. A nehéz helyzetben levő magyar mezőgazdaságon az összefogás segíthet, „ehhez a hazafias munkához minden magyar emberre, a nemzet minden rétegére és minden osztályára különbség nélkül szükség van”.⁹

Darányi miniszterként ugyan még csak néhány hónapja volt hivatalban, de beszédei határozott gazdaságpolitikus benyomását keltették, olyan tárcavezetőjét, aki ismeri a felügyelete alá tartozó ágazat gondjait, van receptje azok megoldására. Dícséretes, hogy a szőlőrekonstrukció megvalósításához szükséges eszközök között felismerte a tudomány szerepét, a kutatás szervezett formáját megtestesítő, ún. kísérleti állomások fejlesztésének fontosságát, és eredményeik alkalmazásának hatását a korszerű gazdálkodásra. Jelentős eredményként értékelhető tájékoztatása, miszerint „... az ország összes elsőrendű borvidékeinek talajai vegyelemzés alatt állanak s ez a munkálat ebben az évben már teljesen el is készül.” A szőlőtermesztés szolgálatába állított kutatóintézetek közül említette a vetőmagvizsgáló és vegykísérleti állomásokat, és a filoxéra elleni védekezés céljára létrehozott rovtani állomást. Elképzelése szerint ezeknek az intézeteknek és a minisztérium munkatársainak „a magyar gazdák, és különösen a magyar szőlősgazdák első és ingyenes tanácsadóivá” kell válniuk.¹⁰ A vita egy későbbi fázisában bejelentette, hogy Budapest határában központi kísérleti telep létesítését tervezi, amely a „főlk-kísérleti telepekkel” együtt komplex kutatási bázisul szolgál.¹¹

8 A vita lefolyásáról lásd *Képviselőházi Napló* 1892–1897. XXXI. 171. és köv. oldalak, a *Borászati Lapok* 1896. március 22. 13. számának melléklete, és 1896. március 29. 14. számának melléklete.

9 *Képviselőházi Napló* 1892–1897. XXXI. 174–175.

10 *Képviselőházi Napló* 1892–1897. XXXI. 212–213. A témáról bővebben lásd FEHÉR György: *A mezőgazdasági kísérletügy kialakulása Magyarországon (1869–1914)*. Budapest 1982. (Agrártörténeti tanulmányok 11.) és FEHÉR 1994.

11 *Képviselőházi Napló* 1892–1897. XXXI. 240. Az 1896. évi V. tc. értelmében 1898-ban Budán a Törökvesz dűlőben létesült a mezőgazdasági kutatás céljait szolgáló épületkomplexum, ebben kapott helyet a M. kir. Központi Szőlészeti Kísérleti Állomás és Ampelológiai Intézet. Bővebben lásd: FEHÉR 1994. 126–131.

Egykori és későbbi bírálói törvény és személy szerint többször kétségbe vonták Darányi szociális érzékenységének őszinteségét. A kérdést most nem eldöntve, csupán a tényekre szorítkozva elmondható, hogy a szóban forgó jogszabály a filoxéra sújtotta községek lakosságának ingyen vagy csekély térítés ellenében nyújtott segítséget. A rászorulókat – ezek körének meghatározásáról élénk vita bontakozott ki – ingyen kapták a szőlővesszőket, mérsékelt áron a szőlőkarókat és a védekezéshez nélkülözhetetlen szénkéneget.¹² A kortárs Wiener Moszkó véleménye szerint a jogalkotó – szűk korlátok között – szociális szempontokat is igyekezett beépíteni a törvénybe. Ennek következtében a jogszabály nem tartalmazott diszkriminációt a „kisegisztenciákkal” szemben, éppen ellenkezőleg, „a szőlővenyigék és oltványok tömeges szétosztása a kisgazdák között egyik lényeges előfeltétele volt az újjáalakításnak”.¹³

Kimerítő vita után végül a képviselőház elfogadta Darányi miniszterségének első jelentős törvényét, „a phylloxera által elpusztított szőlők felújításáról” szóló 1896. évi V. törvénycikket. A törvény még számos később megszülető rendelettel együtt kötelezte a földművelésügyi minisztert, hogy jutányos áron gondoskodjék az elpusztított szőlők felújításához szükséges szőlővesszők és szőlőoltványok előállításáról. Elsősorban a hegyvidéken kipusztult ültetvények pótlására szolgáló terv végrehajtásakor a betegséggel szemben ellenálló amerikai szőlővesszőt és -oltványokat szaporító telepeket hoztak létre.¹⁴ A törvény és a vele kapcsolatban meghozott rendeletek szabályozták az új szőlőművelési ismeretek és eljárások átadásának módját. A jogszabály igen helyesen és előrelátóan intézkedett a felújított területeken szervezendő „pinceegyletek” felállításáról és azok segélyezéséről. A nagyszabású terv végrehajtását a költségvetés 1897-től 1909-ig évente 200–200 ezer, összesen 1,2 millió forint hitellel támogatta. Ezen túl a károsultaknak a földművelési- és a pénzügyminisztérium felügyelete mellett a hazai pénzintézeteken keresztül – bizonyos feltételek megfelelése esetén – még egy 25 millió forintos hitelkeret is rendelkezésre állt. A szükséges összeg biztosítása érdekében az állam kedvezményeket adott a szőlőtelepítést támogató pénzintézeteknek. A kölcsönök maximális törlesztési idejét 15 évben állapították meg úgy, hogy az első részletet a szerződéskötéstől számított hatodik évben kellett fizetni.¹⁵ A hitelezők a törvény 9. §-a értelmében a hegyközségek és a szövetkezetek tagjainak évi 4,75%-os kamatot számíthattak fel, mivel itt a hitelfelvevők egyetemleges kötelezettséget vállaltak a visszafizetésért. A nagyobb kockázatot jelentő „egyes birtokosok” valamivel magasabb, 5,25% kamat fejében juthattak hitelhez. A törvény nagyon körültekintően járt el több kérdésben, pl. a hitelhez jutás egyik feltételül szabta a művelési terv elkészítését, majd annak betartását. Az állami segítség odaítéléséről a földművelésügyi miniszter által létrehozott bizottság döntött, amely meghatározta a kölcsönadás különböző módjait: ez lehetett pénz, szőlő-

12 *Képviselőházi Napló* 1892–1897. XXXI. 172.

13 WIENER Moszkó: A magyar parasztosztály emelése. *Huszedik Század* 1900. 2. 211.

14 Földművelésügyi Minisztérium 60900/1896. sz. rendelete. *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest 1896. II. kötet. 354.

15 *Magyar Törvénytár*. Budapest 1897. 6–13.

vessző, szőlőoltvány vagy szőlőkaró. Csak a részletek tisztázását követően került aláírásra a felek – az adós és a pénzüintézet – között a kölcsönszerződés.¹⁶

A törvény 1896. május közepén történő szentesítésével kezdetét vette a filoxéra utáni korszak tervszerű szőlőtermesztési programja, és ennek nyomán az I. világháború előtti szőlőterület nagysága csaknem megközelítette a betegség előtti.

Miként a kortársak, úgy az utókor sem ítélte meg egyformán a szőlőrekonstrukciós törvényt. Általában elismerték a jogszabály korszakalkotó jelentőségét, a kölcsönakció sikerét. Egyes vélemények szerint a végrehajtás során, illetve annak következményeként csökkent a kis- és törpebirtokos szőlőtulajdonosok aránya. „A paraszti birtokosok tekintélyes része ugyanis idegenkedett a pénzüintézeti kölcsönöktől, s így az akció kedvezményeit nagyrészt földbirtokosok, továbbá a különféle polgári és értelmiségi rétegekből verbuválódó új és régi szőlőtulajdonosok vették igénybe.”¹⁷ Alapvetően azonban senki sem vonta kétségbe, hogy a telepítéseknek köszönhetően került sor a történelmi borvidékek felújítása mellett a Duna–Tisza közén elterülő homokos területek szőlővel történő beültetésére is. E törvény végrehajtásának köszönhetően új pályára került, korszerűbbé vált a magyar szőlőtermesztés és fejlődött a borkezelési technológia.¹⁸

Darányi minisztersége első jelentős törvényének tárgyalása során még a személyével szemben fenntartásokat megfogalmazókat is meggyőzte rátermettségéről. A mezőgazdaság ügyei iránt érdeklődők, beleértve a nagy befolyással rendelkező agráriusokat is, összességében úgy ítélték meg, hogy a termelők általános érdekeinek megfelelő jogszabály került elfogadásra. Az állam e törvényt megelőzően még sohasem részesítette a mezőgazdaságot ilyen mértékű pénzügyi támogatásban és más egyéb kedvezményekben. Ilyen vonatkozásban példaértékűnek tekinthető a törvény, ami az első igazi nagy siker volt Darányi miniszteri pályafutásában. Ez a jogszabály történelmi léptékkal mérve is maradandó alkotásnak bizonyult.

SZOCIÁLIS TARTALMÚ TÖRVÉNYEK

Hivatali idejének második szakaszában, a Wekerle-kormány minisztereként fűződik nevéhez, illetve az általa irányított minisztériumhoz az 1907-ben egymást követően elfogadott két szociális tartalmú törvénye: az egyik a cselédek jogállását, a másik a kiszolgáltatott helyzetben levő mezőgazdasági munkások lakhatási körülményeinek javítását volt hivatott rendezni.

A 19. század utolsó és a 20. század első évtizedében a mezőgazdasági munkások sztrájkokban és más egyéb módon felszínre törő megmozdulásai komoly nyugtalanságot okoztak a belpolitikai életben. Az érintettek a társadalom igen jelentős hánya-

16 *Magyar Törvénytár* 1897. 8–9.

17 *Magyarország története 1890–1918.* 1978. 7/1. kötet. 325–326.

18 Vö. *Magyarország története 1890–1918.* 1978. 7/1. kötet. 324–326. FÜR Lajos: A kapitalista mezőgazdasági termelés megszilárdulása a századfordulón (1890–1914). In *A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949).* Szerk. GUNST Péter – HOFFMANN Tamás. Budapest 1976. 248–254. (Agrártörténeti tanulmányok 4.).

dát képviselték, családtagjaikkal együtt több mint 4 millióra tehető a számuk, ami a lakosság mintegy 25%-át jelentette, ezért különleges figyelem kísérte az ezzel kapcsolatos jogi előkészületi munkálatok minden fázisát.¹⁹ Mindenekelőtt azonban bizalomra és konszenzusra volt szükség. Ilyen nagy horderejű döntések a hatalmi elit támogatása nélkül nem vihetők végbe, ezt igyekezett Darányi megszerezni. Erre utalt a miniszter, amikor az OMGE 120 tagú küldöttségét fogadta a parlamentben. Az összefogást kérve mondta a vendégeknek: „ilyen időkben nem azokat a kérdéseket kell keresni, amelyek esetleg elválasztanak [...] hanem azokat a kérdéseket, amelyek a jelen közvetlen feladataira, céljaira bennünket egyesítenek. Az ilyen időkben kétszeresen kell kérnem a bizalmat. [...] E kötelességnek csak úgy tudok megfelelni, hogyha gazdatársaim teljes támogatására számíthatok.”²⁰

Eddig a zavarokról, feszültségekről szóló tudósításokban általában az aratási munkálatok megtagadásában érintettek kerültek a címoldalakra. A főként mezőgazdasági nagyüzemekben foglalkoztatott, családtagjaikkal együtt 1,2–1,3 millióra tehető ún. gazdasági (külső) cselédek munkabeszüntetéséről, az ezek nyomán kibontakozó zavargásokról kevésbé volt tájékozott a közvélemény. Nem így a kormány, amely a konfliktusok megoldását keresve, többek között az agráriusokhoz közel álló Rubinek Gyulát kérte fel a cselédség helyzetéről szóló felmérés elkészítésére. A szerző az alföldi és a dunántúli mozgalmak okát keresve megállapította, hogy „a munkások és cselédek köréből a munkaadók ellen jogos panaszok is merültek fel.” A munkavállalók általában kifogásolták a gazda részéről megnyilvánuló visszaéléseket, a rossz bánásmódot, a kevés bért, a visszatartott és csökkenő természetbeni (konvenció) juttatásokat, a rossz lakáskörülményeket.²¹ Más egykorú források is megerősítették a cselédek kiszolgáltatott helyzetét, ugyanakkor a gazdák sérelmei is felszínre kerültek. „A gazdák részéről főképpen a cselédek szerződésszegése és gyakori helyváltoztatása esett kifogás alá.”²²

A társadalom többsége a belső nyugalom helyreállítását kívánta, az ahhoz alkalmazott eszközök tekintetében azonban nagyon eltérő vélemények alakultak ki. A megszólalók jelentős hányada a békés megoldás híve volt: „a mezőgazdasági sztrájkot megakadályozzuk, ne mindjárt a csendőrszuronyok és a szolgabírák mindenhatóságát hívjuk segélyül, [...] radikális és humánus agrárreformokat léptessünk életbe.” – fogalmazta meg sokak véleményét a koalíciós kormányt alkotó párthoz közel álló napilap.²³ A kormányzó erők, a törvényhozás úgy értékelte, hogy az aratómunkások esetében a munkavállalók és munkaadók közötti jogviszony törvényileg szabályozott, csak az 1898. évi II. tc. megfelelő passzusait kell alkalmazni. Ugyanakkor a gazdasági cselédség ügyében azonnali lépések megtételére volt szükség, mert esetükben a harminc évvel ezelőtt született jogszabály (1876. évi XIII. tc.) állt hatályban.

19 Éves keresetüket Rónai Zoltán szociáldemokrata politikus, 1905-ös minisztériumi forrásra hivatkozva, átlagban évi 400–500 koronára becsülte. RÓNAI Zoltán: A magyar mezőgazdasági cselédjog reformja. *Szocializmus* 1906/7. 14. 434.

20 *Pesti Hírlap* 1906. december 10. 1.

21 RUBINEK Gyula: *Küzdelem a nemzetköziség ellen*. Budapest 1906. 6.

22 HELLER Farkas: *Magyarország szociálpolitikája*. Budapest 1923. 98.

23 *Egyetértés* 1906. november 8. 1.

Az 1876-os törvény még együtt kezelte a gazdasági és a házi cselédeket, valamint a mezei munkásokat és napszámosokat. A jogszabály nagy visszaélésekre, a bérmunkások teljes kiszolgáltatottságára adott lehetőséget, mivel a felek a szerződéseket szóban is megkötötték, és ettől kezdve a hatóságok támogatását inkább élvező gazdák szinte korlátlanul érvényesíthették akarataikat. A Katolikus Néppárt lapja pontosan leírta a gazda és a cseléd között korábban igen gyakran kialakult anomáliát, „amelyet eddig kénye-kedve szerint, legtöbbször a pillanatnyi szeszélyre hallgatva, igazított el a jegyző, vagy a falu istene: a szolgabíró.”²⁴ A jogalkotó is ismerte ezeket az élethelyzeteket, és belátta az intézkedés halaszthatatlanságát. „Azóta lényegesen megváltozott viszonyok között nem felel meg mindenben se a gazda se a gazdasági cseléd érdekének, másfelől azért, mert a régi törvényből hiányoznak mindama szociális értékű rendelkezések, a melyeknek megállapítására ma már a nemzeti termelés zavartalan menetének a társadalmi béke alapján való biztosítása szempontjából szükség van” – vonta le a tanulságokat.²⁵ A megfogalmazott cél elérése érdekében szükséges a szerződéses fegyelem törvényi garanciával is biztosított betartatása. „A törvények uralmát, nemkülönbön a szerződések erejét és tartalmát mindenkivel szemben, legyen az nagy úr vagy szegény ember, egyaránt fönn kell tartani.”²⁶ Ez a szemlélet a piacközpontú tőkés termelés alapvetése, aminek biztosítását szükség esetén az államnak kell garantálni. A törvény szellemiségét illetően, törekednie kell arra, hogy biztosítsa „a gazda és cseléd közötti jó viszonyt, a patriarchális érzelmek és az emberszeretet érvényesülését, amelyek nélkül a munkás- és cselédkérdés sohasem lesz megoldható” – olvasható a törvényjavaslat indokolásában.²⁷ A *Pesti Hírlap* vezércikkében üdvözölte a javaslat elkészültét, kiemelte Darányi ebben játszott szerepét. Egyszersmind rámutatott miniszteri felelősségére: „Mi is félünk az agrárszocializmustól. Darányi duplán fél; először mert maga is földbirtokos, másodszer pedig, mert mint miniszter rendkívüli felelősség terheli az esetleg Magyarországon kitörhető aratósztájkkkal a vehemens agrár-szocializmussal szemben.”²⁸ A vele nem rokon-szenvező Tisza-párti újság tudni vélte, hogy számára a törvény elfogadása létkérdés, mert ellenkező esetben „vele együtt Darányi is elbukik.”²⁹ Az új jogszabály meghozatalát támogatók közül többen felhívták a figyelmet, hogy a jogalkotónak tekintettel kell lennie a cseléd tartók különböző csoportjainak (nagybirtokos, kiscgazda) speciális helyzetére, különböző gazdasági teherbírására.³⁰

A korabeli parlamentáris viszonyok szerint a Földművelésügyi Minisztérium apparátusa által elkészített javaslatot a miniszter 1907. március 17-én elküldte az uralkodónak, és annak március 28-án történt jóváhagyása után Darányi április 4-én benyújtotta azt a képviselőháznak.³¹ Az anyagot előzetes tárgyalásra a földművelés-

24 *Néppárt* 1907. október 12. 3.

25 *Képviselőházi irományok* 1906–1911. XII. 567.

26 *Az Ország* 1906. április 24. 3.

27 *Képviselőházi irományok* 1906–1911. XII. 568.

28 *Pesti Hírlap* 1907. április 7. 1.

29 *Az Újság* 1907. május 17. 1.

30 *Néppárt* 1907. január 5. 4.

31 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 178 Elnöki iratok 1907–1337.

ügyi és munkásügyi bizottságok kapták. A törvényjavaslat nyilvánossá válása után mindvégig nagy érdeklődés kísérte annak a különböző fórumok előtt zajló vitáját. Már a bizottsági üléseken is heves összecsapásokra került sor, amelyek folytatódtak a parlamentben elhangzottaknál sokkal több véleményt közvetítő lapok oldalain. A földművelésügyi bizottság egyik ülésén ezt kommentálva meg is jegyezte Darányi: „nem érti azon támadásokat, amelyek benyújtott törvényjavaslatát egyes, a munkások érdekeit védő bizonyos lapok részéről érik”.³² Tegyük hozzá, szép számmal érték támadások, a hozzá közelebb áll „baráti” sajtó részéről is. A háttérben élénk tárgyalások és egyeztetések folytak különböző képviselői csoportok és érdekképviselői szervezetek között. Darányi egyébként néhány esetben nyitottságot mutatott a változtatásra. „Ennélfogva már most jelzem, hogy a törvényjavaslatnak több fontos szakaszát, névszerint a büntető rendelkezéseket lényegesen enyhíteni és mérsékelni szándékozom.” – nyugtatta meg képviselőtársait. Közéjük tartozott Návay Lajos, a parlament alelnöke is, aki konkrét példákat felidézve kért néhány esetben mérsékeltebb szankciót.³³

A dualizmus kori képviselőház működésének technikai részleteibe kapunk bepillantást az eljárási rend ismeretében, amely szerint a parlament plenáris ülése elé már a bizottságok ülésein befogadott változtatásokkal módosított törvényjavaslat került. Ez történt ebben az esetben is, de mivel „a javaslatnak legtöbb ellenzője gazdaszempontról aggályoskodott”, Darányi jónak látta, hogy az általános vita megkezdése után, a Földművelésügyi Minisztérium épületében, egy szűkebb körű bizalmas értekezleten, a koalíciós képviselőkkel együtt két alkalommal is keressék a konszenzust.³⁴ A *Pesti Hírlap* tudni vélte, hogy „Délelőttönként a képviselőház tárgyalja általánosságban a javaslatot, délutánonként pedig a szövetkezett pártok együttes értekezlete vitatkozik a részletek fölött.” A résztvevők közül többen is értetlenségüket fejezték ki, kérdezvén „mi az értelme ennek a részletekbe menő vitának”. Darányi gyakorlati politikai vénáját mutatta a kérdésre adott válasz: „az értekezleteti vitának van értelme s főképp az a célja, hogy a kormányt ne találja készületlenül egyik-másik módosító indítvány majd a Házban, hanem előre tájékozva legyen már, nehogy meglepetésszerűen oly kérdések elé kerüljön, melyeknek horderejét nem lehet hirtelenjében megállapítani.” Végül a koalíciós fegyelemre is tett utalást: „Mindenesetre az értekezleten elhatározott módosítások *erkölcsi jelentőséggel* [eredeti kiemelés – F. Gy.] kell hogy bírjanak a Ház ülésén is a koalíció tagjaira.”³⁵ Ezek az egyeztetések tették lehetővé, hogy az előterjesztő módosítsa és konszenzusra törekedjék a törvényjavaslat leginkább kifogásolt pontjait illetően. A körülmények ismeretében nem is csodálkozhatunk azon, hogy a plenáris ülésen Darányi és képviselőtársai között alig volt érdemi vita, mert mindezt nem a Ház falai között folytatták le, így a miniszter energiáját a baloldali képviselőkkel folytatott szópárbajokra tartogathatta. Ezeket

32 *Pesti Hírlap* 1907. április 18. 6.

33 *Pesti Hírlap* 1907. április 23. 4. és 1907. április 24. 4.

34 *Pesti Hírlap* 1907. május 18. 5. és 1907. május 23. 6.

35 *Pesti Hírlap* 1907. május 24. 4.

a Darányi–Mezőfi kettős uralta, és utóbbi javaslatait a miniszter szinte kivétel nélkül elfogadhatatlannak tartotta.

A törvény nagy hordereje és a kormányzó pártok egyeztetési kényszere miatt szokatlanul hosszú ideig tartottak a parlamenti tárgyalások. Elsősorban a Függetlenségi Párt, de néhányan a Néppárt frakciójában ülők közül kerültek ki a törvényen ellen opponáló képviselők. A hangulatra jellemző, hogy a Függetlenségi Párthoz közel álló *Egyetértés* még a képviselőházi vita kezdeti szakaszában helyet adott a párt színeiben egykor vezető szerepet játszó, de akkor már a politika fő sodorvonalából kikerült Mocsáry Lajos cselédtörvényt erősen bíráló cikkének. Az írás az alábbi szerkesztőségi megjegyzéssel került nyomdába: „Az illusztris cikkíróval mi is teljesen egyetértünk abban, hogy Darányi törvényjavaslata veszedelmesen rossz, de okfejtését nem valljuk magunkénak.”³⁶

A nehéz helyzetben lévő kormány egyik érintett minisztereként Darányi május közepétől vett részt az ülések munkájában. Első megszólalásában a téma történeti áttekintése után reflektált az addig elhangzott véleményekre, kifejtette a kérdéssel kapcsolatos álláspontját. Előadásában elmondta, hogy az egész társadalom várja a törvény megalkotását, amelynek benyújtása előtt és az azóta eltelt hetekben a lehető legszélesebb körben (a pártokkal, a törvényhozás képviselőivel, a gazdasági egyesületekkel, „tárgyaltam magukkal a cselédekkel”) folytatott egyeztető megbeszéléseket. Ezek sorában feltűnést keltett találkozása százharmincegy balmazújvárosi földmunkással, így bizonyítva, hogy a kormány minden érintett társadalmi réteg érdekeit képviseli, azokkal keresi a párbeszédet.³⁷ Ezért azután határozottan kijelentette, hogy nem fogadja el, nem tekinti a törvényben érintett félmillió cseléd [ez a szám családtagok nélkül értendő – F. Gy.] képviselőjének a baloldali pártokat, nevesítve Mezőfi Vilmost. Erre az alkotmány értelmében a kormánynak és a parlamentnek van jogosítványa, ezzel azonban tudni kell élni. „A kormányoknak főtulajdonsága kell hogy legyen az előrelátás és a bölcsesség. Ez az előrelátás azt parancsolja, hogy idejekorán belássuk azon reformokat, azon szociális engedményeket, a melyeket meg kell tennünk és ne várjunk be keserves tapasztalatokat. A történet azt tanítja, hogy ha az államok és törvényhozások hibát csináltak, hibájuk leginkább az volt, hogy a mi engedményeket kellett tenni szociális vagy politikai téren, azokat nem tették meg a maguk idejében, nem tették önként, hanem csak mikor kicsikartattak, a mikor vas-erővel és vaskényszerrel kellett megadni, a mikor tehát az engedmény már egész erkölcsi értékét elvesztette” – figyelmeztette politikustársait mindnyájuk felelősségére.³⁸ Ez egy érett politikus üzenete volt, aki tisztán látta a kormányzás, a politizálás ok-okozati összefüggéseit. Beszédében felsorolta a Ház előtt levő javaslat minden általa vélt előnyét, és szemrehányóan róta fel a képviselőknek, a sajtó egy részének, hogy ezt a jogszabályt nevezik pejoratívan „jobbágytörvénynek, derestörvénynek, hóhértörvénynek, rabszolgatörvénynek.” Darányi elutasította azt a vádat,

36 *Egyetértés* 1907. május 14. 2.

37 *Az Újság* 1907. április 26. 4.

38 *Képviselőházi Napló* 1906–1911. IX. 196.

hogy ő az OMGE akaratának feltétlen végrehajtója, ő és a parlament igenis „erős küzdelemben áll a szocializmussal”, és akaratuk ellenére is elfogadják a törvényt.³⁹

A kortársak és az utókor a törvény több paragrafusáról mondott véleményt. Az egyik sokat vitatott kérdés a cselédnek szegődés korhatárát feszegette, amit a törvény 12 éves korban határozott meg. Többen – közöttük Mezőfi – ezt javasolták 15 évre felemelni. Darányi válaszában megvédte a törvényben rögzített korhatárt, ugyanis 12 éves korig állt fenn az iskoláztatás kötelezettsége. Ha a jogszabály elfogadná a 15 éves korhatárt, akkor három évig kereset nélkül maradna a család – szövegezte Darányi válasza. A másik sokat idézett tétel a házi fegyelem körét érintette, ami miatt a törvény ellenzői a „derestörvény” elnevezéssel fejezték ki elutasító véleményüket. A jogszabály 3. §-a szerint „a kiskorú cseléd tizennyolc éves koráig a gazda házi fegyelme alatt áll”.⁴⁰ Többen – így Mezőfi – ez ellen érvelve elutasították ezt a passzust, amire reagálva Darányi megvédte az eredeti javaslatot. „Ami Mezőfi képviselő úrnak azt az indítványát illeti, hogy 18 éven alul se adassék meg a gazdának a házi fegyelem joga, méltóztassék megengedni, erre azt mondhatom, hogy lehet, hogy filantróp-szempontról vezeti a képviselő urat, de a gyakorlati élettel egyáltalán nem számol. [...] azt a házi fegyelmet, azt a felügyeletet, azt a nevelést valakinek kell gyakorolnia, és miután nincs helyben a szülő, ennél fogva a gazda lesz hivatott azt gyakorolni.”⁴¹

A színpadok mögött és a színpadok előtt folyó hosszas egyeztetés után a képviselőház 1907 júniusában elfogadta a cseléd törvényt, ezzel azonban még nem ért véget a jogi procedúra, mert annak tárgyalását a főrendi ház is tárgysorozatába vette.⁴² A június 22-én megtartott ülésen a hozzászóló főrendek paragrafusonként vették górcső alá a törvényjavaslatot. A napirendre került felvetésekről általánosságban elmondható, hogy míg a képviselőházban a jogszabályok enyhítésére, addig a főrendi házban azok szigorítására nézve hangoztak el javaslatok. Darányi ezen a helyen is erősen védte az előterjesztést, és igen sok esetben elutasította a módosítási indítványt. Nem támogatta gróf Keglevich Gyula javaslatait, a cselédek gyermekeinek házi fegyelem alá helyezésének kívánságát. Az egyik hivatkozási alap az volt, hogy ez a kérés a javaslat benyújtását megelőzően egyetlen fórumon sem merült fel. A másik, ennél figyelemreméltóbb érve szerint a kérés „a mai szociális viszonyok közt nóvum”, és különösen meglepi őt, hogy a kívánság éppen „a méltóságos főrendek részéről” érkezik, akiknek „elődei mindig a humanizmus szempontját képviselték”. Ez a jelenlegi körülmények között „nagyon elhibázott dolog volna” – utalt a felvetés erkölcsi következményeire.⁴³ A főrendek közül többen aggodalmukat fejezték ki, hogy a törvény végrehajtása különösen a középbirtokosokra ró a korábbinál nagyobb terheket, hiszen biztosítani kell a cselédek lakhatási körülményeinek javítását. Szintén a birtokosok megnövekedett költségeire utalt gróf Zselénszky Róbert felszólalásában. Ő a cselé-

39 *Képviselőházi Napló* 1906–1911. IX. 198.

40 1907. évi XLV. tc. a gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról. *Magyar Törvénytár* 1908. 457.

41 *Képviselőházi Napló* 1906–1911. IX. 328.

42 *Pesti Hírlap* 1907. június 6. 2.

43 *Felsőházi Napló*, 1906–1911. I. 218.

dek gyermekeinek iskoláztatásával járó kiadásokról szólva indítványozta, hogy a gazda számára ne tegyék kötelezővé ennek fedezését. Darányi válaszában utalt rá, hogy a kérés teljesítése visszalépést jelentene az 1876-os törvényhez képest, ezért nem támogatta. Ugyanígy elzárkózott a rendbírság bevezetésének gondolatától is.⁴⁴

Az előkészítéssel együtt több hónapig tartó törvényhozási procedúra 1907. július végén a jogszabály szentesítésével véget ért. Megszületett a munkaadó és munkavállaló viszonyát nagyon részletesen szabályozó szociális tartalmú törvény, amely szellemiségében folytatása volt az 1898. évi II. tc.-nek. E két törvény a magyar társadalom legalább háromnegyedére komoly következményekkel bíró hatással volt. A cselédtörvény tartalma kiterjedt a felek között megkötendő szerződés minden részletére, kitért a szerződésszegés jogi következményeire. Részletesen tárgyalta a munkaadó kötelezettségét (bérezés, munkavégzési és lakhatási körülmények, balesetbiztosítás, betegsegélyezés, oktatási feltételek biztosítása stb.), és a munkavállaló kötelességét. A törvény születésekor és később is nagy vitákat generált, politikusok és a társadalomtudósok írások tucatjaiban értékelték annak minden részletét. Voltak, akik zsigeri indulattal utasították el a törvény minden egyes pontját – így például Rác Gyula polgári radikálisokkal is rokonszenvező szociáldemokrata politikus. „A munkásgyűlölő Darányi, kinél kártékonyabb, népünket jobban pusztító törvényeket csak Werbőczy tudott kigondolni 1514-ben, visszaállítja a jobbágyi megkötöttséget.”⁴⁵ Általában a szociáldemokraták és radikálisok egykorú és késői követőinek egy része, politikai „áthallásoktól” sem mentes, olykor sematikus gondolkodásmódtól vezérelve, elsősorban a cseléd számára hátrányos, szabadságát korlátozó tételeket kifogásolták. A 12 éves korhatárt, a házi fegyelem rendszerét, a szervezkedés szabadságának megtiltását, a sztrájkot és az ezeket büntető határozatokat – maximum 60 napi elzárás és 400 koronáig terjedő pénzbírság – tartották elfogadhatatlannak.⁴⁶

Az ellenzők körét nem csak a baloldalon kell keresnünk, szép számmal előfordultak a más pártokban, sőt a birtokosok között, akik elsősorban a törvény végrehajtása során megnőtt költségterheket (iskoláztatás, balesetbiztosítás, lakhatási körülmények javítása stb.) sérelmezték.⁴⁷ Nem támogatták Darányi javaslatát néhányan a

44 FN 1906–1911. I. 224–225. Az ügy olyan mély nyomot hagyott benne, hogy később megjelent önéletrajzi könyvében is említést tett róla. „A cselédtörvény ügyében, ha jól emlékszem, hét vagy több módosítást proponáltam a főrendiházban. Amint felálltam, fölkelt Darányi és sok főrendet fölszólitott, ne szavazzon javaslatomra. El is lett vetve mind.” ZSELÉNSZKY Róbert: *Emlékeim*. Budapest 1928. 554. és MÉREY Klára (T): *A mezőgazdasági munkásság mozgalmi a Dunántúlon 1905–1907-ben*. Budapest 1956. 151.

45 RÁCZ Gyula: *A cselédtörvényjavaslat bírálata*. Budapest 1907. 16. Rác Gyula Csizmadia Sándorral, Dániel Arnoldddal és Szabó Ervinnel együtt dolgozta ki a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1908-ban megjelent agrárprogramját. *Magyarország története 1890–1918*. 7/2. kötet. 694–695.

46 BERNÁT István: *Küzdelmek és eredmények*. Budapest 1936. 354–356. A büntető szankciókról lásd még SÁPI Vilmos: *A mezőgazdasági cselédség magánjogi helyzete Magyarországon a dualizmus korában*. In *Jogtörténeti tanulmányok. II.* Szerk. CSIZMADIA Andor. Budapest 1968. 305.

47 Egyes történeti feldolgozások is osztják a gazdaszervezetek észrevételét. A cselédek gyógyításának költsége a nagybirtokosoknak nem, de a néhány cselédet foglalkoztató kisgazdák számára komoly megterhelést jelentett. HÁMORI Péter: *A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei*. Az agrár-szegénység képének megváltozása az alföldi agrármozgalmak idején. *Századok* 2003. 1. 26.

Függetlenségi Pártban (Návay Lajos, Nagy György, az Ugron-csoport több képviselője), a főrendiházban (gróf Esterházy Móric), valamint az agráriusok néhány képviselője sem, akik közül gróf Zselénszky Róbert többször is kinyilvánította ellenvéleményét.⁴⁸ Darányinak sokkal nehezebb helyzete volt, mint az 1898. évi II. tc. elfogadása idején. Most ugyanis a cselédek nevében megszólalók teljes egészében elutasították a törvényt, míg a munkáltatók képviselőiben megnyilvánuló egyes szereplők is elégedetlenségüknek adtak hangot. A jogszabályban a „mezőgazdasági munkásságnak tett túlzott engedményt” látták.⁴⁹

1945 utáni történetírásunk korai munkái között találkozunk a törvény – az egykorú szociáldemokrata frazeológiát használva – teljes elutasításával, ideológiai szempontokat kiszolgáló negatív minősítésével. „A deres törvény a Werbőczy-féle 1514-es törvény XX. századbeli kiadása volt, a feudális maradványok megerősítését szolgálta.”⁵⁰ Berend T. Iván és Szuhay Miklós az 1970-es években publikált munkájukban is igen kritikusan ítélték meg, illetve ítélték el a törvényt. Vitára készítő megállapításuk szerint a jogszabály „távrolról sem jelentette a cselédek helyzetének bárminő javulását.”⁵¹ A későbbiek során megjelent feldolgozások már az „osztályszempontokat” figyelmen kívül hagyva törekedtek a jogalkotás tartalmi elemzésére. Rámutattak annak hiányosságaira és kiemelték erősségeit. Hámori Péter értékelése szerint a törvényt „a korábbi szabályozások fényében komoly szociális haladásnak kell tekinteni”. Emellett azonban a jogszabály minősítésével kapcsolatban megfontolandó mérlegelési szempontra hívja fel a figyelmet. A kérdésben perdöntőnek tartja, hogy a korabeli viszonyok közepette megvoltak-e a végrehajtás feltételei, illetve a hatóságok eltökéltsége a törvény betartatását illetően. Válasza egyértelmű nem: „végrehajtása és főleg ellenőrzése” tekintetében a korábbi évtizedekhez képest alig történt előrelépés.⁵² Ez a helyzet azonban már csak részben a törvényhozó felelőssége. Ha a családtagjaikkal együtt több mint négy milliós létszámú mezőgazdasági munkáscsoport szociális körülményeit vizsgáljuk, egyetérthetünk azzal a megállapítással, hogy a másfél milliónyi gazdasági cseléd bár kötöttebb, szolgaiabb módon, de mégis biztonságosabb körülmények között élte életét, mint sorstársai, például a napszámosok.⁵³ A béren felül, a törvény 24-től 27-ig terjedő paragrafusai értelmében, biztosítva volt saját maga és családtagjai számára a létfenntartásához szükséges élelmiszer, az annak előállításához szükséges feltételekkel együtt. A 29. § értelmében a gazdá-

48 BERNÁT István: *Darányi Ignác. T. tag emlékezete*. Budapest 1931. 22. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XXXI. kötet 5. szám); BERNÁT 1936. 41–42. Zselénszky Darányin kívül még gróf Dessewffy Aurélt is hibáztatta a „keresztül erőszakolt cseléd-törvény” miatt, ami szerinte „a majorsági gazdálkodást Magyarországon fölötte megnehezítette.” ZSELÉNSZKY 1928. 531.

49 SZABÓ Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest 2003. 160.

50 SIMON Péter: *A századforduló földmunkás- és szegényparaszt mozgalmi 1891–1907*. Budapest 1953. 256.

51 BEREND T. Iván – SZUHAY Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. Budapest 1978. 148.

52 HÁMORI 2003. 27.

53 HANÁK Péter: *Magyarország a monarchiában*. Budapest 1975. 382.

nak a cseléd és családtagjai lakhatási lehetőségéről is kellett gondoskodnia. „A cselédlakásokat úgy kell építeni, hogy minden nő vagy családos gazdasági cselédnek külön szobája s külön kamrája legyen.” Ha ez a helyzet nem áll fenn, „úgy köteles a gazda gondoskodni, hogy e törvény életbeléptétől számított legkésőbb tíz év elteltével valamennyi cselédje az előbbi bekezdés szabályainak megfelelő lakásban legyen elhelyezve.” A korabeli viszonyok ismeretében az is nagy kedvezményt jelentett, hogy a 28. §-ban foglaltak értelmében a gazdák beteg cselédjeiket és családtagjaikat 45 napon át kötelesek voltak ingyenes gyógykezelésben részesíteni.⁵⁴ Bár követelték, de a későbbiek során sem került sor a mezőgazdasági munkások kötelező bal-
 esetbiztosítására, de ez a munkaadói „szavatossági kötelelem garantált szerény biztonságot a betegség okozta munkaképtelenség átmeneti esetére.”⁵⁵

A jogszabály a családtagjaikkal együtt közel másfélmillió gazdasági cseléd élet- és munkakörülményeire volt döntő hatással. Jelentőségét tovább növelte az a tény, hogy a gazdák és cselédek közötti jogviszonyt nemcsak a dualizmus végéig, hanem kisebb módosításokkal egészen 1945-ig meghatározta.⁵⁶

A cselédek és mezőgazdasági napszámosok alacsony életszínvonala, szociális és közegészségügyi szempontból is káros lakhatási körülményei közismertek voltak, kezelésére többször is hangzottak el ígérek. A kormányzat, különösen 1896 után, jelentősebb erőfeszítéseket tett helyzetük javítására. A sort a cselédek ilyen irányú problémáinak kezelésével kezdte. Az 1899. évi költségvetésről szóló, a Földművelésügyi Minisztériumot érintő fejezet indokolása is elismerte, hogy a ménésbirtokokon és a koronauradalomban alkalmazásban álló „cselédek egy része még mindig olyan módon van elhelyezve, amely elhelyezés ellen úgy közegészségügyi, mint közerkölciségi szempontból alapos kifogások emelhetők.” 1898-ban az állam a helyzet javítása érdekében erre a célra 49 000 forintot fordított. „Az állam méltósága megkívánja – olvasható az iratban –, hogy a tulajdonát képező birtokokon ezen állapotok kifogástalanok, sőt mintaszerűek legyenek.” A korabeli felfogás cselédlakások esetében minden család számára külön szobát, és két családnak egy-egy konyhát és kamrát tartott szükségesnek.⁵⁷ Darányi miniszterségének első ciklusa végén, 1903-ban készült számítások szerint, a kívánt állapot eléréséhez még 174 000 korona forrás biztosítása lett volna szükséges. A költségvetési indokolásban olvasható kormányzati szándék értelmében ennek az összegnek a felét már ebben az évben folyósítani szándékoztak. Kérdés, hogy az az évben végbement kormányváltás miatt nem módosult-e az eredeti terv?⁵⁸

Mint már említettük, a cselédek mellett a napszámosok életminőségének, lakhatási körülményeinek javítása szintén a megoldandó feladatok részét képezte. A munkáslakások építése később és kezdetben csak kisebb ráfordítások mellett indult el. Tudomásunk van róla, hogy 1903 elején Csongrád megyének és Szentesnek

54 *Magyar Törvénytár* 1908. 463–465.

55 GYÁNI Gábor: *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. Budapest 1994. 12.

56 SÁPI 1968. 301.

57 *Államköltségvetés a magyar korona országai részére 1899. évre. Indokolás a Földművelésügyi M. Kir. Minisztérium 1899. évi költségvetéséhez*. 57. (A továbbiakban: *Államköltségvetés... évre*)

58 *Államköltségvetés... 1903. évre. Indokolás* 29.

ilyen célra 40 000 korona állt rendelkezésére.⁵⁹ A már említett 1903-as kormányváltás, majd az azt követő feszült belpolitikai helyzet, elhúzódó belpolitikai válság miatt a kérdés jogi szabályozására csak később, Darányi ismételt kormányra kerülése után adódott alkalom.

A földművelésügyi miniszter a cselédtörvénnyel egyidejűleg, egy februári szakmai tanácskozás ajánlásait is beépítve, 1907. április 4-én nyújtotta be „A gazdasági munkásházak állami támogatásáról” szóló törvényjavaslatot.⁶⁰ A Darányi kézjeggyel ellátott indokolás történeti „nóvumot” tartalmaz, amikor kijelenti: „A munkás-lakás kérdésének helyes megoldása azonban nemcsak a munkás egyéni érdeke, hanem országos érdek is.” Ennek ellenére „a mezőgazdasági munkásházak építése körül épen a kérdés megoldására legilletékesebb tényezők eddig igen keveset tettek. Az államra hárul tehát a feladat, hogy a szociális kérdés eme legfontosabb részét beavatkozásával sikeres megoldáshoz vezesse.”⁶¹ Az előterjesztésben közölt adatokból kiderült, hogy az ilyen típusú építkezések támogatására 1901 és 1905 között 290 000 koronát fizettek ki. Az erre a célra fordítható összeg a miniszter újbóli kinevezése után, 1906-ban 300 000 koronára emelkedett. A támogatási konstrukció és a rendelkezésre álló összeg megváltoztatásával a minisztérium célja 15 000 munkásház felépítése, fogalmazott Darányi.⁶² Amint arra a törvényjavaslat bizottsági tárgyalásának atmoszférájából következtetni lehetett, „az aligha fog hosszabb vitát előidézni.” Valóban, a cselédtörvénnyel ellentétben ennek a jogszabálynak tárgyalása, majd elfogadása nélkülözött minden feszültséget, és a képviselőház elfogadta az e tárgyban alkotott 1907. évi XLVI. tc.-et.⁶³ A törvény felhatalmazta a földművelésügyi minisztert, hogy 1907-től „Országos gazdasági munkásház építési alapot” létesítsen és elősegítse a kívánt cél megvalósítását. A miniszter évente 300 000 korona erejéig támogatja törvényhatóságot, vagy a községeket az építkezésben. A Földművelésügyi Minisztérium a beruházók részére títusterveket bocsátott rendelkezésre, hogy ezzel is csökkentse a költségeket. A tervek egy 200 négyszögöles telekre építendő egy szobából, konyhából és kamrából álló ingatlanal számoltak, és önköltségét 1000 koronában állapították meg.⁶⁴ A törvény kimondta, hogy az ingatlanok eladása és bérbeadása közérdeket szolgál, azok a munkásokra nézve előnyösek. Vétel esetén 50, bérbeadáskor 30 év lehet a törlesztési idő, de addig az ingatlan nem értékesíthető, jelzáloggal nem terhelhető, és az ingatlanok 20 évig adómentességet élveznek.⁶⁵ Czettler Jenő, Darányi minisztériumi beosztottja, szociálpolitikai tanácsadója véleménye szerint, az építkezések felgyorsítását eredményezte az a miniszteri döntés, amely után

59 *Néppárt* 1903. február 28. 12.

60 MNL OL K 178 Elnöki iratok 1907–1620.

61 *Képviselőházi irományok* 1906–1911. XII. 590–591.

62 *Képviselőházi irományok* 1906–1911. XII. 594. A minisztertanács jegyzőkönyvéből ismert, hogy 1904-ben a mezőhegyesi ménesbirtokon is történt ilyen beruházás. MNL OL K 27 Minisztertanácsai jegyzőkönyv, 1906. szeptember 5. 48.

63 *Az Újság* 1907. április 17. 3.; *Pesti Hírlap* 1907. május 11. 6.

64 *Néppárt* 1908. április 18. 7.

65 1907. évi XLVI. tc. „A gazdasági munkásházak építésének állami támogatásáról”. *Magyar Törvénytár* 1908. 478–479.

az építetők kamat-hozzájárulási és építőanyag-szállítási kedvezményben részesültek.⁶⁶ Egy 1907-es hírlapi összeállítás szerint a törvénynek köszönhetően a tervezett 15 000 házból 850 épült meg, ennyi család jutott otthonhoz.⁶⁷ Az építkezések nagy lendülettel folytatódtak, hiszen 1909-ben 9455 munkásház építéséről született döntés, és ebből 1910-ben 3604 ingatlant át is adtak.⁶⁸ Hiteles források szerint 1920-ig hétezer állami kölcsönrel támogatott munkásház készült el az országban.⁶⁹ Jóllehet ez a szám csak közel fele volt a Darányi által megfogalmazott értéknek, a hazai agrárnépesség legkiszolgáltatottabb rétegének szociális helyzetét sikerült jelentős mértékben javítani.

Hámori Péter már többször hivatkozott tanulmánya szerint, a munkásházak építésének konstrukciója felkeltette a Monarchia társországa illetékes hatóságainak figyelmét, és az itt szerzett tapasztalatok alapján került elfogadásra az osztrák Lakásjóléti Alapról szóló törvény.⁷⁰ A szerző állításával egyetértve mondhatjuk, hogy nagy hordereje ellenére történetírásunk eddig nem kezelte jelentőségének megfelelően a jogszabályt. Ezt a hiátust pótolta Gyáni Gábor, akinek véleményét osztva állíthatjuk: e törvénnyel deklarálták először Magyarországon, hogy „a lakásépítés egy-szersmind állami feladat”. Megállapítása szerint a szociálpolitika terén az agrárium mindig lépéshátrányban volt a várossal, az iparral szemben. Darányinak elévülhetetlen érdemeket tulajdonít a munkásházépítés állami hitellel való támogatásának politikájában: „Ez a lépése valóságos áttörést eredményezett a lakásügy terén”. Az ezt követő esztendőben fogadta el az országgyűlés a Wekerle-telep állami pénzből való felépítésére vonatkozó jogszabályt, amelyet szintén Darányi kezdeményezett.⁷¹

66 CZETTLER Jenő: *Mezőgazdaság és szociális kérdés*. Szerk. TÓTH Pál Péter. Budapest 1995. 473–474. Hámori Péter a kamattámogatás mértékét (8%-os kamat mellett 2%-os állami garancia) kevesellte. HÁMORI 2003. 28.

67 *Néppárt* 1908. április 18. 8.

68 HÁMORI 2003. 33.

69 GYÁNI Gábor: Lakásépítés és szociális lakáspolitikai Magyarország 1920–1944. In *Iparosodás és modernizáció*. Tanulmányok Ránki György emlékének. Szerk. MAZSU János. Debrecen 1991. 140. Egy korabeli összeállítás szerint 1909-re már közel 6000 munkásház épült fel. Lásd „*A koalíció tervei és alkotásai. 1906–1909. Összeszedte Papharaszti.*” Budapest 1909. 87. Czettler Jenő tudomása szerint 32 000 földmunkás jutott házingatlanhoz. CZETTLER 1995. 330.

70 HÁMORI 2003. 28. és 33.

71 GYÁNI Gábor: A szociálpolitika első lépései hazánkban: Darányi törvényei. In *Darányi emlékkonferencia*. Szerk. FEHÉR György. Budapest 2000. 104–105.

GYÖRGY FEHÉR

**ATTEMPTS TO IMPROVE AGRICULTURAL
DEVELOPMENT AND THE SOCIAL CONDITIONS
OF THE AGRICULTURAL SECTOR.
EXCERPTS FROM LAWS PASSED UNDER
THE TENURE OF IGNÁC DARÁNYI AS MINISTER
OF AGRICULTURE**

ABSTRACT

Ignác Darányi led the Ministry of Agriculture in four governments between 1895 and 1910, and during his nearly 12 year long tenure he was responsible for the enactment of more than 60 laws. These laws partly concerned the raising of the standards of production while others served the improvement of the social conditions of those disadvantaged millions who were employed by the agricultural sector.

His first specialised bill was the Reconstruction of vineyards act (1896: 5) following the phylloxera epidemic. No previous government act supported the Hungarian economy financially to such an extent before. This was the first major success in Darányi's career, and from this respect it can be regarded as a milestone of legislation in a historical context.

In the second phase of his political career as a minister in the Wekerle government his department was responsible for two social laws passed in 1907: one of them aimed at regulating the status of labourers (Landowner and labourer legal relations act, 1907: 45), while the other undertook to improve the living conditions of socially vulnerable agricultural labourers (Government support for agricultural labourers' cottage building act, 1907: 46). Certain points of the former bill were harshly criticised even at the time of its passing both by employers and employees. The act had a major impact on the living and working conditions of about 1.5 million agricultural labourers. Its importance was further enhanced by the fact that it determined the legal relationship between landowners and labourers not just in the Dualist period, but with minor alterations right until 1945.

The cottage building act has not been widely considered a definitive legislation by our historiography so far, even though this act was the first to declare in the country that "the building of dwelling places is also a governmental task". Darányi deserves long-lasting credit for implementing a policy that helped the building of workers' cottages with state funding.

KÖZLEMÉNYEK

PÓSÁN LÁSZLÓ

KOMLÓTERMELÉS ÉS KOMLÓKERESKEDELEM A HANZA-VÁROSOKBAN

A középkorban a sör a napi táplálkozásban nagyon fontos szerepet játszott, az étrend nélkülözhetetlen részét alkotta. Északnyugat-Európa nagy részén a sör – kenyér – kása (Bier – Brot – Brei) voltak a főétkezések legfontosabb összetevői.¹ A Hanza-városokban gyakran már reggelire sörlevest ettek, ami általában 2–2 és fél liter meleg barna sörből, negyed kilogramm (vagy egy kicsivel több) fekete kenyérből, vajból, különböző fűszerekből (kömény, gyömbér, fahéj, zsálya, rozmarin stb.), esetleg cukorból, tejből, tojássárgájából állt, de volt, ahol hússal, kásával vagy gyümölcssel készítették.² A mindennapi fogyasztásban betöltött szerepe miatt a Hanza-városokban mindenhol kitüntetett szerepe volt a sörfőzésnek. A Balti-tenger és az Északi-tenger térségében a kereskedelem mellett a polgárok jelentősebb jövedelemforrását, vagyonát a sörfőzdek biztosították.³ 1376-ban például Hamburgban 457 sörfőzde működött. Egy-egy főzde hetente átlagosan 30 Tonne (= 4140 liter) sört állított elő, azaz a város egészében hetente mintegy 215 280 litert készített. Egy esztendőben így Hamburgban 98 382 960 liter sört főztek.⁴ A 15. században a Hanza-városok gazdaságában még jelentősebb lett a sörfőzés, ezért a gazdag kereskedők is egyre gyakrabban fektettek tőkét ebbe az iparágba, valamint a sörfőzéshez szükséges alapanyagok előállításához szükséges földbirtokokba. Altstadt Elbingben (ma Elbląg, Lengyelország) például 1417-ben a sörfőzéssel foglalkozók 21%-a számított vagyonosnak, 1479-ben ez az arány 30%-ra emelkedett.⁵ 1416-ban Rechtstadt Danzig 2296 adófizető polgárából 383 volt sörfőző.⁶

Németországban már a Karoling-kortól termeltek komlót, amit a sörfőzéshez használtak. Ezt a főzési módszert alkalmazták a 13. századtól a Hanza-városokban is. Németalföldön a 14. századtól kezdték alkalmazni ezt az eljárást, Angliában azonban a sörgyártásban egészen

- 1 MONTANARI, Massimo: *Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete*. Budapest 1996. 146.; HOFFMANN Tamás: *Európai parasztok. Életmódjuk története II. Az étel és az ital*. Budapest 2001. 206.
- 2 *Mecklenburg Magazin* 2015. november 26. www.svz.de/regionales/mecklenburg-vorpommern/mecklenburg-magazin/bier-zum-fruchstueck-geschluerff-id11325206.html; HOFFMANN 2001. 207, 323.
- 3 SCHULZ, Karl: *Handwerk, Zünfte und Gewerbe. Mittelalter und Renaissance*. Darmstadt 2010. 189.
- 4 BLANCKENBURG, Christine von: *Die Hanse und ihr Bier. Brauwesen und Bierhandel im hansischen Verkehrsgebiet*. (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte NF. 51) Köln – Weimar – Wien 2001. 222.
- 5 CZAJA, Roman: *Patrycjat Starego Miasta Torunia i Starego Miasta Elbląga w średniowieczu*. In *Elity mieszczańskie i szlacheckie Prus królewskich i Kujaw w XIV–XVIII wieku*. Wyd. JACEK STASZEWSKI, Toruń 1995. 13–50., itt: 44–47.
- 6 BLANCKENBURG 2001. 126.

1556-ig tiltották a komló használatát.⁷ Ugyanakkor a Baltikumban 1464-től büntetést kellett fizetni azoknak, akik nem német módra (azaz nem komlóval) főzték a sört („*dat se heben undusch ber gecoft*”).⁸ A német módra készült sör a komlóban lévő keserűsavaknak köszönhetően tovább eltartható volt, így távolabbi területekre is szállítható lett, és ezzel bekerült a távolsági kereskedelem árucikkei közé.⁹ Az 1368/69. évi vámkönyvek tanúsága szerint például Lübeckben a kereskedelmi forgalomba került sör után 6087 márka vámot fizettek. Hamburgban 1418-ban 62500 márka értékű sört rakodtak be a hajókba.¹⁰ 1473-ban Danzig (Gdańsk, Lengyelország) kikötőjéből 50 sört szállító hajó indult útnak Nyugat-Európába („*und war vil Preusch bier mitte geschifft*”).¹¹ A brémai sörkivitel már a 13. század közepén egészen Flandriáig, Dániáig és Norvégiáig kiterjedt. Bréma város sörfőzése mintegy négyszerese volt saját szükségleteinek. Wismar sörgyártásában még ennél is nagyobb, 7:1 arány érvényesült az összes főzés és a saját szükséglet között.¹² A források tanúsága szerint Wismar városa már a 14. század első felében nagy mennyiségű sört exportált.¹³

A Hanza-városok növekvő sörkereskedelmének és sörfőzési igényeinek kielégítéséhez nagy mennyiségű komlóra volt szükség, így a komlótermelés és a komlókereskedelem nemcsak biztos megélhetést, de tisztas jövedelmet is jelentett. Mecklenburgban Rostock magisztrátusa már a 13. században bérbe adta polgárainak a város földjein lévő komlókerteket, a bérlők pedig kizárólagos jogot szereztek arra, hogy a városban csak ők értékesíthettek komlót.¹⁴ Egy 1270-ben kiállított oklevélben például arról olvashatunk, hogy egy Heinrich nevű komlótermelő azt a földet, amit Rostock városától kapott bérbe komlótermelésre, átengedte Werner Burbodennek és üzllettársainak („*magister Henricus humularius converurat quandam agrum a civitate ad excolendum humulum*”).¹⁵ 1265-ben Rostockban már külön komlópiac működött, 1270-ben pedig egy feljegyzés szerint kimérték egy új komlóföld határait.¹⁶ A legrégebbi, 1250 és 1272 közötti wismari városkönyvben több ottani komlótermelő neve maradt fenn.¹⁷ 1297-ben két wismari polgár, bizonyos Hermann és Lubbert egy komlókertet vásárolt

7 BRAUDEL, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen.* Budapest 2004. 245–246.; MEUBDOERFFER, Franz – ZARNKOW, Martin: *Das Bier. Eine Geschichte von Hopfen und Mely.* München 2014. 61–62.

8 HOFFMANN 2001. 328.

9 HERBORN, Wolfgang: Bierbrauen im Mittelalter. In *Europäische Technik im Mittelalter 800 bis 1200. Tradition und Innovation.* Hg. LINDGREN, Uta. Berlin 2001. 451–456., itt: 452.

10 FEKETE László: A kelet-nyugati kereskedelem struktúrája Európa északi felén a 14. század utolsó évtizedeiben. *Történelmi Szemle* 1986. 3–4. 461–480., itt: 475.; SPRANDEL, Rolf: *Das hamburgische Pfundzollbuch von 1418.* Köln – Wien 1972. 57. (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte NF. 18).

11 WEINREICH, Caspar: Danziger Chronik. In *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preußischen Vorzeit bis zur Untergang der Ordensherrschaft.* Bde. I–V. Hg. HIRSCH, Theodor – TOEPPEN, Max – STREHLKE, Ernst. Leipzig 1861–1874., itt: Bd. V. 736.

12 BLANCKENBURG 2001. 224–227.; HERBORN 2001. 453.

13 *Mecklenburgische Urkundenbuch I–XXV.* Hg. Verein für mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde. Schwerin 1863–1977 (a továbbiakban: *Mecklenburgische Urkundenbuch*), itt: VII. Nr. 4608. (1325); IX. Nr. 6005. (1339); X. Nr. 7005. (1349); XIII. Nr. 7652 (1352); XIII. Nr. 7830. (1353).

14 BLANCKENBURG 2001. 197.

15 *Mecklenburgische Urkundenbuch II.* Nr. 1174.

16 *Urkunden zur Geschichte des Städtewesens in Mittel- und Niederdeutschland bis 1350.* Hg. STOOB, Heinz. Köln – Wien 1985. Nr. 161, 229.

17 *Das älteste Wismarsche Stadtbuch von etwa 1250 bis 1272.* Hg. TECHEN, Friedrich. Wismar 1912. Nr. 177, 272, 317.

a város mellett.¹⁸ A 13. században tehát már számos komlókert tartozott Wismar városához.¹⁹ Egy 1300 tájáról származó összeírásban 150 komlókert szerepelt, melyeket a városi tanács bérbé adott.²⁰ A 13. század végén Stralsund környékén ugyancsak számos komlókertet műveltek.²¹ A középkori Poroszországban, a Német Lovagrend államában, és az ottani Hanza-városok földjein szintén jelentős volt a komlótermelés. A Braunsberg (ma Braniewo, Lengyelország) városában 1360 és 1424 között polgárjogot kaptak listáján 1385-ben „*Henricus hoppener*”, 1386-ban pedig „*Herman hoppener*” szerepelt.²² Kulm (ma Chełmno, Lengyelország) városának 1330–1430 közötti bírósági feljegyzéseiben ugyancsak szerepeltek komlótermelők („*hoppener*”) és komlókertek („*hoppengarten*”).²³ A kulmi plébániatemplom 15. században készült számadáskönyvében kifejezetten sok bejegyzést olvashatunk komlókertekről és az utánuk fizetett cenzusösszegekről.²⁴ Neustadt Thorn (ma Toruń, Lengyelország) polgárai között is voltak komlótermeléssel foglalkozó emberek, mint például egy bizonyos „*Hermanni hoppener*”.²⁵ Neumarkt város (Lengyelország) 1325. évi alapító oklevele a Német Lovagrend komlóültetvényét említette, de Otto von Lutterberg, a lovagrend kulmerlandi tartományi komturja a városnak is adományozott 19 hold földet komlótermelés céljából.²⁶ A christburgi komturságban, különösen Christburg város (ma Dzierżon, Lengyelország) környékén szintén sok helyen termeltek komlót.²⁷ Poroszországban döntően a Visztula tágabb térségében termeltek komlót, mert az itteni középkötött talajok ehhez kifejezetten kedvező feltételt jelentettek. A komló ugyanis sem a homokon, sem pedig a nyirkos, agyagos területen nem terem jól. A Visztula-vidéken termelt komló minőségére, tisztaságára, az eladásra kínált áru törvényes kereskedelmi mennyiséget tartalmazó csomagolására Altstadt Thornban (ma Toruń, Lengyelország) külön városi tisztviselő, a *cursor humuli* felügyelt.²⁸

18 *Mecklenburgische Urkundenbuch IV*. Nr. 2428.

19 TECHEN, Friedrich: Das Bauwerk in Wismar. *Hansische Geschichtsblätter* 1915. 21. 263–352., itt: 263–266.

20 MEUBDOERFFER – ZARNKOW 2014. 68–69.; JANSSEN, Walter: Mittelalterliche Gartenkultur. Nahrung und Rekreation. In *Mensch und Umwelt im Mittelalter*. Hg. HERRMANN, Bernd. Darmstadt 1986. 224–243., itt: 239–240.

21 FRITZE, Konrad: *Die Hansestadt Stralsund*. Schwerin 1961. 185–187.

22 *Codex diplomaticus Warmiensis IV*. Hg. RÖHRICH, Viktor – LIEDTKE, Franz – SCHMAUCH, Hans. Braunsberg 1935. Nr. 1.

23 *Liber memoriarum Colmensis civitatis/Das Kulmer Gerichtsbuch 1330–1430*. Hg. LÜCKERATH, Carl August – BENNINGHOVEN, Friedrich. Köln – Weimar – Wien 1999. Nr. 312, 296b.

24 *Liber censum parochiae culmensis/Księga czynszów fary chełmińskiej (1435–1496)*. Wydali NOWAK, Zenon Hubert – TANDECKI, Janusz. Toruń 1994. Nr. 42, 88, 91, 100, 147, 169, 205, 222, 252. (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes 78). (A továbbiakban: *Liber censum parochiae culmensis*.)

25 *Księga proskrybowanych Nowego Miasta Torunia (1358–1412)*. Wydał WYROZUMSKA, Bożena. Toruń 2013. Nr. 43. (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes 107).

26 SEMRAU, Arthur: Die Entstehung und Besiedlung der Vogtei Brathien (Kulmerland). *Mitteilungen des Coppersnicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn* 1932. 40. 110–131., itt: 114–115.

27 WUNDER, Heide: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg*. Hamburg 1968. 48.; *Das Pfennigschuldbuch der Komturei Christburg*. Hg. WUNDER, Heide. Köln – Berlin 1969. 31b.

28 SEMRAU, Arthur: Katalog der Geschlechter der Schöffenbank und des Ratsstuhls in der Altstadt Thorn 1233–1602. *Mitteilungen des Coppersnicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn* 1938. 46. 1–115., itt: 20.

A komló 20–30 évig foglalja el a földet, így azt a középkorban csak a nyomáskényszer alá nem tartozó kertföldeken termelhették.²⁹ Egy új ültetvény kialakítása több évet vett igénybe. Az első esztendőben elültették a komlótöveket, melyek a régebbi komlóültetvények metszésekor nyert 10–15 centiméter hosszú dugványok voltak. Ezeket egymástól 150–160 centiméter távolságra ültették, s melléjük karókat vertek, amelyekhez később a hajtásokat lehetett kötni. Az első évben, amíg a komlótövek még nem nőttek magasra, a sorok között konyhakerti növényeket (répát, káposztát, hagymát stb.) is termesztettek. A második és harmadik években a komlót rendszeresen metszték, a tőkék mellé pedig a karók helyére hosszú póznákat helyeztek. Minden komlótöről csak két-három indát vezettek fel a póznákra, a többi levágták. Amikor nyár végén, ősz elején a komló toboza zöldes-sárga színt öltött, megkezdődött a tobozok betakarítása, szedése, ami nagyon sok munkáskezet, idénymunkást igényelt. A leszedett komlót általában szellős padlásokon, pajtákban szárították, majd a száraz komlót zsákokba rakva értékesítették. A komló szárát, levelét, oldalhajtásait takarmányozásra is felhasználták.³⁰ Az egyes komlókertek mérete, területe nagyon eltérő volt. A kulmi (ma Chełmno, Lengyelország) Hannos Türgarte ültetvénye például 1 és fél hold volt, Lorencz Jone vagy Martin Lache viszont „*eynis morgen hoppenwerk*”-kel rendelkezett, míg Niclos kocsáros komlókertje csak fél holdat tett ki.³¹ A legtöbb esetben azonban a források nem szóltak a komlóültetvények nagyságáról, egyszerűen csak a „*hoppengarten*” vagy „*hoppenwerk*” megnevezést használják. Az utánuk fizetendő census eltérő összegéből arra következtethetünk, hogy területük, méretük különbözött egymástól. Voltak, akik ½ márkát fizettek,³² mások pedig csak 8 Scot-ot.³³ A középkori Poroszországban 24 Scot volt 1 márká,³⁴ így az fél márká (= 12 Scot), illetve a harmad márká (= 8 Scot) értékű censusösszegek alapján azt feltételezhetjük, hogy a szóban forgó komlókertek területe között is ez az arány állt fenn. Természetesen ettől eltérő censusösszegek is előfordultak,³⁵ azaz nagyon sokféle méretű komlókert létezett a Hanza-városok birtokain. Az 1400 táján íródott *Geometria Culmensis* szerint Poroszországban 1 hold (*Morgen*) 30 rúd hosszú és 10 rúd széles volt. Egy rúd körülbelül 4,32 méternek felelt meg, és 30 hold tett ki 1 Hufét, azt a birtokot, ami a paraszti szolgáltatások és kötelezettségek alapját jelentette.³⁶ A termőterületek minősége, talajadottsága függvényében 1 Hufe után évente általában fél és 2 márká közötti censzust, továbbá meghatározott számú tyúkot, libát esetleg disznót kellett fizetni, és évi pár nap munkaszolgáltatást, robotot (*servitium*) kellett végezni.³⁷ Egy-egy komlókert után, mely egy–másfél holdnál, azaz 1 Hufe harmincadánál nem, vagy csak alig volt nagyobb, közel annyi censzust kellett fizetni, mint egy

29 IRSIGLER, Franz: Intensivwirtschaft, Sonderkulturen und Gartenbau als Elemente der Kulturlandschaftsgestaltung in den Rheinlanden (13–16. Jahrhundert). In *Agricoltura e trasformazioni dell'ambiente. Secoli XIII–XVIII*. (Atti della XI Settimana di Studio, Istituto F. Datini. Prato 1979) Florenz 1984. 719–747., itt: 730.

30 Erről bővebben ld. CSEH Sándor – TARNAI Jenő: *A komló termesztése és feldolgozása*. Budapest 1978.

31 *Liber censum parochiae culmensis* Nr. 88, 100, 252, 218.

32 *Liber censum parochiae culmensis* Nr. 42, 91, 147.

33 *Liber censum parochiae culmensis* Nr. 169.

34 *Novus Liber Rationum Veteris Civitatis Elbingensis/Nowa Księga Rachunkowe Starego Miasta Elbląga 1404–1414, Czaść I (1404–1410)*. Wyd. PELECH, Markian. Warszawa – Poznań – Toruń, 1987. 31.(Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes 72).

35 *Liber censum parochiae culmensis* Nr. 88, 100, 222.

36 *Geometria Culmensis, ein agronomischer Traktat aus der Zeit des Hochmeisters Conrad von Jungingen (1393–1407)*. Hg. MENDTHAL, Hans. Leipzig 1866. 20–22.

37 PÓSÁN László: A paraszti birtokok mérete és szolgáltatási kötelezettségei a középkori Poroszországban. *Agrártörténeti Szemle* 2004–2005. 1–4. 25–49., itt: 27–29.

paraszti telek (*mansus, Hufe*) esetében, Ez a tény önmagában jól jelzi, mennyire jövedelmező tevékenységnek számított a késő középkorban a Hanza térségben a komlótermelés. Egy beállt, termő komlókert eladományozása ezért a korban komoly kegyet jelentett, mint például 1487-ben, amikor Martin Truchsess nagymester egy bizonyos Michel Kolernek egy kocsmával együtt egy komlókertet is adományozott.³⁸

A Hanza-városok komlótermelése azonban nem tudott lépést tartani a sörfőzés növekvő igényével, ezért a helyi piacok mellett a komló a távolsági kereskedelem árucikkévé is vált. Rostockban például a 14. század végén a Hanza-térség legjelentősebb komlópiaca működött.³⁹ Lübeckben nagyon korán, már a 13. század első felében, az 1218 és 1255 közötti legrégebbi vámszabályozások vámmentessé tették a komlót.⁴⁰ A lübecki piacon a komlókereskedők származási helyük alapján árusították a Brandenburgban, Mecklenburgban és főleg Thüringiában termesztett komlót.⁴¹ A wismari sörfőzők szintén sok komlót vásároltak Mecklenburg keleti és délkeleti részeiről, valamint Brandenburgból és Thüringiából.⁴² A Hanza-városokban a távolabbi komlótermelő vidékekről beszerzett komlót általában nem dolgozták fel teljes egészében, hanem annak egy részét továbbszállították más sörfőző városokba, ahol értékesítették. 1252-ben például a Flandriába szállított Hanza-árak között komló is szerepelt.⁴³ A vámjegyzék tanúsága szerint 1369-ben 35 lübecki hajó Wismarba, 40 Rigába, 121 pedig Gotland szigetére vitt komlót.⁴⁴ 1406. március 24-én Elbing város tanácsa levelet írt Reval (ma: Tallin, Észtország) magisztrátusának, amelyben tájékoztatta az ottani tanácsosokat, hogy Heinrich von Lynde elbingi polgár 1404 nyarán 1500 márkáért komlót vásárolt a város megbízásából. A megvett komló felét egy revali kereskedőnek, Hinrich von Dale-nak kellett volna szállítania, de annak ellenére, hogy az elbingi vevő mindent előre kifizetett, a revali kalmár a levél megírásának időpontjáig sem hozta az ígért komlót. Elbing város tanácsa arra kérte Reval polgármesterét, hogy intézkedjen az ügyben.⁴⁵ Ez az oklevél azt tanúsítja, hogy még Elbing is kerülhetett olyan helyzetbe, amikor importálnia kellett komlót, noha Poroszországban igen jelentős volt a komlótermelés. Más források viszont éppen poroszországi komlóexportról szóltak. 1415-ben például Danzigból az észtországi Reval városába

38 *Regesta Historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525. Pars II.: Regesta Privilegiorum Ordinis S. Mariae Theutonicorum.* Hg. JOACHIM, Erich – HUBATSCH, Walther. Göttingen 1948. Nr. 3564.

39 *Mecklenburgische Urkundenbuch* XXIII. Nr. 12998 (1396); XXIV. Nr. 13734 (1400).

40 *Urkundenbuch der Stadt Lübeck I–XI.* Hg. BÖHMER, Johann Friedrich – TECHEN, Friedrich. Lübeck 1843–1932. (a továbbiakban *Urkundenbuch der Stadt Lübeck*) itt: *Urkundenbuch der Stadt Lübeck I.* Nr. 32.

41 *Urkundenbuch der Stadt Lübeck II,* 2. Nr. 1002.; *Mecklenburgische Urkundenbuch V.* Nr. 2769.; TECHEN, Friedrich: *Die Bürgersprachen der Stadt Wismar.* Leipzig 1906. 193–194. (Hansische Geschichtsquellen NF. 3.).

42 IRSIGLER, Franz: „Ind machen alle lant beirs voll“. Zur Diffusion des Hopfenbierkonsums im westlichen Hanseraum. In *Nahrung und Tischkultur im Hanseraum.* (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland 91.) Hg. WIEGELMANN, Günter – MOHRMANN, Ruth-Elisabeth. Münster – New York 1996. 377–398. itt: 382.

43 *Hansisches Urkundenbuch Bde. I–VIII.* Hgg. KUNZE Karl – STEIN, Walther – HÖHLBAUM, Konstantin – RUNDSTEDT, Hans-Georg. Leipzig – Weimar 1876–1939. (a továbbiakban: *Hansisches Urkundenbuch*), itt: *Hansisches Urkundenbuch I.* Nr. 432, 435.

44 MÄGDEFRAU, Werner – LANGER, Erika: Thüringisch-Hansische Wirtschafts- und Bündnisbeziehungen im Mittelalter. *Burg und Stadt in Geschichte und Gegenwart. Wissenschaftliche Zeitschrift* 1979. 3. 393–440. (Friedrich-Schiller-Universität Jena) 401.

45 *Hansisches Urkundenbuch V.* Nr. 710.

szállítottak komlót.⁴⁶ A porosz-livóniai, és porosz-skandináv áruforgalomban a komló jelentős tételt képviselő árucikk volt.⁴⁷ 1451-ben egy danzigi hajó számos árucikk mellett komlót is szállított Svédországba.⁴⁸ 1460 és 1475 között folyamatosan nőtt a Danzigról exportált komló mennyisége.⁴⁹ Rostock viszont szigorúbban szabályozta a komlókivitelt, mint Danzig, mert előírta, hogy a magisztrátus tudta és beleegyezése nélkül egyetlen hajó sem vihetett ki a kikötőből komlót.⁵⁰

A középkori kereskedelemben gyakran előfordult, hogy az árucikkkel kapcsolatban minőségi kifogások merültek fel, és ez alól a komló sem volt kivétel. 1290-ben például Lübeck magisztrátusa Albrecht thüringiai tartománygrófnál panaszkodott arra, hogy alattvalói rossz minőségű komlót szállítottak Lübeckbe.⁵¹ Az 1385. évi Hanza-gyűlésen a Mecklenburgból származó komló minőségével kapcsolatban merültek fel panaszok.⁵² Ahogyan Altstadt Thornban, úgy más városokban is volt *ensor humuli*, azaz a komló minőségére felügyelő városi tisztségviselő, de a tengeri szállítás sokat ronthatott a berakodáskor még kifogástalan áru minőségén, és a hosszabb raktározás sem tett jót a komlónak, mert az egy évnél tovább tárolt komló lassan elveszítette kellemes aromáját.

LÁSZLÓ PÓSÁN

HOP PRODUCTION AND TRADE IN THE HANSEATIC TOWNS

ABSTRACT

As the growing brewing demand and beer trade of mediaeval Hanse towns needed an increasing amount of hops, for the burghers of late mediaeval Hanse towns hop farming and hop trade presented a secure income. Town sources frequently mention hop farmers (*hoppener*) and hop yards (*hoppengarten*). The ownership of hop yards in Hanse towns could vary greatly. For example in Rostock hop fields were owned by the town, and the town council rented these to burghers as early as the 13th

46 *Liv-, est und kurländisches Urkundenbuch Bd. V.* Hg. BUNGE, Friedrich Georg von. Reval 1867. Nr. 2043.

47 SARNOWSKY, Jürgen: Die Entwicklung des Handels der preußischen Hansestädte im 15. Jahrhundert. In *Die preußischen Hansestädte und ihre Stellung im Nord- und Ostseeraum des Mittelalter.* Hg. NOWAK, Zenon Hubert – TANDECKI, Janusz. Toruń 1998. 51–78., itt: 58.

48 *Hansisches Urkundenbuch VIII.* Nr. 133, 134.

49 SAMSONOWICZ, Henryk: *Untersuchungen über das danziger Bürgerkapital in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts.* Weimar 1969. 32–33. (Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte VIII.)

50 *Mecklenburg Magazin* 2015. november 26. www.svz.de/regionales/mecklenburg-vorpommern/mecklenburg-magazin/bier-zum-fruchstueck-geschluerft-id11325206.html

51 *Quellen zur ältesten Wirtschaftsgeschichte Mitteldeutschlands.* Teil 3. Hg. HELBING, Herbert. Weimar 1953. 107.

52 *Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430.* 1. Abt. Bd. II. Hg. ROPP, Goswin von der – SCHÄFER, Dietrich. Leipzig 1872. Nr. 306.; *Mecklenburgische Urkundenbuch XX,* Nr. 11696.

century. With the lease deeds these leaseholders also acquired exclusive rights to sell hops in the town. On the other hand in towns like Wismar, Stralsund, Thorn (now Toruń, Poland), Kulm (now Chełmno, Poland), or Danzig (now Gdańsk, Poland) the hop yards were privately owned. In the early 15th century Wismar burghers owned 148 hop yards. While a hop yard, measuring around 1 to 1.5 yokes, was generally not larger than a thirtieth of a peasant lot (usually 30 yokes), its payable rate was almost as high as that of a whole peasant lot. This fact illustrates how profitable mediaeval hop farming was. As the hop production of the Hanse towns could not satisfy the increasing demands of brewing, hops became an important commodity of long-distance trade. The quality of hops entering commerce was controlled in each town by an official known as the *censor humuli*.

HAJAGOS CSABA

A KECSKEMÉTI BARACKPÁLINKA EREDETTÖRTÉNETE

A PÁLINKA, MINT HUNGARIKUM

„A pálinka nemzeti ital, igazi magyar sajátosság, az elkészítés módja, a termelés, az izvilág része a magyar hétköznapoknak és ünnepeknek egyaránt,¹ [...] a magyar kultúra része, nemzeti identitás és országimázs.”² – jelentette ki 2013 márciusában Fazekas Sándor vidékfejlesztési miniszter, a Hungarikum Bizottság elnöke. Kijelentése mérföldkőnek számított a hazai pálinkakultúra fejlődésében, hiszen a magyar pálinka³ – a törkölypálinka külön is, 2014-ben – ekkor kapta meg a „hungarikum” minősítést. A döntés pozitív tartalmának súlyát valószínűleg a magyar nemzeti értékekről és a hungarikumokról szóló, 2012. évi XXX. törvény (a továbbiakban: hungarikum törvény) 1. rész 1§. g. pontjában meghatározott „hungarikum” fogalom értelmezése kapcsán érthetjük meg. A törvény ide vonatkozó pontja szerint „a hungarikum gyűjtőfogalom, amely egységes osztályozási, besorolási és nyilvántartási rendszerben olyan megkülönböztetésre, kiemelésre méltó értéket jelöl, amely a magyarságra jellemző tulajdonságával, egyediségével, különlegességével és minőségével a magyarság csúcsteljesítménye.”⁴ A hungarikum törvény szűkebb értelemben vett értelmezése szerint tehát a pálinka⁵

- 1 Magyar Nemzeti Értékek és Hungarikumok Szövetségének honlapja: <http://www.mnhisz.com/hirek/a-hungarikumok-szama-15-re-emelkedett-a-palinka-a-torkolypalinka-es-a-herendi-porcelan-is-felkerult-a-listara>.
- 2 Fazekas Sándor vidékfejlesztési miniszternek az Etyeki Czímeres Pálinkaházban szervezett pálinkanépszerűsítési eseményen elhangzott gondolatai: http://www.palinkafozes.com/hirek/20141107_nagykovetek-koreben-nepszerusitettek-magyar-almat-es-palinkat.
- 3 A pálinkáról, a törkölypálinkáról és a Pálinka Nemzeti Tanácsról szóló, 2008. évi LXXIII. törvény szerint csak olyan speciális eljárással készített gyümölcspárlat nevezhető pálinkának, amelyet Magyarországon termelt gyümölcsből készítettek, és amelynek cefrézését, párlását, érlelését és palackozását is Magyarországon végezték. A sűrítmenyből, aszalványból, szárítmányból készült termék nem nevezhető pálinkának.
- 4 2012. évi XXX. törvény a magyar nemzeti értékekről és a hungarikumokról. <http://www.mnhisz.com/hungarikum-torveny>.
- 5 2002-től a pálinka név használata az Európai Unióban csak a Magyarországon termelt vagy termesztett, cefrézett, lepárolt, érlelt és palackozott nemes vagy vadgyümölcs, szőlőtörköly, aszú szőlőtörköly alapú pálinkára használható. Mivel több szomszédos ország tiltakozott a pálinka név kisajátítása miatt, az Európai Unió a történelmi Magyarország örökségére tekintettel kompromisszumos megoldásként engedélyezte a pálinka szó használatát (magyar helyesírással) négy osztrák tartományban: Alsó-Ausztria, Burgenland, Bács és környéke, Stájerország. A pálinka szó használatáért Románia is harcot indított. A román nyelvbe a magyarból átkerült palinca hagyományos romániai terméknek számít az Európai Unióban és használható a bihari, erdélyi, máramarosi és zilahi tiszta gyümölcspálinkára. Az olyan szeszes italok, amelyek nem felelnek meg az uniós előírásoknak, például mesterséges aromát vagy színezőanyagot tartalmaznak, nem használhatják a pálinka nevet. Ezek a szeszesital-féleségek különféle „elkerülő” megnevezéseket alkalmaznak. Például: pálinka ízű

kulturális örökségünknek, *a magyar kultúra évezredes értékeinek része*,⁶ az összetartozás, az egység, így *a nemzeti tudat erősítése érdekében megőrzendő* nemzeti értékeink közé tartozik, amelyet a magyar társadalomnak kötelessége ápolni, védelmezni és támogatni.⁷ A nemzeti értékek (hungarikumok) gyűjteményébe bekerült „pálinka” fogalom többek között előre bocsátotta a megyei szinten is meghatározott, az agrár- és élelmiszergazdaság szakterületének kategóriájába tartozó nemzeti értékek kiemelését (lásd megyei értéktár),⁸ így a Kecskeméti barackpálinkát⁹ is, mint a magyar pálinka sikerének egyik igen jelentős fiúját, amelynek egyedülálló nemzeti értékét alapanyaga, a Kecskemét környékén, környezetbarát természeti technológiával termesztett és származási bizonyítvánnyal ellátott kajszibarack adja.

I. A PÁLINKA, MINT A NEMZETI KULTÚRA RÉSZE

A hungarikum törvény ide vonatkozó bekezdése kapcsán fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy egy olyan szimbolikus közösség megalkotásához, mint a nemzet, szükség van az említett összetartozás kulturális jegyeinek és szimbólumainak összegyűjtésére, amelyeket több fórumon prezentálni is kell a külvilág felé, hogy minél gyorsabban kialakulhassanak az adott nemzetre jellemzőnek tartott jegyek, sztereotípiák. Véleményem szerint helytálló lehet mindkét felfogás a „nemzeti kultúra” fogalmára vonatkozóan: az egyik szerint a nemzeti kultúra a mindennapok jelenségeiből, a másik szerint – ezzel szöges ellentétben – a nemzeti múlt örökségéből, a történelmi tudásból, mint emlékezetből áll össze,¹⁰ létrehozva olyan kulcsszimbólumokat, toposzokat, amelyekkel meghatározza a befolyása alá vont egyének történelmi tudatát, közös kulturális viselkedésformáit. A pálinka hungarikum jellegének vonatkozásában – főként a kecskeméti barackpálinkát érintően – mindkét felfogás érvényesül, hiszen a köznyelv és a szokások mellett a nemzeti ital lokális története is meghatározza annak közösségi gyökereit, a kecskeméti identitás egyik igen komoly összetevőjeként. Éppen ezért mondhatjuk, hogy a népi kultúra, mint kulcsszimbólum¹¹ valóban igen termékeny táptalaja egy adott közösség identitásának, amelyből a kognitív tartalom mellett nem zárhatjuk ki az érzelmi motívumokat, a lojalitást, a „honszerelmet, a nemzeti büszkeséget” sem.¹²

szeszes ital, pálinka tartalmú szeszes ital, pálinkás szeszes ital. BALÁZS Géza: A magyar pálinka folklorja és névkincse. *A Vörös Postakocsi* online folyóirat 2008. tavasz. 25. http://www.nyf.hu/vpkocsi/letoltheto_dokumentumok/2008_tavasz/023-032-balazs-geza.pdf. (A továbbiakban: BALÁZS 2008a).

6 A 2012. évi XXX. törvény c) pont.

7 A 2012. évi XXX. törvény b) pont.

8 2012. évi XXX. törvény I. rész I. pont: „megyei értéktár: a megye területén fellelhető nemzeti értékek adatait tartalmazó gyűjtemény”.

9 *Nemzeti értékek Bács-Kiskun megyében*. Szerk. FARKAS László. Kecskemét 2014. 5. (A továbbiakban: *Nemzeti értékek Bács-Kiskun megyében*.)

10 BARNA Gábor: Népi kultúra-nemzeti identitás. In *Kultúra és identitás*. Szerk. JANKOVICS József – NYERGES Judit. Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság, Budapest 2011. 61–62.

11 BARNA 2011. 63.

12 HANÁK Péter: A nemzeti identitás konstrukciója és problémái. *Múlt és jövő* 1997. 2. 4.

II. A PÁLINKAFOLKLÓR

Hogyan értelmezhetők a népi kultúra vonatkozásai a pálinka fogalmának tárgyalásában? Balázs Géza, a pálinka folklórájának kutatója több tanulmányában is foglalkozott a szokások és a köznyelv nemzeti pálinkakultuszban betöltött szerepével, ahol kiemeli a *közösségben végzett munka* és az *ünnepek* alkalmait, mint a közösségi identitás meghatározó tényezőit. Balázs Géza humoros, de mégis találó gondolata szerint „*Olyan a munkásembernek az ital, mint az órának a felhúzás, jobban megy tőle az ember.*”¹³ Hogy milyen pálinkafogyasztási alkalmakat rögzítettek évszázadok írott forrásai? Országszerte két olyan népi munka van – sajnos egyre inkább eltűnően –, amelyben mondhatni elvárászerűen megjelenik a kollektív pálinkafogyasztás: az aratás és a disznóölés.¹⁴ Jogosan merül fel a kérdés: a téli fagyos időben még érthető a pálinkafogyasztás, de hogyan voltak ezzel a nagy nyári melegben? A népi vélemény szerint a pálinkától („aratópálinka”) kevésbé izzad az ember.

De pálinkát fogyasztottak nemcsak e két jeles alkalommal, hanem példának okáért „harcos felek kibékítésekor”, „harangkötél vásárláskor”, „gyermekek vizsgájakor” és nem utolsósorban „követségbe menéskor”¹⁵ is, amely alkalom talán ma is az egyik legjellemzőbb magyar pálinkafogyasztási és kínálási szokásként van jelen társadalmunkban. Napjainkra nem véletlen erősödött fel az Európa szerte korábban is híres magyar vendégszeretet fogalma, mint jellemző pozitív nemzeti vonás.

A barátság és a szeretet tehát nagy részben megjelennek az említett pálinkafogyasztási alkalmak során, így nem csodálkozhatunk azon, hogy a népi nyelv a szokásokból és eseményekből, emberi magatartásokból generált bizonyos jelzőket, amelyekkel egy-egy lokálisan jellegzetes pálinkafajtát ellátott. A Zwack Kecskeméti Pálinkamanufaktúra jellegzetes „füttyülős” barackpálinkájának brandje is egy hasonló hagyományon alapszik, mégpedig a „füttyülős” jelző születésének körülményein. A kutatások szerint az egyik jelentős az ital füttyülve történő kikéréséhez (a hagyomány szerint a fogyasztók belefüttyültek az üres pohárba, így jelezték, hogy elfogyott az italuk) kapcsolódik. Ennél talán indokoltabbnak tűnik a fogyasztási szokáshoz kötődő nevezéktan, miszerint a korábbi keskeny szájú pálinkásüvegek¹⁶ „füttyülős” hangjára, azzal való füttyülésre vonatkozott.¹⁷ „*Meleg szeretettel függj a hon nyelvén, mert haza, nemzet és nyelv, három egymástól válthatatlan dolog, s ki ez utolsóért nem buzog, a két elsőért áldozatokra kész lenni nehezen fog*” – idézi Margócsy István Kölcsey Ferencet. Az egyes fogalmak nemzeti identitást növelő jelentéstartalmi felerősödtek,¹⁸ így lehetett a „pálinka is a közös nyelvünk”,¹⁹ hiszen a nemzeti italunkhoz tapadt jelzők a magyar ember karakterológiájának egyik igen erős szegmensét képezik.

13 BALÁZS Géza: A pálinka néprajzához. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 1991. 27. 309.

14 BALÁZS 1991. 307–308.

15 BALÁZS 1991. 306.

16 Balázs Géza kutatásai szerint állítólag a csárdákban hosszú, szűk nyakú üvegekben adták a pálinkát. A palack testéhez képest legalább háromszor hosszabb nyakú üveg szűk szájrészében összegyűlt illatok koncentráltan árulkodtak az ital jellegéről, valamint az ivóalkalmatosság stabilabb is volt a vad kocszmák világában. BALÁZS 2008a.

17 BALÁZS Géza: Miért érdekes? A pálinka folklórja. *Édes anyanyelvünk* 2008. 1. 5. (A továbbiakban: BALÁZS 2008b.)

18 MARGÓCSY István: A nyelv, mint a nemzet közkinccse. In *Kulturális örökség-társadalmi képzelet*. Szerk. GYÖRGY Péter – KISS Barbara – MONOK István. Budapest 2005. 31–34.

19 BALÁZS 2008b. 5.

III. A KECSKEMÉTI PÁLINKA FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

A fentiekben megfogalmazottakhoz bizonyítékként szolgál az a tényező is, mely szerint ha külföldi delegációkat vagy turistacsoportokat arról kérdezzük, hogy melyik az a szó, amelyet magyarországi tartózkodásuk alatt leggyorsabban elsajátítottak, akkor a képzeletbeli kérdőívek első három helyén bizonyosan szerepel a „pálinka” és a „barack” szó. A kecskeméti népnyelvben elterjedt „*tütüinek, tütükének, nyakolajnak*”²⁰ becézett ital már Edward walesi herceget is megérintette 1935-ös budapesti látogatása alkalmával: az első magyar szó, amelyet az angol trónörökös kiejtett, a „bárác” volt. A Duna Palotában megszállt herceg fogadásának ünnepi asztalára először két jeles termék, a tokaji bor és egy orosházi kristályhordóba töltött, a kecskeméti városi szeszfőzde 1936. évjáratú barackpálinkája került, amelyet öfelsége annyira megkedvelt, hogy távozásakor Budapest látványosságai mellett a kecskeméti barackpálinkát is kiemelte, mint a számára kedves élmények egyikét.²¹

A kecskeméti ember megmutatta tehát, „*hogyan lehet a semmiből valamit teremteni [...]*” – hangzott el Móricz Zsigmond 1934. évi rádióbeszédében,²² utalva ezzel arra a sikerre, amely jórészt az „Arany Homok”-i ember találékonyságának, és a hivatalosan 1917-től működő²³ kecskeméti szeszfőzde 1933-tól kinevezett vezetőjének, Führer Izidor propaganda munkájának volt köszönhető. Führer Izidor volt az egyik a sok ambiciózus magyar – mellesleg kecskeméti – vállalkozó közül, aki már a 20. század első harmadában igyekezett megvalósítani a majd csak 2012-ben megfogalmazott hungarikum törvény céljait. A hungarikum törvény szerint „*nemzeti értékeink széles körű hazai és külföldi bemutatása, megismertetése nyelvi, szellemi, kulturális, gazdasági teljesítményünk, természeti és épített értékeink elismeretése, valamint az országmárka erősítése egyaránt kiemelkedő jelentőségű cél*”²⁴ volt már a két világháború közötti időszakban is. Az európai és világszínvonalra emelkedett kecskeméti barackpálinka²⁵ brandje ekkor indulhatott el azon az úton, amely ma jogosulttá teszi Kecskemét városát arra, hogy újra Barackpálinka és Borfesztivált rendezzen a város főterén. De honnan indult ez a sikertörténet? Kik voltak azok, akik először kecskeméti pálinkát főztek? A kezdetek tisztázásához a helyi írott források megismerésén át vezet az út.

Szabó Kálmán, majd Iványosi-Szabó Tibor is leszögezték várostörténeti tanulmányaikban, hogy a pálinkafőzés kezdetét nem a baracknál kell keresnünk, hanem sokkal inkább a szőlő és a bor összefüggéseiben. A kecskeméti pálinka fogalma ugyanis először a 16. század végén, mint „égett bor” – megkülönböztetve a „nyers bortól” – jelent meg a köztudatban, amelyet már a kecskeméti emberek ajándékként Szulejmán pasa is megízlelhetett.²⁶ Hogy mekkora becsben tartotta Kecskemét városa a pálinkát, az égett bort, és annak előállítását, azt egy 1670-ből fennmaradt forrás bizonyítja, mely szerint a város által fizetett alkalmazott – akit mellesleg „Söprös” Jánosnak hívtak – járandóságát 10 forint, 1 szűr, 1 nadrág, 2 imegh (ing), 2 lábbeli és 1 pár csizma tette ki.²⁷ A kiadások mellett a város külön erre a célra – a mos-

20 SZABÓ Kálmán: *Kecskemét szőlő- és gyümölcstermelésének múltja*. Kecskemét 1934. 77.

21 GYENESEI József: *A kecskeméti barackpálinka és Edward walesi herceg 1935-ös budapesti látogatása*. http://www.bacs-kiskun-leveltar.hu/V3/SP07_mbn/Tanulmányok/gyjo-03t-1.html.

22 *Nemzeti értékek Bács-Kiskun megyében*. 2014. 5.

23 GYENESEI József: *A Kecskeméti Központi Szeszfőző Vállalat 1936. évi belső ellenőrzése*. In *Ingenia et studia. Tanulmányok a 80 esztendő Iványosi-Szabó Tibor tiszteletére*. Szerk. Dr. GYENESEI József. Kecskemét 2013. 81.

24 A 2012. évi XXX. törvény e.) pont.

25 NAGY István: *Zsidókérdés Kecskeméten 1938–1943 között*. In *Bács-Kiskun megye múltjából 22*. Szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor. Kecskemét 2007. 216.

26 SZABÓ 1934. 51.

27 SZABÓ 1934. 77.

tani főtéren – létrehozott pálinkafőzdéjében²⁸ a bor forrásakor keletkezett seprút is értékesítette, ugyanis egy 1676. évi bejegyzés szerint „az égettboros asszonyok” – mint „magánvállalkozók”, a város pálinkáját áruló asszonyok – seprőt vásároltak és ezért fizettek is, hogy abból még pálinkát tudjanak előállítani.²⁹ Ebben az évben viszont a város tulajdonában lévő juhok gyapjájának áruba bocsátásából 68 tallér értékben ugyanakkor borseprőt is vásárolt.³⁰ A tevékenységet igen komolyan igyekezett is „levédeni” a város vezetése, hiszen már egy 1687. évben keletkezett magisztrátusi jegyzőkönyv töredékben feltűnik, „[...] hogi, az, kik Palinkat árulnak, az bts város kárára vannak, ugi mint kurta korcsmárosok 12 forintra büntettesenek...”³¹ Mondhatni városi kiváltság volt a pálinka értékesítése már a 17. század végén is. De a 18. század közepéről származó források szerint is igen komoly becsben maradt Kecskeméten a pálinkafőzés, mindezt bizonyítják azok a testamentumok (végrendeletek), amelyek több esetben hivatkoznak a pálinkafőzéshez kapcsolódó vagyontárgyakra. Özvegy Dósa Jánosné Kis Ilona „magános” Testamentuma 1763-ból kiváló forrás az utókor számára, mely szerint a présház és a pálinkafőző helyiség külön volt választva, utóbbiban tárolva a nagy értékű pálinkafőző üstöt, amely generációról generációra öröklődött.³²

Később a 18. század közepe lett az az időszak, amikor már többféle alapanyagból gyakorlattá vált a pálinkafőzés, mint például a törköly vagy különböző gyümölcsfajták, de ekkor tűnt fel az első igazán komoly versenytárs, a görög kereskedők által árusított fűszerekkel ízesített pálinkaféle, a *rosolis*, amelynek árusítását – piacvédelmi okokból – Kecskemét város előjárósága korlátozta.³³

Sajnálatos módon nem maradt fent írásos adat a korabeli „királyi nedű” alkoholfokáról, de annyi bizonyos, hogy bódító hatása a szóban forgó kor emberét is befolyásolta, túlzott fogyasztása korábban is konfliktusokhoz vezetett. 1696 nyarán, egy pálinkamérés alkalmával a városi pálinkafőző mester segítői bizony többször a pohár fenekére néztek. Ennek következtében konfliktusba keveredtek egy vásárlóval, akit az üveg alján lévő pálinkával leöntöttek. A helyzet kis híján tragédiába torkollott, ám sikerült az indulatokat megfékezni. Cselekményükre mentsésként azt tudták felhozni, hogy az „ügyfélben” magát az ördögöt vélték felfedezni, amitől megrémülve arra következtettek, hogy az esetlegesen az ő lelküket is foglyul ejti.³⁴ Nem mintha a pálinka túlzott fogyasztása követendő lenne, de azért a történetből látszik, hogy eleink is meg-megtévesztették azt a „bizonyos mértéket”.

Hornyik János kecskeméti történétíró 1860-ban megjelent munkájában egy I. Géza király korabeli oklevél alapján közli, hogy már a 11. században Alpár (ma Tiszaalpár és Lakitelek között) környékén intenzív szőlőtermesztés folyt. A török hódoltság időszakát követően – a lakosság növekedésével párhuzamosan, ahogyan azt a Szolnoki úttól északra eső terület telepítése kapcsán rendelte Koháry István földesúr – a szőlő- illetve gyümölcsstermesztés nagy fellendüléséről tanúskodnak a források, amely a 18. századra még inkább fokozódott. A háttérben a Kecskeméten és 40 kilométeres körzetében uralkodó futóhomok megfékezésének, illetve megkötésének szándéka állt, amelyet már 1788-ban II. József császár is sürge-

28 IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: *Írott emlékek Kecskemét XVII. századi nyilvántartásaiból (1633–1700)* 1. Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltár (a továbbiakban: MNL BKML), Kecskemét 2008. 49.

29 IVÁNYOSI-SZABÓ 2008. 433.

30 IVÁNYOSI-SZABÓ 2008. 450.

31 IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei (1591–1711)*. 1. MNL BKML Kecskemét 1996. 131.

32 IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: *Kecskeméti testamentumok I. (1655–1767)*. MNL BKML 2002. 295.

33 SZABÓ 1934. 77.

34 SZABÓ 1934. 166.

tett.³⁵ Egyetlen megoldás maradt, amely nagymértékben meghatározta Kecskemét városának 19. majd 20. századi földbirtok politikáját, az pedig a nagy összefüggő területek szétparcellázása – ekkor születik meg mai „*Széktóhegy, Máriahegy, Budaihegy, Vacsihegy, Kőröshegy, Szolnokihegy*”³⁶ – volt, amely lehetővé tette minden tulajdonos számára a szőlő- és gyümölcsstermesztést. Fontos azonban kiemelni, hogy már a hódoltság korát követően is voltak magánkézben szőlőbirtokok. Itt kell megemlíteni a Kecskeméten működő ferencesek tevékenységét is, hiszen komoly birtokokkal rendelkeztek, amelyeket a várostól kaptak használatra. Ezek a területeken – a mai Ballószögben és a Vacsiközben – szőlő és gyümölcsstermesztéssel is foglalkoztak, a szüret után a bort a későbbiekben felépült rendház pincéjében tárolták.³⁷ A rend *Historia Domus*-a több esetben arról tanúskodik, hogy a szerzetesek szervezett fohászokat tartottak az időjárás kegyességért, a termés bőségességért. A város 14–16. századi címereiben megjelenő Myrai Szent Miklós,³⁸ mint a város védőszentje oltalmába ajánlották fel éves munkájukat. Nem véletlen tehát, hogy a hagyományt követve az évszázadok alatt egyre többen járultak Szent Miklós elé, hogy védelméért esedezzenek. Így vált Szent Miklós Kecskeméten a pálinkafőzők, világszerte pedig a gyógyszerészek, búcsújárók és nem utolsósorban a gyermekek védőszentjévé.

A gyümölcsstermesztés további fejlődése a reformkor időszakára érkezett el arra a szintre, hogy a szőlőültetvények szélén ültetett gyümölcsfákat tudatosan a szőlővel együtt gondozták, átültetéssel és oltás által nemesítették.³⁹ A növényvédelem mellett szőlő- és gyümölcsstermesztéssel foglalkozó eleink arra is ügyeltek, hogy olyan szőlőfajtákat ültessenek, amelyek jól tűrik a lombos fák árnyékát. Szabó Kálmán kutatásai alapján elmondható, hogy Kecskeméten és környékén pontosan ezen okból kifolyólag a legnépszerűbb szőlőfajta a kadarka volt, itt-ott azért megjelent a *vörösdinka, fehér- és feketebajor, cigányszőlő, furkószőlő* (ez volt a tömött-fürtű kadarka), *szegedi fehér gyöngyszőlő*. A csemegeszőlők közül ki kell emelni a törökmazsolát (sárgalugas), a kesely-kecskecsöcsű fajtákat, míg a korai szőlők közül a Jakab szőlő volt igazán népszerű, nevét érési időszakáról, Jakab napjáról kapta (július 25.).⁴⁰

A szőlők mellett – ahogyan az a fentiekben is említésre került – már a hódoltság ideje alatt megjelentek a gyümölcsösök is, amelyre bizonyító erejű források maradtak fent, miszerint a város vezetői a bor mellett gyümölcsöket is rendszeresen szállítottak Budára, a bégek és a basák számára. Ezzel nem más volt a céljuk, mint hogy a békét állandósítani tudják a „beszélő köntös” városában. Hogy milyen gyümölcsfajtákat tudunk azonosítani? A 17. és 18. század fordulójáról áthagyományozódott iratok alapján az arany homok késő tavaszig elálló almafajtái⁴¹ („*szentiványi, rozsmaring, nyári és téli pogácsa, lánycsöcsű*”⁴² stb.) és a körte („*furkó, császár, búzával érő, muskolát*”⁴³ stb.) voltak az uralkodó fajták, amelyek értékesítés útján már Gödöllőre (Grassalkovich Antal koronaügyész birtokára) is eljutottak az 1720-as években. Szabó Kálmán közlésében azonban megjelenik egy 1638. évi szolgálati jegyző-

35 IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: *Kecskemét gazdasági fejlődése 1700–1850 között*. Kecskemét 1994. 53–66.

36 SZABÓ Kálmán: Kecskemét szőlő- és gyümölcsstermesztésének múltja (Részletek). In *A Kecskeméti Katona József Múzeum közleményei 2*. Szabó Kálmán válogatott írásai. Kecskemét 1986. 346.

37 SZABÓ Attila: *Helytörténeti részletek a Kecskeméti Ferences Rendház háztörténetéből*. Kecskemét 1992. 51. (Levéltári füzetek 6.).

38 DÁVIDNÉ Bajor Ágota: Szentek jelképtára. Attribútumok, ruházatok, jelenetek. *Új Ember* 2004. 81.

39 IVÁNYOSI-SZABÓ 1994. 67–69.

40 SZABÓ 1934. 49.

41 SZABÓ 1986. 341.

42 SZABÓ 1934. 50.

43 SZABÓ 1934. 50.

könyvből származó bejegyzés, amely a később rendkívül híres „kecskeméti barack” történetének egyik kiindulópontja lehet: „*Fodor Benedeket Tolnára küldvén barack fiatalokat venni, költött dénár 20.*”⁴⁴ Fodor Benedek tehát megbízást kapott a magisztrátustól, hogy a város nevében a mai Városháza területétől a Széchenyi téren át a Homoki kapuhoz vezető korábbi Gyümölcs utcára újabb típusú gyümölcsfákat szerezzen be. A források több barackfajtára is utalnak, amelyek közül a legtöbbször „*a sárga, a szőrös, a kajszin*”⁴⁵ – ahogy Kosztolányi Dezső is írja a női arc azonosítójaként *Negyven pillanatkép* című versében –, illetve „*az olasz és a rózsabarack.*” Nem véletlen tehát, hogy a város közössége számára ismert későbbi gyümölcs piac ezen a területen, szűkebb értelemben a mai főtér területén alakult ki. Több érdekesség is bizonyítja a gyümölcs, a barack és a mai főtér említett kapcsolatát, hiszen az 1774 és 1799 között épült Nagytemplomban a helyi gyümölcs-, baracktermesztésnek ajánlva is készíttettek egy oltárt. A Merész Gyula által 1939–1942 között megfestett, Szűz Mária kecskeméti látogatását ábrázoló „Barackvirágos Mária” oltárképen a művész a helyi legenda egy jelenetét festette meg, amikor is a földművelő lakók barackkal megrakott kosarakkal járultak Mária elé.⁴⁶ Többnyire biztosra vehető, hogy a második világháború alatt elkészült kép előtt több ezer kosár barack került megáldásra, még a piac hajnali kezdete előtt.

A gyümölcsösök tehát – így a barack ültetvények is – a szőlő függvényeként jelentek meg, majd az egyre finomodó szakértelemnek köszönhetően – a jó fajták megválasztásával a gyümölcsöskert komoly értéket képviselt. Bizonyítják ezt a tény az azok a vagyonbecslések is, amelyek már a 19. század közepén születtek, hiszen a szőlő mellett több hold gyümölcsös is szerepel a végrendeletekben. Am a nagytömegű értékesítés, illetve a gyümölcsből készült termékek – a 20. század elejétől ide tartozik a pálinka is – piacának fellendülését valójában a szállítás lehetőségeinek forradalmasításával, a vasút megjelenésével érte el, ezzel együtt felgyorsította azt a törekvést, amely Kecskeméten egy központi pálinkafőző és értékesítő vállalat létrehozására irányult.

Nem volt ritka a két világháború közötti időszakban, hogy barackszezon ideje alatt 100–110 vagon gyümölcsöt indítottak el nyugati piacokra.⁴⁷ A termékek gyors és nagy tételekben történő szállítása azonban ekkor már több kecskeméti család részére is komoly megélhetési lehetőséget biztosított.⁴⁸

IV. PÁLINKAKULTUSZ A TÁRGYAK VILÁGÁBAN

A gazdaság és az ipar mellett a kultúra minden területét áthatotta a gyümölcsstermelés és a Kecskeméten fellendült szeszipar. Mint minden újonnan megjelenő terméket, a pálinka tárolását is meg kellett oldani, ám nem elsősorban a tömeges tárolás jelentett problémát, hanem jóval inkább a mindennapi használat következtében jelentkező párolgást kellett megakadályozni. A helyzet újfent a kecskeméti korsós és fazekas mestereknek kedvezett, hiszen tömegesen kezdték gyártani a leginkább zöldmázás, szűknyakú pálinkás butellákat, amelyek elárasztották az országos vásárokat is.⁴⁹ A butellákat hagyományosan téglány alak, lekerekített

44 SZABÓ 1934. 49.

45 SZABÓ 1934. 49.

46 <http://foplebania.hu/kecskemeti-nagytemplom-tortenete>.

47 42 vagonos barackgyorsvonat indult tegnap Svájcba. *Kecskeméti Közölny* 1936. július 10. 1.

48 IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: Kecskemét a kései feudalizmus korában (1686–1849). In *Kecskemét monográfiája I.* Főszerk. BÁRTH János, szervező szerk. CSATÁRI Bálint. Kecskemét 2002. 392–393.

49 SZABÓ 1934. 77.

váll, szűk száj jellemezte,⁵⁰ amelyekből igen sok megőrződött az utókor számára. A Kecskeméti Katona József Múzeum Néprajzi gyűjteményében több különböző kerámia butella is található, amelyek közül kiemelem a 871. leltári számon megtalálható könyv alakú, 1869-ben készült, Tóth János kecskeméti fazekasmester keze munkáját dicsérő butellát. A relikviát 1914-ben Dr. Szabó Kálmán vásárolta a Múzeum számára, így válik most bemutathatóvá az olvasók számára.

A pálinkás kerámiákat az esetek többségében egy-egy személynek, valószínűsíthetően a megrendelőnek ajánlották, emellett minden alkalommal jókívánságokkal látták el. A butellákra készített feliratok teremtették meg valójában azt a pálinkafolklórt, amelyet ha nem is tekintünk konkrét „pálinka daloknak”, de mennyiségük és minőségük alapján bizonyosan megtöltenének egy teljes kötetet.⁵¹ A 871. leltári számon szereplő butellán a következő olvasható: „Szabó János ezen butélla készült 1869 Dik Évben Ketskeméten Toth János Fazekesmesternél!!!”

Pálinkatörténeti gondolataimat a butella hátoldalán olvasható idézettel zárom. „*Aki iszik belőle, váljon egészségire, igyál pajtás ma, holnap zsákjába dughat a pap, igyál pajtás ne búsuljál, ha kifogy lesz a zsidónál. Viváth!*”

Előttünk áll tehát egy olyan kutatási terület – a pálinkafolklór –, amelyhez mindenki tud egy keveset hozzátenni, konkrét szakirodalommal azonban nem rendelkezik. Balázs Géza kutatásait mércének kell tekintenünk, hiszen a pálinkakultúránkhoz tapadt szókészlet és folklór feltárása még alig kezdődött el. Pedig láthatjuk, hogy micsoda nemzeti kincs lakozik a sokak számára csak élvezeti cikként kezelt nemzeti értékünkben.

Végezetül pedig fogadjuk meg és mélyítsük el magunkban a hungarikum törvény irányításait: Nemzetünk értékeit – a gyűjtést követően – minden esetben dokumentáljuk, az értékvédelem alapjául szolgáló dokumentációt a szigorú nyilvántartás és kutathatóság szabályai szerint pedig felelős módon őrizzük meg,⁵² hogy az utánunk következő generációk folytatni tudják az örökségünk, identitásunk megőrzésére irányuló kiemelkedően fontos védelmező munkát. A Hungarikum Bizottság mellett ezért van óriási jelentősége a megyei hatókörű múzeumok tevékenységének, hiszen a közgyűjtemény nagymértékben segítheti a nemzeti értékekhez kapcsolódó tárgyi, írott és szellemi kulturális örökség szakszerű őrzését és átörökítését.

50 NOVÁK László: *Kerámia Nagykovácsán*. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága Arany János Múzeum, Nagykovács 1999. 64.

51 BALÁZS 2008b. 5.

52 2012. évi XXX. törvény b) pont.

CSABA HAJAGOS

**THE ORIGINS
OF KECSKEMÉT APRICOT BRANDY**

ABSTRACT

Pálinka (fruit brandy) is a world-famous Hungarian product, one of the peak achievements of rural society and Hungarian agriculture. This paper, in presenting the origins and history of Kecskemét apricot brandy, looks back as early as the era of Géza II, and also explains that the forebear of the product was created by the distillation of the dregs, a by-product of winemaking. Presenting a rich array of historical source material the study identifies the location of the brandy distillery that once stood in the market square of Kecskemét, and the identity of the master distiller, “John of the Dregs”. The paper also provides compelling information concerning the tools and distillery technologies of brandy making from fruits, due to the spread of mixed horticulture from the late 17th century. It presents the history of the development of the town’s most famous product until the final third of the 20th century. It draws special attention to the activities of Izidor Führer, the head of the Kecskemét Central Distilling Company, whose redoubtable efforts made it possible that by the 1940s the apricot brandy of Kecskemét could reach even the United Kingdom.

ZUBOR FERENC

A SZERVEZETT MAGYARORSZÁGI GALAMB TENYÉSZTÉS TÖRTÉNETE ÉS SZAKIRODALMA (1882–1918)

A hazai galambtenyésztés szervezeti keretek között történő megjelenése a „Columbia” Budapesti Galambkedvelők Köre 1882-es megalakulásáig nyúlik vissza. Ettől az időponttól beszélhetünk hivatalosan is szervezett magyar galambtenyésztésről, ami nem jelenti azt, hogy akár évszázadokkal a galambtenyésztés szervezeti kereteinek létrejötte előtt ne találkoznánk a galambtenyésztés témakörének általános vonatkozásait – esetleg egyes galambfajták külső ismertetőjegyeinek leírását is – tartalmazó, hazai vonatkozású írásokkal. Munkánk első részében a szóban forgó témakör főbb csomópontjainak körbejárására teszünk kísérletet a kezdetektől 1918-ig terjedő időkeretben. Létjogosultságát mindenekelőtt az adhatja meg, hogy a szervezett magyar galambtenyésztés átfogó történetét – a téma meghatározó szegmenseire a teljesség igényével fókuszálva – mindeddig egyetlen munka sem vizsgálta, így már ebből kifolyólag is hiánypótló lehet.¹ Mindazonáltal a magyar galambtenyésztés szakirodalmának néhány kérdését is érinti, főképp azokat, amelyeket témánk szempontjából a szervezett magyar galambtenyésztés történetének egyes állomásai közé ékelve hangsúlyosnak gondolunk.

A magyar galambtenyésztés történelmi múltja után nyúlva, illetve szakirodalmának kezdeti időszakát tanulmányozva Szikora András szakíróval együtt elmondhatjuk: „*több a fehér folt, mint a reális alapokon nyugvó hiteles adat.*”² A *Katonagalambok, hírvivő galambok* című könyv szerzőjének megállapítása a postagalambtartás esetében rendelkezik némi racionális maggal, hiszen postagalambokat már évszázadokkal ezelőtt is használtak békeidőben titkos üzenetek, háborús években hadiesemények utáni jelentések célba juttatására, esetleg kémkedésre. Ez a körülmény többnyire szeparált helyen és titokban történő tenyésztésüket feltételezte. Postagalambok tartására és tenyésztésére vonatkozó tiltó rendelkezéseket – melyek megszegése esetén általában az állományt a helyszínen könyörtelenül kiirtották – még a 20. század közepén is találunk Magyarországon.³

A Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeum Könyvtára által 1936-ban napvilágot látott bibliográfiai összeállítás tartalmazza az első magyar nyelvű állattani összefoglalást, amely eredetileg latin nyelven jelent meg Franzius Farkas tollából 1613-ban, illetve amelyet *Egy jeles vadkert, avagy az okatlan állatoknak... teljes története* címmel Miskolczi Gáspár fordí-

- 1 A szervezeti kereteket öltő hazai galambtenyésztés történetéről és szakirodalmáról bővebben lásd: *Galamb és Kisállattenyésztés Pécsen és környékén 1885–2010*. Pécs 2011. 8–21., valamint *Gondolatok és vélemények a magyar galambfajták kitenyésztéséről*. Szerk. KISS János – BÉRES Endre. Szeged 2008. 8–24.
- 2 SZIKORA András: Szakirodalmunk írásának kezdetei. *Postagalambsport* 1988. 8. 2.
- 3 Hivatalos Közlemény. A B. M. 4342/49/254. M. T. rendelete a postagalamb tartásáról. *Galambsport* 1955. 6. 1–2.

tott magyarra.⁴ Az első magyar nyelvű „állattani” munka Wolfgang Frantze német lutheránus teológus *Historia sacra animalium* című művének hazai viszonyokra alkalmazott fordítása, melyben a szerző saját korának ismereteit tükrözve írja le – a Szentírás gondolataival átszőve – az állatok viselkedését és szokásait. Miskolczi Gáspár fordításának további érdekessége, hogy az állatok viselkedését, illetve értékes cselekedeteit párhuzamba állítja korának társadalmi szokásaival. A wittenbergi tanár és hittudor szerint az „*oktalan állatok Historia szerint való*” leírásának létjogosultságát az adja meg, hogy legalkalmasabb „*Mind a szent emberek mind pedig evilági Bölcsék írásainak magyarázatjára.*” És valóban. Szerzője tanulságokat, erkölcsi célzatú hasonlatokat von le az egyes állatfajok leírásainál a vallásra vonatkozólag: „*A Szent Lélek Galamb formában jelenik meg. Idvözítőnk parancsolja, hogy legyünk szelídek, mint a Galambok és okosak, mint a Kígyók.*”⁵

Magyar vonatkozásban a galambokról már részletesebben szóló munkák között időrendben elsőként a latin nyelven íródott és 1793-ban megjelenő *Ornithologia sive historia avium Hungariae* című művet említhetjük. Szerzője Joan Bpt. Grossinger könyve hetedik fejezetében foglalkozik – egyes kifejezéseket már magyarul írva – a galambokkal. A szerző nemcsak ismertet egyes galambfajtákat, hanem külön fejezetet szentel a galambtartás egyéb területeinek is.⁶ Ugyancsak részletesebb leírást közöl Lánghy István mezőgazdasági és természettudományi író az 1831-ben napvilágot látott *Az értelmes, gyakorlott, és gondos baromfitenyésztő jó gazda-asszony, és orvos* című művének hetedik, „A Galambokról” szóló fejezetében. A könyv szerzője az akkori galambfajták – mint a „Gatyás Galamb”, „Begyes Galamb”, „Posta Galamb”, „Fodrosbegyű Galamb”, „Szélesfarkú Galamb”, „Keringő Galamb” – tulajdonságait összegezve külön alfejezetekben részletezi a galambtenyésztés olyan szegmenseit is, mint a galambegészségügy, *A galambok betegségéről és azok gyógyításáról* címmel.⁷

A szervezett magyar galambtenyésztés megindulása előtti időszak témánkba vágó önálló köteteit szemügyre véve, mindenképpen meg kell említenünk Leibitzer János gazdatiszt 1835-ben napvilágot látott *Méhe-, Selyembogár-, Disznó- 's Baromfitenyésztés* című írását. Jóllehet munkájának „Galambnevelés” című fejezete kissé vázlatosra sikeredett, a fent összegezett munkákhoz hasonlóan érinti az egyes galambfajták legjellemzőbb külső ismertetőjeleinek leírásán túl, a galambtartás és galambegészségügy témakörét is.⁸

Nem mehetünk el szó nélkül Peregriny Elek 1852-es *Természettörténet az ifjúság tanítására és házi használatára* című műve mellett sem. Bár munkáját nevelőként az „*ifjúság tanítására és házi használatára*” írta, korabeli mércével mérve mégis igen részletes leírást közöl a galambokról.

Ha végigtekintünk a szervezett magyar galambtenyésztés 1882-től immár csaknem másfél évszázadon átívelő életciklusán, akkor megállapíthatjuk, hogy a galambtenyésztés a 19. század végétől több ponton kapcsolódott a baromfitenyésztés ügyéhez, illetve annak szervezeteihez. Ez a tendencia részben az aprójószágok között számon tartott galamb falusi és tanyai

4 *A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete (1505–1805)* Szerk. DÓCZY Jenő – WELLMANN Imre – BAKÁCS István. Budapest 1934. 51–52.

5 *Egy jeles vad-kert. Avagy az oktalan állatoknak históriája Miskolczi Gáspár által.* Budapest 1983. 11–12.

6 Bővebben lásd: SUVÁK György: *Galamb és Kisállattenyésztés Pécssett és környékén 1885–2010.* Pécs 2011. 11–12.

7 LÁNGHY István: *Az értelmes, gyakorlott, és gondos baromfitenyésztő jó gazda-asszony és orvos.* Pest 1831. 128–142.

8 LEIBITZER János: *Méhe-, Selyembogár-, Disznó- 's Baromfitenyésztés. Vagy alapos útmutatás a méhekkal, selyembogarakkal és szedres kertekkel bánásra ... mint lehessen a disznóknak és baromfiaknak legjelesebb fajtáit megesmereni ... kellően táplálni.* Pest 1835. 227–232.

gazdaudvarokhoz kötődő tartásmódjával, a gazdasági galambtenyésztés korán felismert jövedelmezőségével, részint pedig a baromfitenyésztés szervezeti életére jellemző fejlődéstörténeti folyamatokkal függ össze.

A galambtenyésztés gazdasági érdekén túlmenően a tenyészcél már a kezdeti időkben is ugyanolyan sokrétű volt, mint napjainkban. A hasznosság szempontja mellett a postagalamb versenyek során nyújtott teljesítménye, a röptetések alkalmával kimagasló eredményt elért röpgalamb sikere, a díszgalamb kívánt küllemi fajtabélyegeinek javítása lehettek már kezdetben is azok a tényezők, amelyek a galambtartást ösztönözték. Szemléletesen érzékeltette ezt a meghatározottságot később a Baromfitenyésztők Országos Egyesületének (BOE) igazgatója galambtenyésztésről írott művében: „*A kezdő tenyésztő rendszerint abba a hibába esik, hogy nem tudja eldönteni, milyen fajta galambot tartson... A tenyészcélok lehetnek különfélék. Elsősorban csábíthatja a tenyésztőt a gazdasági érték... különösen falusi gazda udvarában, jóformán semmibe sem kerül, sőt hasznos, mert a sok gyommag, elejtett gabona magvak ilyenként a galambok révén pompásan értékesítenek... Másodsorban lehet a galambtenyésztés sport, kedvtelés. A galambászat az állattenyésztés virágos kertje. Egy nagy galambkiállítást kell végignézniük, hogy megérthessük azt a színpompát, amit a galambok tollazatukkal ki tudnak fejteni. A tollazat egyes galamboknál a gyönyörűség netovábbja, míg másoknál a groteszk forma, a bizarr mozdulatok, sajátságos testalakulások keltenek a szemlélőben csodálatot... A keringő galambok repülése és bukdácsolása, kergetőzése fenn a magasban szinte lelkesedéssel tölti el a galambkedvelőt, s ámulattal nézi, hogy miként bukfenceznek fel és le, mintha láthatatlan szellemkezek szédületes gyorsasággal színes gömböket dobálnának fenn a magasban. Igen, de itt az a kérdés merül fel, akarok-e pénzbeli hasznot a tenyésztésből? Kezdő erre bajorosan számíthat, ellenben később, ha hírrevesre sikerült törzseit kitenyészteni, keresni fogják és sokszor drága pénzen fogják tőle a galambkedvelők a tenyészanyagot vásárolni.*”⁹

Az emberiség a ma ismert több száz galambfajta közös őseként számon tartott szirti galamb domesztikációját legalább ötezer éve elkezdte. Egyetérthetünk a magyar baromfitenyésztés egyik legnagyobb formátumú egyéniségének 1920-as években megfogalmazott fenti gondolataival, amelyben egy tágabb kontextusba helyezve a „Lehet-e röp- és díszgalamb voltaképpen haszongalamb?” kérdésre adja meg a választ. Am kétségtelen, hogy a napjainkban ismert sok száz fajtának egyik csoportját mára már a kifejezetten hústermelés céljából tenyészített galambok teszik ki.¹⁰ Amint azt évtizedekkel később Báldy Bálint a Gödöllői Kisállattenyésztési Kutatóintézet kutatója *A baromfitenyésztés elmélete és gyakorlati útmutatásai* című – első ízben 1933-ban napvilágot látott – művében megjegyzi: „*Galambjainkat tulajdonképpen a baromfiak közé számíthatjuk, mert a baromfiakkal hason célt szolgáló házi szárnyasaink ők is. Természetesen a haszongalambokról állapítom meg mindezeket...*”¹¹

Az 1870-es évek közepén szervezeti keretek közé terelt baromfitenyésztők egyesületei – mint az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) baromfitenyésztési szakosztálya, illetve az 1902-ben újjászervezett Baromfitenyésztők Országos Egyesülete (BOE) – tevékenységükben teret adtak a galambtenyésztés ügyének is.

A dualizmus korának földművelésügyi tárcája az 1880-as évek közepétől egyre intenzívebben fáradozott az ország baromfiállományának javításán, a baromfitenyésztés és termelés

9 WINKLER János: *Galambtenyésztés. Dísz-, röp- és haszongalambok. Külföldi és magyar galambfajták*. Budapest 1925. 46–47.

10 A századfordulón kifejezetten árutermelő jellegű vágógalamb előállítással még csupán az Amerikai Egyesült Államok déli államaiban találkozunk. Európában – és hazánkban is – a valódi értelemben vett haszongalamb-tenyésztés az 1950-es években veszi kezdetét. Bővebben lásd: *A galamb és tenyésztése I.* Szerk. MELEGH István. Budapest 2004. 154–191.

11 BÁLDY Bálint: *A baromfitenyésztés elmélete és gyakorlati útmutatásai*. Budapest 1946. 361.

szervezésén, valamint a baromfiexport előmozdításán. A fentiek szellemében, illetve a baromfitartóknál fellelhető tenyészanyag javítása érdekében a Földművelésügyi Minisztérium egyrészt igen mérsékelt árú fajbaromfi törzset osztott ki olyan tenyésztőknek, akik azt saját költségen nem tudták beszerezni. Lehetőségeihez mérten támogatta a baromfitenyésztés előmozdítására törekvő gazdatársadalmi testületeket, egyesületeket és a baromfi-kiállításokat is.

A 19. század utolsó évtizedeitől a magyar mezőgazdaság fejlesztésében kiemelt szerepet játszottak a mezőgazdasági termelést segítő szabad társulások, gazdasági egyesületek. Ezek szakosztályai között sok esetben baromfitenyésztési szakosztály is működött. Az 1890-es évek elejétől a baromfitenyésztés előmozdítására alakult országos hatókörrel rendelkező „specializálódott” egyesületek¹² mellett már számos baromfi-, galamb-, kanári-, házinyúl-, prémesállat-és ebtenyésztő egyesület is létezett. A dualizmus korának Földművelésügyi Minisztériuma előszeretettel fordult a szélesebb körű gazdatársadalmi megalapozást és nem utolsósorban szakértelmet képviselő szakegyesületekhez, annál is inkább, mivel azok a pénzügyi támogatás és segélyezés révén tőle nagyban függték.¹³ Tevékenységüket és feladataikat a szaktárca egyesületi pénzzel ösztönözte, kiállításait, versenyeket tiszteletdíjak és elismerő oklevelek adományozásával rendszerint támogatta.¹⁴ Az egyesületek cserébe a baromfitenyésztés fejlesztése érdekében a Földművelésügyi Minisztériummal állandó összeköttetést tartottak fenn, a szaktárca felé – az 1912-ben életre hívott „gazdasági felügyelőség” intézményén keresztül – előterjesztéseket, javaslatokat nyújtottak be és természetesen ellátták a kor földművelésügyi politikájának szellemében rájuk bízott feladatokat annak irányítása és felügyelete alatt. Az ilyen helyi, regionális, vagy éppen országos méretű egyesületek célja minden esetben az állomány nemesítése, kiállítások rendezése, előadások, tanfolyamok tartása, szakmunkák kiadásának segélyezése, tagjainak tenyészállatokkal történő segítése, tenyészanyag kiosztása és az értékesítési lehetőségek fejlesztése volt. Az 1880-as évektől az állattenyésztő egyesületek lényegében az OMGE égisze alatt működtek és általában nem annyira törvénnyel létesített kényszertársulások voltak. Tagjaikat az érdekelt tenyésztők gazdasági összefogása tömörítette szervezetbe. A korszakban ily módon éppen a kisállattenyésztés területén jönnek létre a tenyésztők legtermészetesebb egyesületei, amelyek a maguk területén igen élénk szakmai munkát végeztek.

Néhány évvel a galambtenyésztés szervezeti kereteinek létrehozása előtt létezett már olyan időszaki kiadvány is, amely helyet biztosított a galambtenyésztés témakörének. Ide sorolható a Grubiczy Géza gazdasági szakíró tulajdonában lévő – valamint az általa szerkesztett – első magyar nyelvű kisállattenyésztési szaklap: a *Gallus*. A havi rendszerességgel nyolc oldal terjedelemben megjelenő szaklap 1876 karácsonyán indult és kezdetben csupán tizenegy előfizetőt tudhatott maga mögött. Az 1889-es esztendőől a Földművelésügyi Minisztérium ménesuradalmi, majd állattenyésztési osztályán dolgozó elméleti és gyakorlati szakember – jóllehet lapja állandó anyagi gondokkal küszködött – több ízben kijelentette, hogy baromfitenyésztési folyóirat nem nyereszkes célokat szolgál. Hivatástudatából eredően nem cse-

12 A 19. század utolsó évtizedeitől 1945-ig lényegében két országos méretű baromfi egyesület volt Magyarországon. Az OMGE baromfitenyésztési szakosztályából 1891-ben kivált tenyésztők által alapított Országos Baromfitenyésztési Egyesület (1891–1902), majd a szaktárca kezdeményezésére 1902-ben újjászervezett Baromfitenyésztők Országos Egyesülete (1902–1943), illetve névváltozását követően 1943-tól a Baromfi- és Egyéb Kisállattenyésztők Országos Egyesülete (1943–1948).

13 ERDEI Ferenc – PATAKY Ernő: Termelői szervezetek a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésében. 1. *Agrártörténeti Szemle* 1957. 1–2. 167.

14 A dualizmus korának Földművelésügyi Minisztériuma és a baromfitenyésztő egyesületek kapcsolatáról bővebben lásd: MÁRTHA Zsuzsanna: Kezdeti törekvések a magyar baromfitenyésztés fejlesztésére (1914-ig). *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1986–1987. 261.

kély anyagi áldozatot hozott azért, hogy – a korabeli nyugat-európai példához hasonlóan – a magyar baromfitenyésztők is színvonalas szakközlönyt vehessenek a kezükbe. A *Gallus* minden számának fejlécén az alábbi mottót olvashatjuk: „*Ez az az iparág... amelybe naponta filléreket rak be a tenyésztő, hogy pár hónap múlva forintokat vegyen ki belőle*”. A tizenkét évfolyamot megélt kiadvány kezdetben főként baromfi- és nyúltenyésztéssel – melynek rovatvezetője Ambrózy Béla volt – kapcsolatos cikkeket közölt, ám 1877 januárjától hivatalos közlönye lett a „Columbia” Budapesti Galambkedvelők Körének is. Grubiczy Géza a modern magyar baromfi-gazdálkodás úttörőjeként kezdettől fogva arra törekedett, hogy írásaival és egyes külföldi szaklapok cikkeinek fordításaival a galambtenyésztés szakmai vonatkozásain túl a postagalambokkal való versenyzés fogásait is népszerűsítse a tenyésztők körében. Az 1874-ben megrendezett első magyar baromfi-kiállítás szervezésében élen járó Grubiczy által szerkesztett lap foglalkozott a galambtenyésztés általános kérdéseivel, a postagalambászatot érintő témákkal, de elvétele egy-egy röpdísz- és haszongalambfajta ábrákkal ellátott ismertetésének is szentelt helyet számaiban. Érdekes fejtegetéseket olvashatunk a szaklap „Fiók galambok hizlalásáról”, „A galambok vedléséről”, „A galamboknak házhoz való szoktatása”, „A galambok ösztöne”, vagy éppen „A galambfajták jellemzése” címmel megjelenő korabeli írásaiban. A *Gallus* című kiadvány jelentette be egyébiránt a „Columbia” Budapesti Galambkedvelők Köre néven 1882. január 7-én megalakult első önálló magyar egyesület létrejöttének tényét is.¹⁵

A „Columbia” Budapesti Galambkedvelők Köre – amelyet gyakran „Columbia-kör” néven emlegettek – 1936-ig állt fenn, míg újjá nem szerveződött a „Hungária” Postagalamb Tenyésztők Országos Szövetsége keretében. Az évente átlagosan tizenöt-húsz tanácskozást tartó szervezet vitathatatlan érdeme, hogy úttörőként foglalta keretek közé különböző szakosztályokban a magyar galambtenyésztőket a budapesti Fecske utca 17. szám alatt található „Kurzféle” vendéglőben. (A szervezet üléseinek színhelye az 1900-as évektől egyre inkább a „Columbia-kör” pénztárosának és egyben híres korabeli tenyésztőnek Maloschik Ferencnek tulajdonát képező Népszínház utca 15-ben található ingatlan volt.)

A „Columbia-kör” tagságának gerincét a kezdeti időkben főként budai polgárok adták és – bár tényleges taglétszáma fennállása alatt nemigen haladta meg a száz főt – „ernyője” alatt a századfordulón az újpesti és a rákospalotai szervezetek mellett megkezdik tevékenységüket az egyes galambfajtákat kedvelő, az esetek többségében vendéglátó egységekben összeülő specializáltabb vidéki társaságok. Az egyik első vidéki megmozdulást a pécsi „*I-ső magyar házi szárnyasokat, postagalambokat, tengeri nyulakat, ebeket tenyésztő és madarakat védő egyesület*” létrejötte jelentette 1885 júliusában.

A „Columbia-kör” szervezeti élete igazi lendületet akkor vett, amikor 1886 februárjában a szervezet rendkívüli közgyűlése Grubiczy Gézát választotta a kör elnökévé. Grubiczy már előző beszédében minél több szakcikk írására kérte a tagokat.¹⁶ Ettől a pillanattól válik a *Gallus* című szaklap a fentebb említett két szervezet immár hivatalos közlönyévé, amelyben sorra jelentették meg írásaikat a magyar galambtenyésztés szakirodalmának megalapítói, akik közül Bacskay János, Temesvári Ferenc, Isaszegi Domokos, Kovásznay Zsigmond és – a *Szárnyasaink* című szaklap megalapítója, 1891-től az Országos Baromfitenyésztési Egyesület (OBE) igazgatója – Parthay Géza neve mindenképpen említést érdemel. Az évek előrehaladtával egyértelművé vált, hogy a *Gallus* szerkesztőjének törekvései nem találnak támogatásra. A későbbiekben még számos korabeli szakfolyóiratban – mint a *Baromfiak*, *Erdélyi*

15 *Gallus* 1882. 6.

16 *Gallus* 1887. 5.

Gazda, Falusi Gazda, Szárnyasaink, Köztelek, Gazdasági Lapok – publikáló szerkesztő 1888 nyarán kellő számú előfizető hiányában beszüntette a lapot.¹⁷

A galambtenyésztés szervezeti kereteinek kialakulása, valamint a szakirodalom fejlődésének látványos megindulása mellett a századforduló előtti évtizedek időszaka egyben a galambkiállítások hazai történetének a kezdete is. Minden bizonnyal már a szervezett magyar galambtenyésztés kezdete előtti időkben is jelentkezett a hazai tenyésztők azon igénye, hogy az egész éves munkájuk gyümölcseként tenyésztett egyedek legszebb példányait bemutassák, más tenyésztők ugyanazon fajtáival összehasonlítsák. A galambkiállítások történeti múltja után nyúlva évtizedekkel később találoán jegyezte meg a „Galambtenyésztés” című munka szerzőpárosa: „Amikor a galambkedvelők állományukat, és annak kiemelkedő szépségű tagjait egymásnak mutogatni kezdik, tulajdonképpen elindult a kiállítás, ha még gyermekcipőben is.”¹⁸ A galambtenyésztő egyesületek, valamint az azokat országosan összefogó szervezetek által kezdeményezett egyesületi és országos kiállítások előtti időkben a galambok közszemlére tételének – ahol természetesen már lehetőség nyílt a megtekintett galambok „bírálatára” és a galambtenyésztők közösségi igényét is kielégítő személyes találkozásokra – elsődleges színtereiként a dualizmus korabeli városok, nagyobb községek vásárai, valamint piaci alkalmi kínáloztak. A századforduló utolsó évtizedeiben a galambtenyésztés ügyét felkaroló egyesületek és szervezetek megalakulását követően, a kifejezetten szakmai közösségek által szervezett egyesületi és országos kiállítások, illetve fajtabemutatók fokozatos megindulásának lehetőségét tanú. A magyar galambtenyésztőket első ízben szervezte a keretek közé terelő „Columbia-kör” már az 1880-as évek végétől szervezte a kisebb egyesületi kiállításokat, de a jogutódjaként újjászerveződő Columbia Postagalamb Sportegyesület, az Országos Galambtenyésztési Egyesület, majd a Galambtenyésztők Országos Egyesülete (GOE) is rendszeresen rendezett egyesületi kiállításokat. Az alkalmak elsődleges célja persze a kezdetektől az volt, hogy a rendezvényeken bemutatásra kerülő példányokat az egyes fajták vonatkozásában folyamatosan kiszélesedő fajtaleírások követelményeinek szigorú figyelembevételével bírálják el a bírálóbizottság tagjai. Találoán foglalta össze csaknem száz évvel később ezt a századfordulón már felismert alapvetést a *Magyar Galamb- és Kisállattenyésztők Országos Szövetségének* elnöksége a *Galamb fajtaleíró könyv* című kiadványában: „Az állattenyésztésnek az a nagyszerű tulajdonsága, hogy az egész világon azonos előírások szerint folyik. Ez egyrészt a tenyésztők egységét, másrészt a lehetőséget biztosít országok és világrészek közötti közös kiállításokra, az azokon való azonos szempontok szerinti értékelésre, tenyészállat vásárlásokra és cserékre. Ez az egységes szabály a fajtaleírás, amelynek alapos ismerete minden közös tenyésztői tevékenység alapja és feltétele.”¹⁹

A hazai tenyésztők kiállított galambjainak persze kezdetben sem kizárólag a galambtenyésztőket tömörítő egyesületek adtak helyet. Csaknem egy évtizeddel az első önálló galambtenyésztő egyesület megalakulása előtt már kézenfekvőnek tűnt, hogy az OMGE égisze alatt tevékenykedő baromfitenyésztési szakosztály, a belügyminisztérium jóváhagyásával 1891-ben megalakuló OBE, illetve az 1902-től utóbbi feloszlása után újjászerveződő BOE által rendezett kiállítások keretében karolják fel a hazai tenyészanyagot. Az utóbbi szervezetek által megrendezett országos- és nemzetközi kiállítások baromfikollekciója között megtalálhatjuk a leghívatottabb korabeli tenyésztők legszebb példányait. A budapesti Andrassy úton 1892 szeptemberének végén az OBE által megrendezésre kerülő nemzetközi baromfi-kiállításon tenyésztők – mindenekelőtt Petz Miklós, Horváth Antal, Strasser József, Burger

17 Grubiczy Géza életrajzáról bővebben lásd: *Magyar Agrártörténeti életrajzok*. 1. köt. Szerk. FÜR Lajos – PINTÉR János. Budapest 1987. 689–692.

18 SZÜCS Lajos – SZÉCSÉNYI István: *Galambtenyésztés*. Budapest 1965. 323.

19 *Galamb fajtaleíró könyv*. Szerk. BATTÁ László. Budapest 1987. 3.

János, Parthay Géza, Domeyer Károly, Schwartz József, Hidassy Márton, Losonczy Albert, Beke Károly, Perényi Dénes, Györffy Aladár – jóvoltából szép számmal képviseltették magukat, keringők, bagdetták, golyvások, sirálykák, strasserek, tyúktarkák és máltai galambok is.²⁰ A „Columbia-kör” megalakulását követő időszakban úgy tűnik a keringő galambok fő pártfogója Petz Miklós, a díszgalamboké Parthay Géza, a postagalamboké a szervezet első elnökeként Grubiczy Géza volt.

A dualizmus időszakának 1881-től meginduló valamint 1918-ig a Földművelésügyi Minisztérium és az OMGE által közösen irányított – néhány kivétellel évente, illetve az egyes korszakokon belül változó elnevezéssel megrendezett – országos mezőgazdasági kiállításokon és tenyészállatvásárokon az adott alkalmak baromfiosztályának részeként szintén felkarolták a galambtenyésztők által kiállítani szándékozott egyedek ügyét. Az 1885-ben Budapesten megtartott nemzetközi baromfi-kiállításon – ahol első ízben nyílt lehetőség a magyar baromfitenyésztés külföld előtt történő bemutatkozására – már a hazai tenyésztők legszebb galambjainak bemutatására is sor került csaknem húsz fajtacsoportban.²¹ A hazai tenyésztők galambjai az országos méretű kiállításokon rendkívül széleskörű fajtagazdagságban az 1890-es évek közepétől képviseltetik magukat. Ezek közül az egyik legfelemelőbb kétségtelenül az 1896. évi millenniumi kiállítás volt, amelyen hatalmas sikerrel mutatkozott be az akkori világ élvonalához tartozó magyar állattenyésztés baromfikollekciója is. A kiállítás után a *Szárnyasaink* hasábjain Parthay Géza bátran kijelenthette: „Galambkiállításunk páratlan volt a maga nemében. Nem mondhatunk róla egyebet, mint hogy ennél szebb galambkiállítást még Angliában sem láttunk. Az ember még csak álmodni sem merte, hogy hazánkban annyi szép galamb legyen.”²² Az 1896. évi millenniumi kiállítás díjazási jegyzékéből az is kiderül, hogy a rendezvényen díjat nyert korabeli tenyésztők – mint Domeyer Károly, Schulzberger Ignác, Balassa György, Schwartz József, Jókuthy Sándor, Dirner Lajos – jóvoltából nagy számban bemutatkoztak röp-, dísz-, és haszongalambok mellett postagalambok is.²³

Kétségtelen, hogy a „Columbia-kör” életét kezdettől a postagalambászok irányították. A postagalamb tenyésztésre jellemző – évszázados múltra visszatekintő – titoktartás ellenére a tenyésztők tábora már a 19–20. század fordulóján szervezettebbnek tűnik, mint a legtágabb értelemben vett galambászat egyéb területein tevékenykedő tenyésztők közösségei. Csaknem fél évszázaddal később, a röp-, dísz-és haszongalamb fajták tenyésztésének történetjére visszafelé tekintve a *Magyar Galambsport Szövetség* hivatalos lapjában Antal István is megjegyzi: „Az elmúlt ötven év tapasztalatai alapján meg kell állapítani, hogy egynéhány dísz-és gazdasági fajtánkat kivéve nem fejlődés, hanem visszaesés következett be ebben a sportban. Nincsenek érdemükhöz méltóan felkarolva a Magyar óriás házi, Magyar fodros, Magyar pávás, Tyúktarka galambfajtáink, melyeknek nemzetközi értéke valutában kifejezve összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a díszgalambként tenyésztett röpgalambjainké.”²⁴ Ez a tendencia a kezdeti időkben részben a postagalamb-tenyésztés már említett hadi célokat is szolgáló tulajdonságával magyarázható. A „Columbia” Budapesti Galambkedvelők Körének új elnökeként Grubiczy Géza is kiemeli 1886-os beszédében: „Galambjainkat általában kedvtelésből tartjuk, ápoljuk, szaporítjuk, nemesítjük. És ez jól van így, mert tudjuk azt, hogy az ember a munka fáradalmi után felüdülésre, szórakozásra vágyakozik... De gazdasági tekintetből is érdemesnek a galambok figyelmet, mert a galambok némely fajtái, mint hústermelők és gommag-

20 *Szárnyasaink* 1892. 17–18. 144–149.

21 SZOVÁTAY Adrienne: Baromfikiállítások. In *Az országos mezőgazdasági kiállítások és vásárok története*. Szerk. BÁNYAI József. Budapest 1996. 171.

22 *Szárnyasaink* 1896. 19–20. 284.

23 Bővebben lásd: Kiállításunk díjazási jegyzéke. *Szárnyasaink* 1896. 19–20. 284–286.

24 ANTAL István: 50 éves jubileum előtt. *Galambsport* 1957. 4. 3.

*irtók is számba vehető tényezők. A galambposta intézményt, ennek honvédelmi tekintetben való rendkívüli fontosságát ismerjük mindannyian...*²⁵

A szervezett postagalamb tenyésztés az Osztrák–Magyar Monarchia területén már a ki-egyeződést követő években kezdetét veszi, amikor Zimmenman Ágoston elnökletével 1874-ben megalakul a bécsi székhelyű Osztrák–Magyar Postagalamb Egyesület.²⁶ A postagalambok teljesítményének felmérése és a gyakorlati alkalmazhatóságukban rejlő lehetőségek feltérképezése a közös hadsereg keretei között zajlott. A dualizmus rendszerének közös hadügyminisztériuma Komáromban állítja fel az első magyar galambposta állomást. A komáromihoz hasonló állomásoknak a hadügyminisztérium kezdeményezésére történő felállítása nagyban elősegítette a postagalambászat hazai földön való térhódítását, hiszen a hadügyminisztérium – a Monarchia postagalamb-állományának feltérképezése után – a krakkói, bécsi olmtüzi, semmeringi állomány mellett a komáromi állomás postagalamb feleslegéből is díjmentesen ajánlott fel tenyészanyagot. A jelenség mögött elsősorban az a szándék állt, hogy egy várható háborús konfliktus esetén kellő nagyságú tenyészanyagbázis álljon a Monarchia közös hadseregének rendelkezésére. A szervezett adományozási akciók keretében ugyanakkor postagalamb tenyésztésre vállalkozó magánszemélyek juthattak fajtatiszta és ellenőrzött teljesítőképességgel rendelkező szülőktől származó postagalambokhoz. A császári és királyi közös hadügyminisztérium a *Gallus* című szaklap szerkesztőségét kérte az adományozás meghirdetéséhez, amely készségesen közvetítette annak felhívását az olvasók felé, hozzátéve: „*Jobb alkalom jeles tulajdonságú galambok szerzésére, mint most eddig nem kínálkozott, tehát használjuk fel.*”²⁷ A komáromi katonai postagalamb állomás évtizedekkel a „Columbia-kör” megalakulása után is bocsátott rendelkezésre vérfrissítés céljából tenyészanyagot. Érdekes adalék lehet, hogy az 1891-es miskolci baromfi-kiállításon bemutatott hazai postagalambok – mivel a résztvevő galambok a komáromi postagalamb állomásról származtak – „komáromi postagalamb” néven szerepelnek a kiállítás bírálati eredményét közlő korabeli listán.²⁸ A századforduló éveiben a hadügyminisztérium fenntartásával több hazai galambposta állomás is létrejött, amelyek állományát a „Columbia-kör” megbízottja ellenőrizte és „tartott karban”.

A korabeli magyar baromfitenyésztés ügyét felkaroló úttörő szakközlönyként évekig fennálló *Gallus* hatalmas őrnt hagyott maga után. Ám a hazai postagalambászat, valamint a röp-, dísz- és haszongalamb tenyésztés átfogó témakörének kérdéseiről – mint az egyes galambfajták külső ismertetőjegyeinek leírásai, a postagalambászok által megrendezett versenyek és ezek eredményei, a „Columbia-kör” havi rendszerességgel megtartott tanácskozásai – nem sokkal a *Gallus* megszűnése után már több korabeli szaklap is naprakészen beszámol. Ebben az aspektusban nem kizárólag az OMGE baromfitenyésztési szakosztályának *Baromfiak* címet viselő hivatalos közlönyét említhetjük, hanem a Parthay Géza szerkesztésében megjelenő *Házi szárnyasaink*, majd ez utóbbi szerves folytatásának tekinthető nagy múltú *Szárnyasaink* című lapokat is. Utóbbi fejlődésén 1901-től – mivel a *Szárnyasaink* 1900-as évfolyama *Baromfitenyésztési lapok* címmel került az előfizetők kezébe – az alábbi olvashatjuk: „*A Gallus és a Baromfitenyésztési Lapok egyesítése*”. Az állatfénnyképezés a századfordulón még gyermekcipőben járt, ám a *Szárnyasaink* igényes szerkesztőjeként – valamint 1896-tól a „Columbia-kör” tiszteletbeli tagjaként – Parthay Géza kezdetétől fogva gazdagon illusztrált lapot kívánt olvasói kezébe juttatni. A szaklap egyes számainak tollrajzos galambábrái szinte

25 SZIKORA András: Emlékezés Grubiczy Gézára. *Postagalambsport* 1982. 3. 4.

26 TAMÁS István: A Magyar Postagalamb Sportszövetség története. *Galambász magazin* 2004. 8. 16.

27 SZIKORA András: Egy év múlva... *Postagalambsport* 1981. 1. 4.

28 A miskolci baromfi-kiállítás bírálati eredménye. *Szárnyasaink* 1891. 19. 143. (Bővebben lásd: Legendás fészekszeretők. *Kistermelők Lapja* 2012. 9. 35.)

kivétel nélkül a szerkesztő készítette, Rieger Viktor és Dobay Zsigmond illusztrátorok közreműködésével.

A több mint másfél évtizedet megélt *Szárnyasaink* megindítása előtt is már szakírói múlttal rendelkező – az 1880-as évek közepén a *Magyar Föld* címmel megjelenő mezőgazdasági napilap belső munkatársaként dolgozó Parthay Géza – Grubiczy Gézához, valamint a hazai galambtenyésztés szakirodalmát formáló nagy formátumú személyiségekhez hasonlóan – nem kizárólag elméleti szakemberként járult hozzá a hazai galambtenyésztés ügyéhez.²⁹ Vitathatatlan érdeme, hogy többekkel karöltve Magyarországon a baromfi- és galambtenyésztés ügyét felkarolva, az első egyesületeket megalakítva nemzetközi viszonylatban is versenyképessé tette az ágazatot. 1895 és 1897 között a Földművelésügyi Minisztérium megbízásából tanulmányúton vett részt Angliában, Franciaországban, Belgiumban, Németországban és Oroszországban is, ami nagyban hozzásegítette ahhoz, hogy a baromfitenyésztés vonatkozásában látóköre nemzetközi síkon is szélesedjen. Az úttörő munkát az 1880-as évek végétől a századfordulóiig végezte, fáradságot és anyagi áldozatot sem kímélve. Nemcsak szerkesztője volt a minden szilárd anyagi alapot nélkülöző és első ízben 1887-ben napvilágot látó *Házi szárnyasaink*, *Szárnyasaink* és *Zoológiai Lapok* című lapoknak, de 1881-ig oroszulánrészt vállalt titkárként az OMGE égisze alatt működő baromfitenyésztési szakosztály munkájában, majd 1891 tavaszától az 1902-ig fennálló OBE tevékenységében is, utóbbi igazgatójaként. Élen járt az 1896-os ezredévi baromfi-kiállítás szervezésében, de az 1900. évi párizsi világkiállítás magyar rendezőbizottságának előadójaként a magyar osztály baromfitenyésztési kiállításának rendezésében is részt vett. A Magyar pávagalambot angol, skót és indiai pávagalambok keresztezéséből kitenyésztő Parthay úttörőként szorgalmazta kísérleti telepek létesítését, amelynek maga állt az élére a főváros közelében általa létrehozott nagyszabású telepével. A *Szárnyasaink* szerkesztője pávagalambok mellett többek között strasszereket, parókásokat, keleti sirálykakat, keringőket és begyesgalambokat is tenyésztett, nem utolsósorban azért, hogy a galambtenyésztés ügye iránt érdeklődőket igény szerint megbízható tenyésztéssel lássa el. Parthay Géza emellett teleplátogatásokkal egybekötött szaktanfolyamokat is rendezett Budapesten.³⁰ A baromfitenyésztéssel foglalkozó szaklapokban galambtenyésztés témakörében publikáló korabeli szerzők közül az egyik legtermékenyebbnek kétségtelenül Balassa György bizonyult, és írásainak nem kizárólag a *Szárnyasaink* adott helyet.³¹ A szakíró 1891 és 1918 között született csaknem hatszáz cikkének a GOE által *A galamb* címen Pachmann István szerkesztésében havi rendszerességgel megjelenő illusztrált szaklap, illetve a Winkler János által szerkesztett és a BOE hivatalos közlönyének számító *Baromfitenyésztők lapja* is helyet adott hasábjain.³² Szakírói tevékenysége mellett bírálóként az 1894. évi, Miskolcon megrendezett országos baromfi- és galambkiállításon és az 1908-as lovrini galambkiállításon is részt vett.³³ Balassa György nevéhez fűződik továbbá az első átfogó jellegű magyar nyelvű galambtenyésztési szakkönyv megírása is, amely 1901-ben került kiadásra *Az okszerű galambtenyésztés különös tekintettel a keringő és postagalambokra* címmel.³⁴ Gyakorlati ismeretei és elméleti tudása alapján a korszak galambtenyésztői közül messze kiemelkedő Balassa

29 Parthay Géza életrajzát bővebben lásd: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 10. köt. Budapest 1905. 422.

30 TÖRÖK István: *Ki volt Parthay Géza? Galambjaink* 1977. 3–4. 11–13.

31 BONATIÚ, Feliciu: Emlékezzünk Balassa György nagy mestertenyésztőre! *Galambjaink*, 1976. 12. 1–2.

32 SUVÁK György: *Galamb és Kisállattenyésztés Pécsen és környékén 1885–2010*. Pécs 2011. 14.

33 *A Lovrini Országos Házinyúl-, Baromfi és Galambkiállítás katalógusa*. Budapest 1908. 23.

34 BALASSA György: *Az okszerű galambtenyésztés különös tekintettel a keringő és postagalambokra*. Miskolc 1901. 248.

György nemcsak korának legnagyobb tenyésztője, de a szervezett magyar galambtenyésztés hazai szakirodalmának egyik megalapozója is volt. A századfordulón már negyedszázados gyakorlati tapasztalattal rendelkező Balassa György úttörő – tollrajzos ábrákkal gazdagon illusztrált, illetve báró Nyári Gyulának és Parthay Gézának ajánlott – munkájában nem csak számos galambfajtát ismertet, de részletesen bemutatja a századforduló tartástechnológiai, tenyésztési és galamb-egészségügyi ismereteit is. Az első magyar nyelvű szakkönyvet kezdő korabeli galambkedvelők és tapasztalt galambászok is forgathatták.³⁵

A „Columbia-kör” köré csoportosuló postagalamb-tenyésztők életében nagy fellendülést hozott, amikor előbb az eredetileg orvos Dirner Lajos – aki évekkel később a mai budapesti Horánszky utcai dúcából tucatjával adományozta a postagalamb fiókákat a fiatal kezdő postagalamb tenyésztőknek – majd mellette a szervezet addigi alelnöki posztját betöltő Jandaurek Vince vette át a „Columbia-kör” elnökségét. Az OBE választmányának 1890. évi jelentésében arról olvashatunk, hogy a postagalamb szakosztály – mivel első ízben 1887-ben már sor került a postagalambokkal történő versenyzés szabályainak írásba foglalására – az 1889-es esztendőben versenyt is rendezett huszonzét galamb részvételével Przemysl–Budapest között.³⁶ A Kassa–Budapest – hiszen Stefanovits Béla elnökletével a *Kassai Postagalambtenyésztő Egyesület* már 1903-ban megalakult – és a Hatvan–Budapest közötti versenyek mellett a korabeli postagalamb versenyek végállomásai között már 1885-től szerepelt Przemysl, de a röptetések kedvelt végállomásává vált az 1910-es évektől Fiume is.³⁷ Hogy mekkora jelentőséget tulajdonított az Osztrák–Magyar Monarchia hadvezetése a postagalambokban rejtlő hadászati célú lehetőségeknek, azt az a körülmény is mutatja, hogy a dualizmus közös hadügyminisztériumának tisztségviselői a „Columbia-kör” gyakorlatozási feleresztéseit gyakran megtekintették.

Az 1894-ben megrendezett, Przemysl–Budapest közötti versenyrepülésen a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium államtitkára is jelen volt.³⁸ A korabeli szaklapokban az egyesület tevékenységéről rendszeresen beszámoló titkári jelentésekből az is kiderül, hogy a Hadügyminisztérium – legyen szó a versenyek lebonyolításának anyagi megsegítéséről, az egyes alkalmakon sikereket elért versenyzők díjazásának költségeihez való hozzájárulásról, vagy éppen az adott egyesület postagalambjainak „katonai poggyászként” a versenyhelyszínre történő szállításáról – kisebb összegekkel támogatta a „Columbia-kör” tevékenységét. Az egyesület elnöki posztján Dirner Lajost követő Jandaurek Vince talán legnagyobb érdemének az könyvelhető el, hogy a budavári Nádor-laktanyai galambállomást – amely 1900–1918 között a Hadügyminisztérium tulajdonát képező és a „Columbia-kör” által kezelt postagalambtelep volt, valamint amelynek bejárata felett aztán évekig ott állt a „*Columbia katonai postagalamb állomása*” felirat – átszervezte, és az ország egyik elsőrendű postagalamb-állomásává fejlesztette. Az első világháborús években – a „Columbia-kör” huszonöt éves fennállásának évfordulóján a szervezet katonai osztályának vezetőjeként Ferenc József-renddel kitüntetett – Jandaurek Vince munkásságának köszönhetően a hírszolgálatba bevont galambok tökéletesen megfeleltek a várakozásoknak.

35 A mozgalmas életének utolsó helyszínéeként Aradon letelepedő Balassa György galambtenyésztői munkásságának főbb állomásait maga is összefoglalja a Bánáti Kisállattenyésztők Egyesülete hivatalos közleményének számító FAUNA hasábjain, 70. születésnapja alkalmából (Bővebben lásd: BONATI, Feliciu: Emlékezzünk Balassa György nagy mestertenyésztőre! *Galambjaink* 1976. 12. 1–2.

36 Egyesületünk választmányának jelentése az 1890. évről. *Szárnyasaink* 1891. 5–6. 41–42.

37 1902-ben a főváros lakót is megmozgató látványosság volt a Margitszigeten, amikor az Aero Klub tagjai Turul és Meteor nevű léghajói szállítottak magukkal postagalambokat. A galambokat 3700 méter magasságból engedték ki. (Bővebben lásd: SZIKORA András: *Katonagalambok, hírvívó galambok*. Budapest 1983. 79–85.)

38 A „Columbia-kör” 1894. évi működése. *Szárnyasaink* 1895. 8. 98–99.

A „Columbia” Budapesti Galambkedvelők Köre alig negyedszázaddal a létrejöttét követően átalakult szervezetiileg. A Columbia Postagalamb Sportegyesület néven újjászerveződő „Columbia-kör” 1904-től kizárólag a magyar postagalamb-tenyésztők fellegvárává vált, hiszen a rendkívül sok galambfajtát felkaroló – részint ebből adódóan területileg is szétszórt – röp-, dísz- és haszongalamb-tenyésztők kiszorultak a szervezeti életből.

A postagalamb tenyésztők, valamint a röp-, dísz- és haszongalamb fajtákat tartó galambászok különválása nem volt annyira látványos és kiélezett, mint később, 1959 tavaszán, a *Szárnyasaink* 1904. évi februári száma mégis egyértelműen fogalmaz: „*A Columbia ma itt áll teljesen kialakulva, mint egy országos jellegű postagalamb-sportegyesület. Semmi más, mint postagalamb egyesület és mint ilyen, méltóan sorakozhatik a külföld legjobb egyesületei mellé.*”³⁹ A szervezeti kereteket öltő magyar galambtenyésztés történetében – leszámítva a második világháborút követő két évtizedet – ettől a ponttól válik jellemzővé a hazai galambtenyésztők táborának postagalambtartókra, valamint röp-, dísz- és haszongalamb tenyésztőkre csoportosuló szervezeti szegmentáltsága.⁴⁰

A tenyésztők szervezeti különválása után a javarészt fővárosra koncentrálódó röp-, dísz- és haszongalamb tenyésztőket rövid ideig az Óváry József elnöklété alatt tevékenykedő Budapesti Galambkedvelők Köre tömörítette, amely megalakulásának pillanatától igyekezett – kevés sikerrel – a vidéki tenyésztőket is a szervezet keretei közé terelni. Az egyesület 1902 decemberében már sikeresen vett részt tizenöt tagjának csaknem huszonhárom galambfajtájával egy baromfi- és galambbemutatón. Rövid fennállása alatt taglétszáma nemigen haladta meg a negyven-ötven főt, de meghatározó tagjainak – mint Humayer Sándor, Fleischinger Ignác, Sztankó Sándor – szakcikkeivel rendszeresen találkozunk a *Szárnyasaink* című lap 1902–1903-as évfolyamainak hasábjain.

A Budapesti Galambkedvelők Köre 1903 decemberében Országos Galambtenyésztési Egyesületként szerveződött újjá, és ezzel az elnevezéssel 1908 januárjáig folytatta tevékenységét. Tagjai között ott találjuk az eredetileg orvos végzettségű Vörös Richard elnököt, a szervezet igazgatóját és díszelnökét Parthay Gézát, de az egyesület tagjainak névsorában föl-tűnik Pörtl Ferenc, Zsupán Kálmán, Rómay Árpád és Trenka János neve is. A magyar röp-, dísz- és haszongalamb tenyésztőket országos hatókörrel összefogó szervezet létrehozására azonban még évekig várni kellett. Az egyesület a néhány tucat galambkedvelő tagdíjából és felajánlásaiból tudta magát fenntartani, de a tervezett kiállításokra, illetve egyéb rendezvényekre is a tagok felajánlására szorítókozó „pénzalapot” igyekezett elkülöníteni. A röp-, dísz- és haszongalamb tenyésztők fenti közössége a kezdeti időszakban a Baross tér 6. szám alatti Magyar Alföld vendéglőben tartotta üléseit. Az egyesület tagjait többnyire baráti szálak kötötték össze, és közösségi életük főleg társas vacsorák és vásárok, galambárverésekben, szakcikk felolvasásában, valamint dúclátogatásokban öltött testet. Összejöveteleik célja természetesen az egyesületi élet élénkségének fenntartása, a szervezet holdudvarába tartozó tenyésztők közötti fajtacserék lehetővé, és ezáltal az egyes galambfajták fajtajegyeinek megvitatása volt. Az 1904 októberében Aradon megrendezett első országos galambkiállításon – ahol bemutathatták állományuk legértékesebb darabjait a röp-, dísz- és haszongalamb fajták tenyésztésével foglalkozó galambkedvelők, valamint amelyen a Columbia Postagalamb Sport-

39 A Columbia. *Szárnyasaink* 1904. 2. 45.

40 Annak eldöntése, hogy ki tekinthető röp-, dísz- illetve haszongalamb tenyésztőnek, még a 20. század második felében is komoly viták tárgyát képezte. A kialakuló viták fényében – definiálva a három kategória főbb ismérveit – Török István igyekezett megadni a választ, aki szerint a probléma „ridegen” fajtítani szempontból nem dönthető el. Szerinte sokkal inkább a tenyésztés célja az, ami eldönti a kérdést. (Lásd bővebben: TÖRÖK István: Mi a különbség a röp-, dísz- és haszongalamb-tenyésztés között? *Galambjaink* 1970. 8. 3–4.)

egyesület, az Újpest-Rákospalotai Galambkedvelők Köre, a Kassai Postagalambtenyésztő Egyesület, illetve az aradi tenyésztők vettek részt – az Országos Galambtenyésztési Egyesület is képviseltette magát.⁴¹ A századforduló utáni években is megvoltak már a röp-, dísz- és haszongalamb fajták kiváló magyar tenyésztői. Közülük mindenekelőtt a Pörtl-féle magasröptű röpgolyás kitenyésztői: Winkler János, Sulzberger Ignác, Parthay Géza, Pörtl Ferenc, Pörtl József,⁴² valamint Trenka János, Sáska Gedeon, Pachmann István, Gerhardt Rezső, Ondrej-kovics János, Ábrahám Gyula, Hofmann Ferenc, Domeyer Károly, Fehér Miklós, Török Ferenc és Maloschik Ferenc neve mindenképpen említést érdemel.

Az ókori források tanúsága szerint Indiában, valamint Ázsia egyes területein a hasznossági szempontok mellett egyes galambfajták kitaró, rendkívüli magasságot elérő repülésükkel, esetleg repülés közben egyéb különleges tulajdonságaikkal – mint a „bukfencezés”, „forgás”, „szárnycsattogatás” – is elkápráztatták a megelőző korok emberét. Parthay Géza illusztrált szaklapjában Vidonyi Jenő tehát nem új keletű problémát boncolgatott: „*Kiknek e nemes sportról fogalmuk sincs, nagyon csodálkozhatnak, hogy miként lehet a galambpadláson (dúcban) órahosszat az időt „lopni”, mit lehet a galambok repülésén az unásig nézelődni, mikor szerintük mindazokon kevés nézni való van s a galambok iránt legfeljebb akkor mutatnak érdeklődést, ha töltve, vagy paprikásan az asztalra kerülnek.*”⁴³ A fentiekhez hasonló tulajdonságokat produkáló galambok megfigyelése készíthette a tenyésztőket arra – hangsúlyozza jóval később Koronczai László, a röptető sport hazai fejlődéstörténetének főbb állomásait feldolgozó cikksorozatának elején – hogy kedvük szerint kiválogassák a jól és magasan repülőket, a bukó galambokat, a pergőket, valamint hogy ezeket a tulajdonságokat a tenyésztés során erősítsék az egyedek utódaiban.⁴⁴ Miután hazánkban is megjelentek a Szegedi magasszálló, Alföldi-Kőrösi, a Kiskunfélegyházi, az Egri kék és a Budapesti magasröptű keringők mellett a Komáromi bukók, valamint a Debreceni pergőkhöz hasonló speciális fajták illetve tájfajták, a 19. századtól megkezdődött a magyar röpgalamb-tenyésztők versengése, majd később az előre rögzített szabályok szerinti röpversenyek világa. A hazai röpgalambászok keringőgalambjaikkal már az 1880-as évek közepétől rendeztek versenyröptetéseket. A századforduló előtt elsősorban röpgalamb-tenyésztő barátok mérték össze előre kialakított szabályok szerint galambjaik teljesítőképességét, ám az események Budapesten és a nagyobb vidéki városokban – mint Szeged, Debrecen, Eger – hamar városi versenykalkmakká fejlődtek. Az első írásba foglalt versenyröptetési szabályzatot a budapesti keringő galambtenyésztők sportkörének tagjai dolgozták ki 1901 nyarán.⁴⁵ Ezzel lényegében kezdetét vette a versenyröptetések immár előre rögzített szabályzathoz kötött megrendezésének hazai története, jóllehet az első, immár európai viszonylatban is korszakalkotó szabályzat kidolgozására, valamint a magyar versenyröptető kultúra alapjainak lerakására 1920-ig várt kellett.⁴⁶

A Galambtenyésztők Országos Egyesületének – amely 1918-ban felvette a Magyar Galambtenyésztők Országos Egyesülete (MGOE) nevet és sikeresen indult el a magyar röp-, dísz- és haszongalamb-tenyésztők országos összefogását elősegítő úton – zászlóbotására 1908. január 15-én kerül sor ugyancsak Malosik Ferenc vendéglőjében. Az egyesület – amelynek már több

41 Az 1904. évi országos galambkiállítás programja. *Szárnyasaink* 1904. 19. 229.

42 HOSTNIK Tibor: A Pörtl testvérekről és a „Röpgolyásról”. *Galamb és kisállat magazin* 2008. 2. 14–15.

43 VIDONYI Jenő: A galambsport. *Szárnyasaink* 1902. 3. 21.

44 KORONCZAI László: 75 éves szervezett röptetősportunk 1. *Kisállataink* 1995. 7. 1.

45 Versenyröptetési szabályzat. *Szárnyasaink* 1901. 10.

46 Az első röpversenyszabályzat kidolgozása – amely már rögzítette, hogy a röpgalamboknak versenykörülmények között milyen feltételek mellett kell szállniuk – a budapesti röpgalambászok oszlopos tagjának számító Kovács József vezetésével történt az 1920-as évek elején. Versenyszabályzatuk alapján hirdették meg 1925-ben az első országos röpversenyt.

budapesti fiókegyesülete is létrejött – zászlóbontását övező lelkesedés nyomán Temesváron, Aradon, Győrben, Marosvásárhelyen, Nagykőrösön, Szolnokon és Debrecenben sorban megalkultak a szervezet vidéki körei. Az egyesület hivatalos lapja az első években szintén a *Szárnyasaink* volt, melynek funkcióját 1911-től egyre inkább a tagok adományából fenntartott, illetve a Pachmann István szerkesztésében megjelenő *A galamb* című szaklap vette át. Miután az alapszabályát a Belügyminisztérium 1908-ban jóváhagyta, a megalakuló GOE tulajdonában álló kiadvány célja a hazai galambászat fejlesztése volt. Az 1914-ig havonta megjelenő szaklap főmunkatársai – Balassa György, Dalotti Aladár, Rupanovits János és Hamfvogel Károly – a folyóirat első számának „Beköszönőjében” fogalmazták meg az egyesület hivatalos közlönyének rendeltetését: „*Már régóta érezzük és nélkülözzük mi galambtenyésztők, egy kizárólag csak galambtenyésztéssel foglalkozó szaklapnak a hiányát. [A galamb] cím alatt most meginduló szaklap a Galambtenyésztők Országos Egyesületének e közlönye hivatva van ezt az úrt kitölteni.*”⁴⁷ A szaklap részletesen foglalkozott a postagalambászat, valamint a röp-, dísz- és haszongalamb-tenyésztés általános kérdéseivel, az egyes galambfajták – fényképfelvételekkel is szemléltetett – általános ismertetőjegyeinek leírásával. A közlöny „Hivatalos rész” című állandó rovatában helyet adott az egyesület, valamint a vidéki szervezetek választmányi gyűléseiről és közgyűléseiről készült határozatok közlésének is. A GOE tagjai tagsági díjuk fejében minden hónapban megkapták a szaklapot.

A szervezet – melynek legmeghatározóbb elnöke a korszakban a Parthay Gézát követő Peschky Ferenc volt – tagjai között találjuk többek között Pachmann István, Béla Sándor, Száger Péter, Rupanovits János, Balassa György, Trenka János, Domeyer Károly, Dobler Károly és Sáska Gedeon nevét is. Úgy tűnik, hogy a magyar röp-, dísz- és haszongalamb-tenyésztők összefogására vállalkozó szervezet az egyesületi tagdíjakból, a szaklap előfizetésekből, hirdetésekéből, perselyadományokból, illetve a galambárverésekből befolyt összegekből tudta fenntartani magát, sőt 1912 januárjában már maga is meg tudta rendezni első sikeres országos kiállítását.

A Baromfitenyésztők Országos Egyesületével jó kapcsolatot ápoló szervezet választmányi ülésein általában a baromfitenyésztés ügyét országosan képviselő egyesület képviselői is megjelentek. A BOE által szervezett országos vagy éppen nemzetközi kiállításokra rendszeresen invitálták a Galambtenyésztők Országos Egyesületének tagjait, ahol galambjaikkal az adott kiállítás baromfikollekciója közé ékelt „galambosztályon” képviselhették a szervezetet. Tevékenysége a röp-, dísz- és haszongalambászokat korábban országos méretekben összefogni szándékozó egyesületekéhez képest sikeresebbnek mondható, társadalmi beágyazottságát tekintve is.⁴⁸ Az egyesület a megalakulását követő ötödik évben a taglétszám már mintegy 218 volt, és az első világháborúig terjedő időszakban is 230–240 fő körül mozgott.

Végigtekintve a szervezett magyar galambtenyésztés 1882–1918 közötti időszakán úgy tűnik, hogy mindenekelőtt Budapest, Nagykőrös, Debrecen, Arad, Temesvár, Győr, Szeged, Szabadka és Kassa szervezte a hazai galambtenyésztést. A szegedi galambászok az országos hatókörű szervezetek kiadványai mellett egyébiránt az 1914–1925 közötti időszakban forgathatták a *Szegedi Baromfi-, Galamb- és Házinyúltenyésztők Egyesülete* által kiadott *Szeged-vidéki baromfitenyésztő* című kiadványt is. A kortársak számára a Holtzer Aladár szerkesztésében havonta megjelenő szaklap első számának „Beköszöntőjéből” is kiolvasható volt, hogy a baromfitenyésztés és nyúltenyésztés területe mellett a galambtenyésztés témakörét is fel fogja karolni a szakfolyóirat: „*A galambtenyésztésnek többféle jelentősége van. Eltekintve a*

47 Beköszönő. *A galamb* 1911. 1.

48 A Magyar Mezőgazdasági Múzeum igazgatója 1913-ban arra kérte a Galambtenyésztők Országos Egyesületének vezetését, hogy preparálási célokra bocsásson az intézmény rendelkezésére – az elő példányokról lehetőleg illusztrációkat is mellékelve – a holdudvarához tartozó tenyésztőktől származó elhullott fajgalambokat. Lásd: *A galamb* 1914. 1. 8.

*fogyasztásra tenyészhető fajoktól, ma már fontos hivatás vár katonai szempontból a postagalambra, így tehát ezek tartásával is érdemes foglalkozni. A rendkívül sok fajta díszgalambok tenyésztése a legszebb kedvtelések egyike és emellett hasznot hajtó is, amennyiben a díszgalambok jól értékesíthetők...*⁴⁹

A galambászvárosok közül a legnagyobb színvonalat kétség kívül a főváros jelentette, ahol továbbra is az 1907-ben immár negyed százada fennálló „Columbia” Postagalamb Sportegyesület tömörítette a postagalambászokat. Az első világháborúig eltelt 32 esztendőben a „Columbia-kör” – mindenekelőtt szakajtójával és versenyroptetési alkalmainak népszerűsítésével – a postagalambsportot országosan ismertté, belföldön és külföldön elismertté tette. Tagjainak közreműködésével és áldozatkészségével nemcsak mintaállomásokat létesített, röpgyakorlatokat és versenyeket rendezett, de több tucat kiállítást is szervezett. Társadalmi beágyazottságát tekintve szintén jelentős lépést tett előre, jóllehet a postagalambtenyésztés és -sport legjelentősebb fellegvárának továbbra is a főváros számított. Ezzel együtt is 1914-re az egyesület már több vidéki csoportot maga mögött tudva és a nyugat-európai példát követve indult el a hazai postagalamb-tenyésztés nemesítésnek, valamint a postagalambsport fejlesztésének sikeressége felé vezető úton.

A röp-, dísz- és haszongalamb-tenyésztés ügyét legsikeresebben a Galambtenyésztők Országos Egyesületén keresztül szintén a fővárosi csoport képviselte, mindenekelőtt a budapesti- és bécsi röpgalambok tenyésztésével. Míg a nagykőrösi galambkedvelők munkájának a Kőrösi keringő tenyésztésében, addig a korszakban is már nagy múltra visszatekintő galambtenyésztő városként közismert Debrecen galambászainak elsősorban a keleti pergők és a díszgalambok tenyésztésében volt kiemelt szerepük. Szeged a korszakban már jól ismert Szegedi keringő tenyésztéséről volt híres, de Győr, Arad és Temesvár galambtenyésztői is sikert könyvelhettek el mindenekelőtt a díszgalamb-tenyésztés vonalán.⁵⁰ Mint utaltunk rá, a postagalamb-tenyésztők táborának szervezettsége a századfordulón már szembeötlő volt, ám a magyar röp-, dísz-és haszongalamb tenyésztők együttes munkája korántsem volt problémamentes. A GOE a postagalamb tenyésztőket tömörítő „Columbia” Postagalamb Sportegyesülethez képest a felkarolt galambfajták tekintetében jóval heterogénebb összetételűnek mondható, és ebből adódóan az egyes fajtákat kedvelő csoportok közötti érdek- és nézetkülönbség folyamatosan feszítette a szervezet kereteit.⁵¹ A szaklapokban publikáló szerzők gyakran említik a „főváros-vidék” ellentétet, ugyanis a főváros központú egyesület kereteiben folyó szervezkedést a szintén Budapesten centralizálódó röpgalambászok irányították, melynek köszönhetően a vidéki városok díszgalambászai kiszorultak a szervezeti életből.⁵²

Jóllehet az aktív szervezeti élet tekintetében meglehetősen kérészéletűnek bizonyuló Országos Galambtenyésztési Egyesület, a GOE is viselte elnevezésében az „országos” jelzőt, hatókörük inkább tekinthető – Budapestre és néhány nagyobb vidéki városra koncentrálódó – helyi jellegűnek, mint országos méretűnek. A röp-, dísz-és haszongalambfajtákat tenyésztő galambászok külön fajták szerinti összefogásának létjogosultságát támasztotta volna alá a századforduló utáni évek több kezdeményezése is. Közülük az 1904 áprilisában Szendy János vezette Pávagalambtenyésztők Szövetségének, illetve a Sáska Gedeon elnökletével 1915 januárjában szerveződő „Budapesti VIII. kerületi budapesti gólyás, bécsi egyszínű és szívhátú galambkedvelők körének” megalakulása emelhető ki.

49 Beköszöntő. *Szeged-vidéki baromfitenyésztő*. 1914. 1.

50 A legjelentősebb „galambászvárosokról” és az egyes településeken tenyésztett legjelentősebb fajtákról kiváló összefoglalást ad: TEREMI Gábor: A magyar galambtenyésztés fejlődésének jelentősebb központjai. *Galambjaink* 1978. 12. 3–4.

51 A galambtenyésztők szervezkedése. *Szárnyasaink* 1910. 11. 183.

52 Díszgalambtenyésztésünk hanyatlása. *Szárnyasaink* 1911. 11. 243–244.

Az 1914 és 1918 közötti időszakban a galambtenyésztést felkaroló korabeli szaklapok közül a *Szárnyasaink*, a *Szeged vidéki baromfitenyésztő* és a *Baromfitenyésztők lapja* továbbra is megjelentette színvonalas cikkeit. A GOE és a „Columbia-kör” szervezeti életét tekintve 1914 őszétől a korábbiakhoz képest viszont sokkal passzívabbá vált.⁵³

A dualizmus időszakában az Osztrák–Magyar Monarchia határain átívelő galambkereskedelmet és forgalmat 1914-ig csupán a Wekerle Sándor miniszterelnöksége alatt kiadott 1908. évi 2596. számú, a galambok behozatalának korlátozásáról szóló rendelet szabályozta. A rendelet az Osztrák–Magyar Monarchia két államának szerződéses vámterületére hatósági engedéllyel tette lehetővé élő galambok behozatalát. Az állam területére irányuló szállítmányok ügyében – az államhatáron már felmutatandó – engedélyért a mindenkori pénzügyminiszterhez kellett fordulni „*a feladó és a címzett nevének és lakásának, valamint a galambok fajtájának és számának s behozataluk céljának megjelölése mellett.*” Az engedély nélkül érkező szállítmányokat azonnal visszautasították. A rendelet a kihágási cselekményt elkövetőre 15 napig terjedhető elzárást és 200 koronáig terjedhető pénzbüntetést helyezett kilátásba. A szabályozás alkalmasnak látszott a közepes vagy gyengébb minőségű tenyésztőanyag az országtól való távol tartására, másrészt biztosította – ahogyan azt *Rulf Géza*, a „Hungária” Postagalamb Tenyésztők Országos Szövetségének későbbi elnöke 1908-ban megfogalmazta – „*az országot attól, hogy az ország biztonsága idegen országokból származó postagalamboknak itten való feleresztése által állandóan veszélyeztetve ne legyen, s hogy a postagalambokkal való csempészetek is megszűnjenek a vámhatárokon.*”⁵⁴

A háború kirobbanása a magyar galambtenyésztést közelről érintő rendelkezést hívott életre. A Tisza István miniszterelnök kézjegyével ellátott „*A m. kir. ministerium 1914. évi 5477. M.E. számú rendelete, a postagalambok tartásának korlátozásáról és egyéb állapotok hírhordásra való használatának betiltásáról*” a postagalambok tartását a Magyar Királyság egész területén csak hatósági engedéllyel tette lehetővé, amelyet kizárólag „*az I. fokú rendőrhatalóság*” adhatott meg „*a katonai területi parancsnokság hozzájárulásával*”. A rendelet a tilalom ellenére tartott, szállított vagy forgalomba hozott postagalamb – és minden egyéb „*hírhordásra használt*” egyed – elkobzását és megsemmisítését helyezte kilátásba.⁵⁵

1914 és 1918 között versenyek és kiállítások megrendezésére ugyan nem került sor, ám a 19. század folyamán Belgiumban kitenyésztett új galambfajtára – a verseny postagalambra – komoly feladatok és megpróbáltatások vártak. A Monarchia idején létesült postagalamb állomásoknak és a dualizmus időszakában gyakorlattá vált versenyszerű röptetéseknek köszönhetően kialakultak azok a nagy teljesítmény produkálására képes „szelektált” törzsek, amelyek mint „galambhíradó egységek” bevetettek voltak valamennyi fronton.⁵⁶

Az első világháború előtti időszakban a tenyésztők megszerveződésének ügyét tekintve nem elhanyagolható körülmény, hogy míg a hadügyminisztérium a kezdetektől ott állt – gyakran anyagi értelemben is – a postagalamb tenyésztés ügye mögött, addig a magyar röp-, dísz- és haszongalamb tenyésztők nem rendelkeztek ilyen fajsúlyú háttérrel.

53 A BOE 1904–1944 között fennálló szaklapja számol be a korszakban 1914. július 12-én utoljára megrendezett Fiume–Budapest közötti postagalambverseny eredményeiről. *Baromfitenyésztők Lapja* 1914. 14. 224.

54 RULF Géza: A galambok behozatalának korlátozása. *Baromfitenyésztők Lapja* 1911. 10. 147–149.

55 A m. kir. ministerium 1914. évi 5477. M.E. számú rendelete, a postagalambok tartásának korlátozásáról és egyéb állapotok hírhordásra való használatának betiltásáról. *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest 1914. 1421–1422.

56 Bővebben lásd: SZIKORA András: *Katonagalambok, hírvivő galambok*. Budapest 1983. 40–42.

FERENC ZUBOR

**THE HISTORY AND LITERATURE
OF ORGANISED PIGEON
BREEDING IN HUNGARY (1882–1918)****ABSTRACT**

Breeding goals facilitating pigeon keeping were just as versatile at the time of the founding of the Columbia Pigeon Fanciers Association of Budapest in 1882 as they are today. The Ministry of Agriculture in the Dualist period made increasing efforts since the mid-1880s to improve the country's poultry and pigeon stock, as well as to develop expert literature popularising the sector. Pigeon breeding had become closely linked to many aspects of poultry breeding since the late 19th century. Apart from its economic use the keeping of pigeons was fuelled by the success of racing pigeons achieved in competitions, the improvement of the required breed characteristics of fancy pigeons and the military possibilities recognised in homing pigeons.

Though the Columbia supported every pigeon breed until its 1904 reorganisation, Hungarian pigeon breeding was dominated by homing pigeons. The breeding of homing pigeons had already started in the Austro-Hungarian Monarchy in the years immediately after the Compromise. The dual Ministry of War maintained a network of pigeon post stations across Hungary. These military installations were supervised by the Columbia.

At the turn of the century the breeders of racing, fancy and homing pigeons were united in the National Pigeon Breeders Association, however cooperation was not without problems. As the Association was a far more heterogenous organisation with respect to the number of breeds it supported as opposed to the homing pigeon breeders, the disputes and clashes of interests between the various groups favouring different breeds constantly tested the organisation's limits.

Even though the Ministry of War supported – often financially as well – the cause of homing and war pigeon breeding, the Association did not acquire the same level of support.

FRICZ-MOLNÁR PÉTER

KLEMM ISTVÁN (1841–1914) AGRÁRMŰSZAKI „FELTALÁLÓ ÚR” EMLÉKEZETÉRE

A „HIVATALOS” ÉLETRAJZ

A német nemzetiségű, római katolikus vallású Klemm István 1841. augusztus 10-én született a mai magyar-szerb határ mentén található Regőcén (ma Ridica, Szerbia). Szülei, Klemm Lőrinc és Liszkai Katalin 1830. május 5-én szintén Regőcén házasodtak össze. Klemm István feleségét Agácsi Borbálának, fiát Dénesnek, lányát Margitnak¹ hívták. Mérnöki oklevelét minden bizonnyal külföldön, feltehetően német nyelvterületen szerezte és Magyarországon nem honosította, ugyanis a Királyi József Műegyetemen végzetek vagy ott honosítottak között a neve nem található.² Klemm István testvére volt – a többek között Tömörkény István³ által is megörökített – Klemm Jusztin csongrádi csendbiztos, főhadnagy,⁴ aki leleményességével⁵ sikeresen hozzájárult a Szeged környéki betyárvilágot fől számoló, gróf Ráday (V.) Gedeon szegedi királyi biztos 1869 és 1872 közötti munkájához.⁶ Klemm István agráriumot érintő munkásságában a leleményesség azonban nem a pusztai betyárok üldözésében, hanem számos, a korszakban újszerű és különleges mezőgazdasági gép feltalálásában, kikísérletezésében, továbbfejlesztésében és megkísérelt üzleti hasznosításában valósult meg. Klemm István e feltalálói és gyakorlati mérnöki munkássága Szegeden történt, mely város megbecsült, értelmiségi polgára volt haláláig. Helyi társadalmi megbecsültségére utal, hogy – egyfajta közéleti-közérdekű tevékenységként – az 1879-es szegedi nagy árvíz idején a mentőcsapat tagja⁷ volt, majd az újjáépítés keretében, mint törvényhatósági bizottsági tag részt vett a Dáni Ferenc főispán vezette élelmezési nagybizottságban⁸ és a későbbiekben tagja volt a Szegedi

- 1 Klemm Margit 1875. március 10-én Szegeden született, ugyanott 1900. szeptember 10-én összeházasodott (friedenliebi) Fritz Pál Lászlóval (1871–1944), a MÁV lavocnei állomás-képviselőjével, nyugalmazott főhadnaggyal, és 1944. május 3-án Pécs-Vasason hunyt el. Klemm Margit egyebekben a szerző úkanyja, így Klemm István a szerző szépapja. Az említett adatok a szerző családi levéltárában őrzött anyakönyvekből és okiratokból származnak.
- 2 Névjegyzéke mindazoknak, akik a M. Kir. József Műegyetemen 1928. évi június hó végéig oklevelet, abszolutóriumot, vagy oklevél honosítást nyertek. Budapest 1929.
- 3 TÖMÖRKÉNY István: Két régi rendőr: Klemm és Virágh. *Szegedi Napló* 1892. 102. 1–2.
- 4 PATAKY István: A csendbiztos is szeret. A Ráday-korból. *Nyírvidék* 1911. 41. 1–3.; BÉKEFI Antal: Egy vitéz csendőrtiszt, Klemm Jusztin. Szeged 1893.; *Délmagyarország* 1934. 226. 10.
- 5 Klemm Jusztin leleményességére utal, hogy magát ötletesen álcázva, hol „szerb lókupec” [PATAKY István: Vagyonmentés. Egy ügyész elbeszélése után. *Nyírvidék* 1909. 3. 3.; *Nyírvidék* 1909. 4. 2–4.], hol „üveges tót” [PATAKY István: Gracza és Zahony. Egy ügyész elbeszélése után. *Nyírvidék* 1910. 31. 3.; *Nyírvidék* 1910. 32. 1–2., *Nyírvidék* 1910. 33. 1–3.] szerepben épült be a „betyárok” közé, és így vette őket őrizetbe.
- 6 CSAPÓ Csaba: *Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság: A „betyárvilág” felszámolása*. Pécs 2007.
- 7 Felletár Zsolt, Szeged korabeli ipartörténetét feldolgozó kutató közlése alapján.
- 8 *Délmagyarország* 1929. 103. 6.

Kaszinó nevű patinás társadalmi egyesületnek⁹ is. Ezen túlmenően a város mezőgazdasági-agráripari életében is jelentős szerepe volt. 1880-ban a 270 embert foglalkoztató Kiviteli Gőzmalom Rt. (1882-től Back Bernát és Fiai szegedi gőzmalma és vízvezetéke) mérnök-felügyelője,¹⁰ 1882-ben a Szegedi Gazdasági Egyesület ellenőreként annak egyik vezetője,¹¹ majd 1900-ban a Szegedi Szeszgyár és Finomító Rt. gyárigazgatója¹² volt. Klemm István 73 évesen, Szegeden hunyt el, 1914-ben.¹³

A TÖBBSZÖRÖS „FELTALÁLÓ ÚR”

Klemm István helyi megbecsülését elősegítette, hogy fiatal szegedi mérnökként és gazdálkodóként több, a földművelést megkönnyítő újszerű vetőgépet talált föl, amelyet 1867-ben már a gyakorlatban is használtak. Életútjának agrártörténeti jelentősége alapvetően ebben áll. Klemm István 1867. évi szabadalma „egy leegyszerűsített szerkezetű, 8 soros, ló vontatta vetőgép” volt, „amihez egy felnőtt munkás és a ló mellé egy gyermek kellett. Súlya egyötöde volt a normál 15 soros vetőgépnek. A vetőkerek cseréjével a fűmagtól a nagyobb magvakig mindenfajta vetésre alkalmas volt.”¹⁴ A találmányt mérete és ára (150 forint), valamint szükség esetén falusi kovács vagy bográn általi javíthatósága miatt kisgazda vetőgépnek tartották. E vetőgép Pesten Vidats István mezőgazdasági gépgyárában készült és Hatsek Mór pesti Nádor utcai gépkereskedésében volt kapható. Klemm István ezen túlmenően szabadalmat kapott egy burgonya- és egy háromsoros kukorica-vetőgépre, valamint egy négysoros répavetőre is, amelyek szintén gyártásra kerültek, így azok főbb jellemzőit ismerteti a tanulmány. Mindegyik találmány az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) bírálóbizottsága előtt állta meg a gyakorlati próbát.¹⁵ A burgonya-vetőgéppel két ló, egy felnőtt és két gyermek segítségével napi 10 óra alatt 13–14 holdat, holdanként akár 11 mázsát lehetett bevetni. A kukorica-vetőgéppel egy ló, egy felnőtt és egy gyermek segítségével napi 16–18 holdat lehetett mélyebben vagy sekélyebben bevetni. A négy sorban ültető répavetőgéppel szintén egy ló, egy felnőtt és egy gyermek segítségével napi 10 óra alatt 12 holdat lehetett bevetni. A kukorica- és a répavetőgép kapcsán „vetéskor a gépet mindig úgy kellett állítani, hogy annak hátulja bukólag álljon, mit a rudak tövén alkalmazott fejes szeg által lehetett eligazítani.”¹⁶ A kukorica- és a répavetőgépek tehát egylovasak voltak, egy felnőtt és egy gyermek volt az emberi munkaszükségletük, továbbá a sortáv, a mélység és a fészkek távolsága is szabályozható volt. A szabályozó fogaskerék-rendszer emeltyűjével szállításkor vagy fordulóskor az összes vetőnyílást egy mozdulattal el lehetett zárni. A kukoricavető 4 garatja egy gerendelyen (az eke részén, a hosszgerendáján) helyezkedett el, a mélységszabályozás a gerendely végén alkalmazott mankós kerék állításával 1–10 cm között volt lehetséges és egy fészekbe 3–4 szem mag

9 *Délmagyarország* 1914. 75. 7.

10 *Szegedi kalauz 1880*. Szerk. FARKAS Antal. Szeged 1879. 47.

11 *Közgazdasági Értesítő* 1882. 42. 1658.

12 A szerző családi levéltárában őrzött, Klemm Margit és (friedenliebi) Fritz Pál László 1900. szeptember 10-i szegedi házassági anyakönyvből származó adat. Lásd még: A szegedi szeszgyár és a fűrészgyára. *Szegedi Napló* 1900. 154. 4–5.

13 *Délmagyarország* 1914. 75. 7.

14 BARBARITS Lajos: A vetés gépi formáinak elterjedése Magyarországon a jobbágyfelszabadítás után. *Agrártörténeti Szemle* 1965. 4. 542.

15 BARBARITS 1965. 542.

16 *Vasárnapi Ujság* 1867. 4. 43.; *Vasárnapi Ujság* 1867. 5. 55.

hullott.¹⁷ E vetőgépek gyártását és az értékesítését – az újságírói méltatás és a reklám mellett – elősegítette azok „egyszerű, célirányos s szilárd” (felhasználóbarát) szerkezete is.¹⁸ A vetőgépek a munkaidőt és az emberi munkaerőt tekintve jelentősen megkönnyítették a különféle vetéseket, így azokat a korszak sikeres és széles körben népszerű ismeretterjesztő hetilapja, a *Vasárnapi Ujság* is ajánlotta a „gazdaközönség figyelmébe.”

Fontosak Klemm István további agrárjellegű találmányai, fejlesztései. Ezek között gőzeke, forgó gőzgép, majd alacsony- és magas nyomású forgó gőzgép, valamint kemény magú terményfeloldó gőzfőzőny/gőzölő, továbbá mezei és ipari vasutakhoz csuklós sínösszekötötés és vasúti sínhez javított hevederkötés is volt. Klemm István gőzmalomban és szeszgyárban dolgozott vezető beosztásban, mérnök-felügyelőként és igazgatóként, így a gyakorlati munkássága, tapasztalata is elősegítette a feltalálói-elméleti tevékenységét, esetében a kettő szorosán összefüggött, kölcsönhatásban volt egymással. Szegedi találmányaival az őt foglalkoztató cégek (gőzmalom és szeszgyár) agráripari termelékenységét is javítani, növelni törekedett. Klemm István 1887-ben engedélyezett „gőzeke”,¹⁹ 1889-ben engedélyezett „expansív vezérművel ellátott magas és alacsony nyomású forgó gőzgép”²⁰ és az 1893-ban engedélyezett „kombinált magas és alacsony nyomású gőzgép körben-forgódugattyúkkal”²¹ szabadalmi a rákövetkező években a díj nemfizetése miatt érvénytelenné váltak. Emellett az agrár-feltalálásokhoz és Klemm István gyári munkájához kötődtek a már említett, 1892 és 1895 közötti vasúti jellegű találmányai is, ugyanis a telephelyhez – esetében a gőzmalomhoz vagy a szeszgyárhoz – kapcsolódó vasutat, így a mezei- és iparvágányokat érintő találmányokkal igyekezett korszerűsíteni a szállítást. Ezeknek a – szinte évente megjelent – új találmányoknak a gyártására azonban nem került sor, ugyanakkor mégis említésre méltóak, mert Klemm István agrárműszaki feltalálói életpályájához tartoznak.

Egy évnél hosszabb védettségű volt Klemm István szeszparhoz köthető, 1892-ben engedélyezett „gőzölő, kemény magú termények feloldására” elnevezésű szabadalma, amely három év múlva, 1895-ben a díj nemfizetése miatt vált érvénytelenné.²² 1892-ben Klemm István erre a találmányára alapozva kölcsönös titoktartási nyilatkozatot írt alá egy budapesti nemzetközi szabadalmi és mérnöki irodával.²³ Emellett az említett gőzölő – mint „gőzfőzőny keménymagú termények feloldására” találmány – értékesítésére Weisz József úpesti szeszgyári művezetővel „Klemm és Weisz” nevű céget²⁴ alapított, így üzleti vállalkozásba is kezdett. Ezen túlmenően Klemm István ötletességét mutatja, hogy a mezőgazdasági vető- és gőzgépek után hátultöltő ágyút is feltalált, amelynek további sorsa azonban nem ismert.²⁵

17 BARBARITS 1965. 542.

18 *Vasárnapi Ujság* 1868. 10. 119.

19 *Központi Értesítő* 1888. 7. 39.; *Központi Értesítő* 1889. 44. 410.

20 *Központi Értesítő* 1889. 32. 309.; *Központi Értesítő* 1890. 77. 986.

21 *Központi Értesítő* 1893. 48. 908.; *Központi Értesítő* 1894. 89. 1754.

22 *Központi Értesítő* 1893. 58. 1112.; *Központi Értesítő* 1894. 58. 1211.; *Központi Értesítő* 1895. 99. 1927.

23 Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) VII.185-1892-1812.

24 BFL VII.185-1892-2026

25 *Vasárnapi Ujság* 1867. 42. 520.

KORABELI MÉLTATÁS ÉS JELENKORI EMLÉKEZET

Klemm István többszörös agrárműszaki feltaláló volt és – alkotó szándékú elmeként – a vetés és a szeszfőzés műszaki megkönnyítésén, valamint a különféle vető- és gőzgépek tökéletesítésén fáradozott. Ennek megfelelően Klemm István feltalálót, valamint burgonya-, kukorica- és répavetőgépeit a *Vasárnapi Ujság* is méltatta. „Üdvözöljük fiatal gazdatársunkat e téren, melyen a gyakorlatban is czélszerűnek bizonyult gépei teljes sikert arattak; üdvözöljük őt, mint e pályán egyikét azoknak, kik felismervén hazánkban a mezőgazdaság nagy feladatát, komoly tanulmányozás után, készütséggel és kedvvel szentelék magukat ama pályára, hol kényelmet és nyugalmas életet talán nem, de fáradságaiknak méltó gyümölcsét élvezhetnek. A fentebb bemutatott három gép közül a burgonyavető-gép egészen új találmány, czélszerű és gyakorlati. – Mint halljuk, az országos magy. gazd. egyesület kebléből kiküldött bíráló bizottság helyesléssel és méltánylattal nyilatkozott e gépekről [...] Megragadjuk az alkalmat s e gépeket gazdaközönségünk figyelmébe ajánlani, nemcsak azért, mert honi találmányok, hanem mert jók és hasznavehetők is. – Ilyenek ma már minden nagyobb és rendezettebb gazdaságban szükségesek, sőt nélkülözhetetlenek. [...] Elismeréssel tartozunk az illető feltalálónak, hogy találmányát nem adja külföldre valamely gyárosnak, bár jobb feltételek mellett, – hanem benn a hazában honi gyárossal akar szerződni, hogy így a magyar találmány magyar földön és először magyar földről terjedjen szét.”²⁶

PÉTER FRICZ-MOLNÁR

IN MEMORY OF ISTVÁN KLEMM (1841–1914), “GENTLEMAN INVENTOR”

ABSTRACT

The agricultural sector of the Dualist period was characterised by swift development, to which the engineer István Klemm (1841–1914) contributed substantially with his various seed drill and steam engine inventions. His potato, maize and root drills made sowing significantly easier, were simple to repair and due to their size and pricing were known as the small farmer’s seed drills. István Klemm himself farmed as well, worked as a manager in a steam mill and a distillery in Szeged, therefore his practical experience greatly assisted his theoretical work as an inventor; his achievements were applauded in the popular weekly *Vasárnapi Ujság*. The entrepreneurial spirit, typical of the Dualist period, also characterised him: he founded a company to utilise his inventions in the market, and played an important role in the social life of Szeged. All the above creates an impression of Klemm’s oeuvre being the model career of a Dualist-era agricultural engineer, inventor, intellectual and entrepreneur.

26 *Vasárnapi Ujság* 1867. 4. 55.

BÚCSÚ MESTEREMTŐL, SZABAD GYÖRGYTŐL¹

Nagy emberek utolsó szavait meg szokta őrizni az utókor. Tőle, a nagy rétotortól – elhatalmasodó betegsége miatt – érdeklődéssel teli pillantást, kézfogást, egy hosszú út előtt búcsúzó szempárt őrizhetünk. Ha még beszélhetett volna, utolsó egészségben telt születésnapján felejthetetlen pillanatokot élhettük volna át, a majd egy évszázadot átfogó élet küzdelmeit, kényszerű újakezdéseit, a befektetett munka eredményeit osztotta volna meg baráti körben. Emlékező gondolataim közé óhatatlanul beszűrődnek az elmúlt negyven év közösen átélt mozzanatai, pedig tudom, ő maga távolságtartóan háritaná az érzelmeket előhívó, a tények felemlítésén túlmutató, emelkedett szavakat. Így a tényeknél maradva, őt idézve mondhatom, hogy „magyarnak született a trianoni döntés nyomán Romániába frissen bekebelezett földön, évszázados hazai gyökerekkel bíró zsidó vallású család tagjának született az antiszemitizmus felívelése idején, és polgárnak e létforma fenyegetetté válása küszöbén.”

1950-ben szerzett történelem-levéltár szakos tanári diplomát az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. 1951–1954 között az Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéken kezdte meg egyetemi pályafutását aspiránusként, ugyanitt 1954–1956 között adjunktusként, 1956–1970 között docensként, 1970–1974 között egyetemi tanárként oktatott. 1994-ben elnyerte a professor emeritus címet.

Szerteágazó munkásságának ismertetése nem lehet feladat. Karizmatikus személyisége, széles műveltségre alapozott európai látóköre, hiteles küldetéstudattal párosuló szenvedélyes elkötelezettsége a Széchenyi, Wesselényi, Deák, Batthyány, Eötvös, Teleki László által képviselt liberális értékrendből kiteljesedő polgári demokratikus örökség, valamint a magyar nemzeti tradíciók folytatása nem csupán engem ragadott magával, hanem évfolyamtársaimat és az utánunk következő generációkat is. Iránytű volt, amely nem csupán a múlt rejtélyeiben, hanem az értelmiségivé válás folyamatában, a jelen problémáiban is segített eligazodni, jövőbe mutató érvényességgel.

Egyetemi oktatóként kivételesen eredményes tevékenységet fejtett ki. Hiánypótló hangot ütött meg: a nemzetiről, a polgáriról, a demokratikusról beszélt 19. századi példák felmutatásával. Tanítványok sorát nevelte, látta el a pályakezdés során nélkülözhetetlen municióval, kísérte őket tovább szakmai és emberi tanácsaival. Diákjait a minőség tiszteletére buzdította, ennek számonkérésében szigorú, sőt kérlelhetetlen volt. Gyakran hangoztatta azt a meggyőződését, hogy eredményes oktatói tevékenység csak magas színvonalú kutatómunkára alapozottan lehetséges. A diktatúra legnehezebb éveiben a tudományba menekült. Majd, amikor már lehetősége volt rá, a tudomány eszközeivel juttatta el hallgatóihoz politikai tartalmú üzeneteket sem nélkülöző tanítását. Az egyetemes liberális eszmék jegyében kibontakozó reformkor törekvéseit, az általa a nemzeti újjászületés legjelentősebb képviselőjeként tisztelt Kossuth Lajos útkeresését nyomon kísérve fogalmazta meg demokratikus, a nemzeti értékek szintézisét egyetemes kontextusban elhelyező nézeteit.

1 A szöveg a Szabad György temetésén, 2015. július 21-én elmondott búcsúbeszéd módosított változata.

A küldetését hittel és szakmai alázattal végző, iskolateremtő tudós-tanár szemléletformáló szemináriumai a közös gondolkodás műhelyeiként működtek. Előadásai máig elevenen élnek bennünk, néhány mondatát azóta is szállóigészerűen ismételtetjük. Jellegzetes hanghordozása, a külvilág előtti tartása, szűkebb körben szívélyessége a kimondott szó megtestesülése volt. Kurzusai felkeltették és erősítették a résztvevők demokratikus és nemzeti értékek melletti elkötelezettségét, táplálva a reményt egy jobb kor eljövételében.

Felelősségérzete a családjáért, a nemzetért, az emberiségért példaértékű volt.

Életét nem kívánta könnyen adni, a nehéz percekben is úgy érezte, jó lenne addig élnie, hogy egyéni sírfelirata legyen, ami az életen túl karcolat lesz a halhatatlanság szikláján. „Hogy itt voltam én is” – kaphassa meg valahonnan, transzcendentális úton, vagy a visszamaradóktól a megerősítést.

Tanítását a hivatásról, a demokráciáról, a nemzetről tanítványainak egész sora őrzi és igyekszik átadni a következő nemzedékeknek.

Erdődy Gábor

BERLÁSZ JENŐ EMLÉKEZETE

„Majdnem egy évig dolgoztam a *Staatsarchiv*ban.
...Rendeteg különféle anyaggal találkoztam,
de én *agrártársadalom-történeti forrásokat kerestem.*”
Berlász Jenő

Életének 105. évében, 2015. december 6-án elhunyt *Berlász Jenő*, a magyar gazdaságtörténet-írás, könyvtártörténet és könyvtártudomány kiemelkedő személyisége. Amint a mottóul választott idézetből kitűnik, érdeklődésének középpontjában az *agrártársadalom története* állt, kényyszerpályára szorítva vált könyvtárossá, így nyugdíjasként *bibliothecarius emeritus* lett.

Berlász Jenő Budapesten született 1911. augusztus 28-án. Felsőfokú tanulmányait 1935-ben, a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, történelem szakon fejezte be. Kiváló professzorai voltak: Domanovszky Sándor, Hajnal István, Lukinich Imre, Mályusz Elemér, Szekfű Gyula és Szentpétery Imre. Legnagyobb érdeklődéssel Domanovszky előadásait hallgatta, akiről hálás tanítványként írta: „...a művelődéstörténet keretébe nemcsak a szellemi-kulturális, hanem az anyagi-gazdasági fejlődést is belefoglalta. Ezzel a történet-szemlélettel tudtam leginkább azonosulni, ezért őt választottam *par excellence* tanítómesternek.”

Doktorátusra készülve kutatott a Magyar Országos Levéltárban, és az ott őrzött családi levéltárak közül a hatalmas vagyonú Thurzó familia irataira esett a választása. Uradalmaik a „Felföld” több tájegységén feküdtek: a galgóci és a semptei a Vág völgyéhez, a bajmóci a Nyitra folyóhoz, a szepesvári és a rihnoi vártartomány pedig a Hernádhoz és mellékvízeihez kapcsolható.

Az értekezés a Thurzó birtokok 1596–1636 közötti gazdálkodását tekintette át, az úgynevezett magyarországi *Gutsherrschaft* kialakulásának évtizedeit. Berlász Jenő tüzetes vizsgálata szerint a birtokokon folytatott gazdálkodást inkább a *Grundherrschaft* jellemezte, ugyanis a bevételek 80, esetenként még magasabb százaléka a jobbágygazdaságokból származott, és csak 12–22 százaléka eredt a majorságokból. A földesúri jövedelem látszólag száraz, százalékos megoszlása további lényeges elemek megvilágítását tette lehetővé, nevezetesen azt, hogy a robotterhek nyomasztó túlsúlya és a jobbágyság jogi-szociális helyzetének súlyosbítása nem volt jellemző a nagy kiterjedésű Thurzó birtokokon. Véggövetkezésül pedig arra az állásponton helyezkedett, hogy „...az 1514-i törvényhozás határozatai a szegénységre nézve korántsem voltak olyan végzetesek, amint azt a magyar jobbágyság történetírója gondolta. A parasztosztály országos »helotizálódása« 1514 után aligha következett be.”

A tanulmány formájában is megjelent értekezés¹ osztatlan sikert aratott. A Thurzó levéltárat ugyancsak kutatói szinten ismerő Ila Bálint szerint Berlász Jenő munkája „...egyedül célravezető módszerrel [...] íródott, s [...] leszűrt eredményeiről csak a legnagyobb elismeréssel szólhatunk.”² Ila kedvező értékelése Berlász Jenő konklúziójának elfogadását jelentette, azaz

1 BERLÁSZ Jenő: *A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában különös tekintettel a jobbágy-ság gazdasági helyzetére.* (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Sorozatszerk. DOMANOVSKY Sándor). Budapest 1936..

2 *Századok* 1938. 72. 256. (ILA Bálint)

megerősítette Acsády Ignác monográfiájának³ bírálatát, és kritikával illette⁴ az Acsády könyvéből bőven merítő szlovák monográfiát⁵ is. Az értekezés sikere tette lehetővé, hogy Berlász Jenő Bécsben folytathatta kutatásait, továbbá megírhatta a *Magyar Művelődéstörténet* III. kötetében az agrár-, illetve az ipar- és kereskedelem-történeti fejezeteket. Fényes sikerrel tett eleget a megítélt feladatnak. Hajnal István értékelésének idézése jelen esetben különösen indokolt: „*A mezőgazdaság állapotáról a magyarnak maradt vidéken Berlász Jenő ad biztos, világos vázlatot – amilyenre történetírásunk pár évtizeddel ezelőtt még csak nem is gondolhattott.*”⁶

Bécsi forrásfeltáró és feldolgozó munkájának eredményeként született meg *A Mária Terézia-kori erdélyi kivándorlások szociális háttere* című tanulmánya, amely igen hamar visszhangra lelt az Erdély történetét művelők körében, és egyike lett Berlász Jenő gyakran idézett munkáinak. A terjedelmét tekintve is impozáns tanulmány értékét nemcsak a feltárt források emelték magasra, hanem az az átfogó szakirodalmi kitekintés is, amely a történeti műveken kívül a közgazdasági elmélet-történeti munkák tanulságait is hasznosította.

Az erdélyi kivándorlások okait úgy mutatta be, hogy nemcsak a jobbágy- és parasztnép sanyarú sorsára világított rá, hanem azt is az olvasó elé tárta, hogy miként hatott egy éles szemű kortársi elemzés a kormányzati körökre, és mennyiben befolyásolta az uralkodót jó szándékú – de hathatós eredményt nem hozó – intézkedések meghozatalában.

A Moldvába és Havasalföldre, illetve a – mai értelemben vett – anyaországba irányuló kivándorlások elsősorban a magyar és a székely népesség létszámát apasztották. Így nemcsak a munkásekezből keletkezett hiány, hanem a hadra fogható katonaelem egy részét is elvesztette Erdély. A terhek növelésére irányuló földesúri törekvések taszították az őshonos jobbágyt; az öntudatos, jogismerettel rendelkező, magyar anyanyelvű lakosság szolgáltat-megtagadásai miatt viszont a földesurak határoztak úgy, hogy engedelmes román jobbágyokat telepítenek birtokaikra.

Berlász Jenő *Az erdélyi úrbérrendezés problémái 1770–1780* című tanulmányából fény derül arra, hogy Erdély jobbágy- és parasztnépének sorsa a későbbiekben részben azért alakult kedvezőtlenebbül, mert zátonyra futtatták az állam úrbérrendezési kísérletét. Mária Terézia úrbérrendezési szándéka a fejedelemségre is kiterjedt, de a helyi rendi erők ellenérdekei, nem kis mértékben pedig Samuel von Bruckenthal kormányzó (1721–1803) halogató taktikája és a kedvezőtlen külpolitikai helyzet következtében nem vezetett érdemi eredményre.

A „Hóra világ” néven hírhedtté vált 1784. évi erdélyi parasztfelkelést elsősorban az állami terhek emelése váltotta ki. Berlász Jenő könyv méretű tanulmányban dolgozta fel a rémületet keltő megmozdulás történetét és II. József jobbágypolitikáját, amelynek keretében könyvnyitettek ugyan a pórnép helyzetén, de az átfogó úrbéri szabályozás ismét elmaradt.

Berlász Jenő, a jobbágysors elkötelezett kutatója, nemcsak az erdélyi viszonyok alakulását követte nyomon. *A magyar jobbágykérdés és a bécsi udvar az 1790-es években* című tanulmányában XVI–XVII. századi felvezetést követően jutott el az úrbérrendezésig, amelyek – noha az utóbbiról ritkán esett szó – a jobbágyi öntudat emelkedésével járt együtt. A volt török uralom alatti terület lakossága még öntudatosabb volt, megőrizte a megszállás idején kifejlesztett önkormányzati szerveit. A magyar jobbágytársadalom nem tűrte el úgy a földesúri önkényt, mint lengyel és orosz sorstársai.

3 ACSÁDY Ignác: *A magyar jobbágytársadalom története*. Budapest 1906.

4 ILA 1938. 257.

5 JANŠÁK, Štefán: *Slovensko v dobe uhorského feudalizmu. Hospodarské pomery od r. 1514 do r. 1848*. Bratislava 1932. (Terjedelmes német nyelvű összefoglalóval.)

6 *Századok* 1941. 75. 72. (HAJNAL István)

Az elemi oktatás terjedése, a népi származású értelmiség számbeli gyarapodása, az állami jobbágyvédelem és még számos egyéb tényező serkentette a jobbágyparaszti öntudat fejlődését. Kétségtelen, hogy II. József jobbágyrendeletei növelték a jobbágyság szabadság utáni vágyát.

Kiváló historikusként Berlász Jenő joggal vetette fel a kérdést: hogyan vélekedtek a jobbágytartók és a polgári elemek a jobbágyi függőséget mérséklő reformtörekvésekről? Egységes nemesi álláspont nem alakult ki. A változásoktól féltő felvilágosodás-ellenes konzervatívok mellett számos megye nemessége „álfelvilágosodott” lett, ez utóbbiak az emberiség híveinek vallották magukat, de a földesúr-jobbágy viszonyon nem vagy csak igen csekély mértékben akartak változtatni. Legmesszebbre – az örökváltságig és a törvény előtti egyenlőségig – az ún. nemzeti felvilágosodottak jutottak. Terveiket a nem nemesi származású jogtudós, Hajnóczy József (1750–1795) foglalta rendszerbe, ő látta meg, hogy a jobbágyfelszabadítás nemcsak társadalmi, hanem nemzeti érdek is. Említendő, hogy az arisztokraták között is voltak néhányan, akik Hajnóczyéhoz hasonló nézeteket vallottak.

II. Lipót rövid uralkodása alatt az államtanácson belül erősödött a parasztfelkeléstől való félelem, részben ezért, részben a jozefinista tagok véleménye nyomán az udvar jóindulatú döntéseket hozott a paraszti panaszok kivizsgálásakor.

I. Ferenc uralkodásának kezdetén nem változott meg egy csapásra az udvar jobbágypolitikája. A magyarországi jakobinus mozgalom vezetőinek kivégzését követően a reformok jozefinista hívei azonban fokozatosan kiszorultak a felső politikai vezetésből, és mindinkább a reformellenesek, a rendi jogok védelmezői váltak mértékadó véleményezőkké. Következésképpen az 1830-as évekig nem volt esély a jobbágykérdés rendezésére.

A Debreceni Egyetem ma is rangos agrártörténeti iskoláját megalapító Szabó István igen elismerő értékelését⁷ azzal fejezte be, hogy Berlász Jenő „...megállapításai a XVIII. századi magyar jobbágytörténet fejezeteiből nem hiányozhatnak.” Sajnálatos módon a paraszti múlt szakavatott ismerőjének elvárása nem került át a gyakorlatba: Berlász Jenő ez utóbbi tanulmányára alig hivatkoztak, és az 1960-as évek oktatásában sem kapott helyet, pedig szeminárium feldolgozásra is igencsak alkalmas és tanulságos lett volna.

Teljes mellőzés, pontosabban elhallgatás lett a sorsa Berlász Jenő nagy gonddal összeállított, ma is haszonnal forgatható historiográfiái⁸ áttekintésének, amelyben értelemszerűen számottevő helyet biztosított az agrártörténeti szakirodalomnak.

Jobbágyságtörténeti munkássága zárókövének *Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a 18. században* című összefoglalást tekintette.⁹

Berlász Jenő tanszékvezető egyetemi tanárt 1948-ban a katedráról, majd 1956-ban vállalt szerepe miatt 1957-ben a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárából távolították el. A Kézirattár vezetőjéből munkanélkülivé vált, így másodszor került egzisztenciális válságba. Századik születésnapjához közeledve a rövid ideig tartó professzúrájánál is jobban fájlalta, hogy nem foglalkozhatott tovább azzal, amit szakmai szempontból igazán szeretett. Nem szentelhette idejét annak, amit minden kétséget kizáróan rendkívül termékenyen, nemzetközi mérce szerint is rangosan művelt; búcsút kellett vennie az erdélyi és a magyarországi agrártársadalom történetétől.

7 *Századok* 1944. 78. 550. (SZABÓ István)

8 BERLÁSZ Jenő: A magyar gazdaság- és társadalom-történetírás kialakulása. *Közgazdasági Szemle* 1943. 67. 1076–1096. Különnyomatként, illetve németül is megjelent: BERLÁSZ, Eugen: *Werdengang der ungarischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 1944. XXXVI. 155–184.

9 BERLÁSZ Jenő: *Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a 18. században.* (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 10.) Budapest 1958. 72.

Kortársai előtt már az 1950-es években sem volt kétséges, az utókor történészei számára pedig egyre világosabb, hogy Berlász Jenő félreállítását nemcsak maga a historikus szenvedte meg, de kirekesztésével a magyar agrártörténet-írásra is súlyos csapást mértek. Minden bizonnyal vakvágányra akarták állítani, de csak kényszerpálya lett belőle, és az alkotásra teremtett férfi ezen is eredményesen haladt előre. Életútjára tekintve századik születésnapján méltó módon, megkülönböztetett tisztelettel és szeretettel köszöntötte fiatalabb pályatársa: „*Megható esemény ez, alkalmat kínál arra, hogy az ünnepeltnek, Berlász Jenőnek köszönetünket fejezzük ki mindazért, amit a magyar történetkutatásban megvalósított, és azért is, hogy bármilyen intézménybe vitte sorsa, a tudomány szolgálatát a legmagasabb színvonalon végezte, mint történész, mint könyvtáros és levéltáros. Tevékenysége eredményeit évtizedek óta hasznosítja a tudományosság és bizonyosan még nemzedékek hosszú sora fogja igénybe venni azokat. Ez a legnagyobb elégtétel, s jelentheti a legnagyobb örömet számára.*”¹⁰

*

Berlász Jenő szakirodalmi munkássága számottevően gazdagabb és sokrétűbb annál, mint amit a fenti megemlékezés érinthetett. 1936 és 2000 között megjelent tanulmányainak, monográfiáinak jegyzékét a 90. születésnapjára megjelent emlékkönyv¹¹ tartalmazza. Pályájának főbb állomásaira interjúban¹² és előszóban¹³ is visszatekintett; post mortem közölt emlékei¹⁴ forrásértékűek, tudományos hagyatékát a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára őrzi.

Buza János

10 EGYED Ákos: Üdvözet Erdélyből. *Századok* 2011. 145. 801.

11 *Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára.* Szerk. BUZA János. Budapest 2001. 511–514.

12 *Egy tudós könyvtáros pályája. Beszélgetés Berlász Jenővel.* Lejegyezte MELCZER Tibor. *OSZK Híradó* 2000. 7–8. 23–27. Utánközlés: *Gazdaságtörténet – könyvtártörténet* 2001. 503–509.

13 BERLÁSZ Jenő: *Előszó.* In BERLÁSZ Jenő: Erdélyi jobbágyság magyar gazdaság. (Válogatott tanulmányok). Szerk. BUZA János – MEYER Dietmar. Budapest 2010. 7–10.

14 PÁL Lajos: Kiadatlan dokumentumok Berlász Jenő (1911–2015) hagyatékából. *Századok* 2016. 150. 1203–1220.

SZÉKELY GYÖRGY (1924–2016)

2016. február 28-án hunyt el Székely György akadémikus, az ELTE professor emeritusa, folyóiratunk szerkesztőbizottságának tagja. Hosszú, munkával teli élet zárult le.

Székely György 1924. február 12-én született Budapesten. Tudását a főváros egyik legjobb középiskolájában, a Markó utcai Magyar Királyi Állami Bolyai Reáliskolában alapozta meg, ahol korábban Karinthy Frigyes, Bánki Donát, Radnóti Miklós is tanult. Érettségi után, 1942-ben a budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jogi Karára iratkozott be, ahol a kiemelkedő jogtörténész, Eckhart Ferenc tanítványa lett. Tudásával, széles látókörével, emberségével mestere életre szóló hatást gyakorolt rá. Az ő szemináriumi erősítették meg benne a középkor iránt már korábban kialakult érdeklődést. A Jogi Kar mellett a Bölcsészettudományi Karon is tanult, Kornis Gyula, Szentpétery Imre és Hajnal István előadásait hallgatta. Bizonyára Eckhart Ferenc és Hajnal István óráin tanulta meg, hogy a magyar múlt megértéséhez fontos az európai, ezen belül a cseh és lengyel történelem ismerete.

Az 1944. március 19-i német megszállás az ő életét is megváltoztatta: származása miatt behívták munkaszolgálatra, majd Dachaubá deportálták. Túlélve a koncentrációs táborn, 1946-ban fejezte be tanulmányait. Jogi diplomával a zsebében előbb hivatalokban helyezkedett el, majd 1949-től az MTA Történettudományi Intézetben dolgozott. Ekkorra a háború előtti korszak neves történészei közül sokakat elbocsátottak állásukból vagy nyugdíjaztak, mások pedig emigráltak. Az új hatalom a frissen végzett tehetséges fiatalok közül többeket hirtelen vezető pozícióba helyezett, komoly feladatokat bízott rájuk. Székely Györgyöt huszonöt évesen nevezték ki osztályvezető-helyettesé, és annak a kutatócsoportnak az irányításával bízták meg, amelynek feladata a 14. századi parasztság történetének kutatása volt. Az általa szervezett munkaközösség lehetőséget teremtett arra, hogy olyan félreállított kiváló történészek jussanak megélhetéshez, publikálási fórumhoz, mint az egykori premontrei szerzetes, Kumorovitz L. Bernát, a volt egyetemi tanár, Mályusz Elemér, vagy az állását veszített Fügedi Erik; továbbá a tehetséges fiatal egyetemistát, Kubinyi Andrást is bekapcsolta az anyaggyűjtésbe. A munka eredménye az 1953-ban megjelent parasztságtörténeti tanulmánykötet, amelyben Székely több fejezetet írt.

1953-ban helyezték át az Eötvös Loránd Tudományegyetemre, ahol már 1948 óta tanított. 1956-ban lett egyetemi tanár. Az ELTE-n kezdetben középkori magyar történelmet oktatott, azonban hamarosan átkerült a Középkori Egyetemes Történeti Tanszékre. Ettől kezdve megszakítás nélkül, nyugdíjazása után is, 90. életévéig egyetemi hallgatók nemzedékeit tanította középkori egyetemes történelemre.

Székely György 1953 és 1955 között a Történettudományi Kar dékánhelyettese, majd 1955 és 1962 között (1957-ben rövid megszakítással) az egyetem rektorhelyettese. 1956-ban rövid ideig ő látta el a rektori feladatokat. 1969 és 1975 között az ELTE Bölcsészettudományi Karát irányította, 1976 és 1982 között ismét rektorhelyettes. 1982 és 1987 között a Budapesti

Történeti Múzeum főigazgatói posztját töltötte be. 1958 és 1966 között a Magyar Történelmi Társulat főtítkáráként, illetve alelnökeként tevékenykedett.

A sok hivatali feladat, funkció sem tudta eltéríteni őt a tudományos kutatástól. Megpróbálta a hivatali munkát, az oktatást és a kutatást összeegyeztetni. 1952-ben kandidátus, 1973-ban akadémiai doktor lett, és ugyanabban az évben az MTA levelező tagjává választották (a rendes tagságot 1985-ben nyerte el).

Szorgalmas, nagy munkabírású kutató volt. Írásaira, egyetemi előadásaira az alaposág, az adatokban, szempontokban való gazdagság jellemző. „Én mindig adatokból fölépített előadásokat tartottam és tartok is. Ezen nem változtatok, tehát az adatokból vezetem el a hallgatóságot a konklúziók felé.” – szövelt erről egy interjúban. Egy-egy kérdés tárgyalásakor az írott források mellett sűrűn és szívesen használta fel a régészet, művészettörténet, nyelvtudomány, földrajz eredményeit.

Székely György tudományos életműve páratlanul gazdag. A 80. születésnapjára készült emlékkönyvben található bibliográfiája 434 tételt számlál, melyek közt tanulmányok, szintézisek, általa szerkesztett könyvek szerepelnek.

Az általa vizsgált témák száma sem kevés. Készített tanulmányt a 11–12. századi közép- és kelet-európai államalakulásokról, a flagelláns mozgalmakról, Husz Jánosról, Lucas Cranachról, Albrecht Dürer korának Németországról, a 16–17. századi holland „gazdasági csodáról”. Monográfiát írt VII. Gergely pápáról, és több fejezet szerzője volt az *Európa ezer éve: középkor* című egyetemi tankönyvben. Noha magyar történész volt, vállalta egyetemes történeti kérdések tárgyalását is. Írásai többsége azonban magyar történelmi jelenségeket elemzett.

Magyar történeti kutatásaiban arra volt kíváncsi, melyek a hasonlóságok a hazai és a külföldi jelenségek között, mi kapcsolja a hajdani magyar királyságot Európához. Különösen fontosnak tartotta a szomszédos Cseh- és Lengyelország történelmének tanulmányozását. Ehhez természetesen az európai szakirodalom és kutatási irányzatok ismeretére volt szükség.

Nincs itt lehetőség arra, hogy a Székely György által vizsgált magyar történelmi témák mindegyikét számba vegyük. Elmondható azonban, hogy tudományos pályafutása során különösen gyakran tért vissza három kérdéskörhöz: a középkori parasztság történetéhez, a középkori és a kora-újkori várostörténethez, és az egyetemtörténethez.

Agrártörténeti érdeklődése a 14. századi parasztságra vonatkozó kutatásaival magyarázható. Sokat írt a Dózsa-féle parasztháborúhoz kapcsolódó kérdésekről, a robotgazdálkodásra való áttérés előzményeiről, a paraszti rögöz kötésről. Cseh, lengyel és magyar összehasonlító elemzés révén a folyamat kezdetét a régióban a 15. század utolsó évtizedeire tette, és bizonyította, hogy nem csupán magyar jelenségről van szó. Nemcsak nagy társadalomtörténeti kérdések izgatták, hanem a paraszti élet mindennapjai, a mezőgazdasági technika is. Maksay Ferenc akadémiai doktori értekezéséről szóló véleményében sajnálkozását fogalmazta meg amiatt, hogy a 14. századi mezőgazdasági technikáról szóló fejezet kimaradt az 1953-as tanulmánykötetből. Középkori európai kalendáriumok, óráskönyvek ábrázolásain keresztül próbálta megvilágítani az agrotechnika változásait, az Európa egyes területei közötti különbségeket.

A hazai városfejlődést szintén európai kontextusban igyekezett megragadni. 1961-ben a középkori hazai mezővárosi fejlődésről jelentetett meg adatokban gazdag tanulmányt. A városfejlődés döntő tényezőjének az iparosodottságot tekintette. Amellett történetileg látni, hogy az oszmán hódítás megakasztotta alföldi városaink középkorban kibontakozó fejlődését. Értekezett Buda város Jagelló-kori joggyakorlatáról. Egy nagyobb, 1964-ben megjelent dolgozatában számba vette mindazokat az adatokat, amelyek az 1960-as években a 11–16. század közötti időszakban Magyarországon, Lengyelországban és Csehországban élő olaszokról ismeretesek voltak. Két írásában mutatta be részletesen, hogy melyek azok az angol, németalföldi,

német, cseh, lengyel posztófajták, amelyek feltűnnek középkori forrásainkban, igazolva nem csupán a jó minőségű külföldi, hanem a szomszéd országokból származó silányabb posztófajták országos elterjedtségét. Hangsúlyozta, hogy a nyugati textilárak expanziója nem semmisítette meg a keleti német és nyugati szláv területek iparfejlődését.

Székely professzor kedves kutatási területét képezte az egyetemtörténet. Igen fontosnak tartotta ezt a diszciplínát, hisz rajta keresztül hazai művelődésünk európai gyökerei világíthatók meg. A pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem 600 éves jubileuma alkalmából 1967-ben itthon és külföldön több dolgozatában elemezte a prágai, a bécsi, a krakkói és a pécsi *universitas* létrejöttének körülményeit. Később tanulmányt írt középkori egyetemeink kancellárjairól. Alapos tanulmányban vette számba, kik voltak azok a magyarországiak, akik európai egyetemeken tanultak, tanítottak a 12–13. században.

A kutatói tevékenységet tudományos szervezői munka egészítette ki. Konferenciák szervezésében vett részt. A *Tanulmányok Budapest Múltjából* szerkesztőbizottságának 1956–1988 között tagja, majd 1988–1992 között alelnöke volt. A *Századok* szerkesztőbizottságában 1959–1990 között tevékenykedett. Folyóiratunk, az *Agrártörténeti Szemle* szerkesztőbizottságának 40 évig (1961–1986, majd 2001-től haláláig) volt tagja. Az MTA különböző bizottságaiban tevékenykedett, akadémiai doktori eljárások sorában vállalt részt.

Nemzetközileg is számon tartott magyar kutató volt, gyakran hívták meg konferenciákra. A Nemzetközi Város történelmi Bizottságnak a szervezet 1955-ben történt megalapításától kezdve haláláig, 61 esztendőn át volt tagja. 20 éven keresztül (1980–2000) ő volt a Nemzetközi Egyetemtörténelmi Bizottság magyarországi tagja. Munkásságát többször ismerték el kitüntetéssel. Így kapott 1965-ben Akadémiai Díjat, 1994-ben Szent-Györgyi Albert-díjat, 1996-ban pedig a Lengyel Köztársasági Érdemrend lovagkeresztjét vehette át. 2005-ben adta neki anyaegeteme, az ELTE, a tiszteletbeli doktori címet. Midőn 2010-ben újból megalakult az MTA Város történelmi Albizottsága, tiszteletbeli elnökké őt választották.

Hosszú élete során történelmi változások elszenvedője, részese volt. Tanulmányai, tudományos életműve azonban – korszakoktól függetlenül – a hazai történettudomány, a magyar medievisztika fejlődését szolgálta.

Draskóczy István

120 ÉVE ALAPÍTOTTÁK A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUMOT

A Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeumot 1896. június 20-án alapították. Ezen a napon írta alá Darányi Ignác földművelésügyi miniszter a Múzeum alapítóleveleként becsben tartott iratot. Maradandó épületet a Szépművészeti Múzeum 1906-os megnyitását követő évben, 1907-ben kapott Budapesten, a városligeti Vajdahunyadvárban. Azóta lakja folyamatosan a számára épült, 1991-től műemléki védetségű épületegyüttest a magyarországi agrárkultúra múltját őrző, jelenét bemutató közgyűjtemény, Magyarország egyik legrégebbi szakmúzeuma.

A nagy múltú intézmény elődjének létrehozása azonban még ennél is korábbra tehető. Azt a szándékot, hogy a korszerű mezőgazdasági ismereteket az ország központjában, Pest-Budán egy állandó tárlaton mutassák be a gazdatársadalomnak, az 1860-as évek végén neves politikusok, szakemberek karolták föl. Közéjük tartozott a kivételes tekintélynek örvendő Deák Ferenc, a kertészet magyarországi megújítója, Entz Ferenc és a földművelés ügyeiért is felelős miniszter, Gorove István. Az oktató jellegű gyűjtemény létrehozásával a reformkorban alapított Országos Magyar Gazdasági Egyesületet (OMGE) bízták meg.

Az egyesület „Köztelek”-nek nevezett pesti székházában 1869-ben létre is hoztak egy kertészeti szakkiallítást. Gorove miniszter a tárca költségvetéséből rendszeres támogatásban részesítette a tárlatot. A kiállított anyagot a következő években jelentősen bővítették, és 1871-ben megnyitották a Gazdasági Múzeumot. A Gazdasági Múzeum kiállításaiiban már az agrárium átfogó bemutatására törekedtek: a növénytermesztés, a kertészet, a szőlészet-borászat, az erdészet, az állattenyésztés, a talajerő visszapótlás, a gépesítés és a mezőgazdasági iparok is szerepeltek témáik között. Ezt a múzeumot tekinthetjük a Magyar Mezőgazdasági Múzeum elődjének.

A Köztelek kiállításaiiban 1891-ig fogadták a látogatókat. Az OMGE célja az volt, hogy a múzeum ne egyesületi, hanem állami fenntartású országos intézményként működjön a jövőben. A korszerű agárgazdálkodás szemléltetésére is hivatott gyűjtemény számára megfelelő épületet és szakszemélyzetet tartottak szükségesnek.

Darányi Ignác földművelésügyi miniszter ezt az egyesületi kezdeményezést karolta föl. Vezetésével a mezőgazdasági és élelmiszeripari érdekeltségű gazdasági erők elérték, hogy az agráriumnak is legyen múzeuma a fővárosban. A megvalósításra a honfoglalás millenniumára Budapesten megrendezett országos kiállítás teremtett kiváló lehetőséget.

Az 1896-ban megrendezett ünnepségsorozat az ezeréves múlt fölidézésével kívánta érzékelteni az ország történelmi hivatását a keresztény Európában. A múltra való emlékezéssel ugyanakkor egyenrangúnak tartották az utóbbi fél évszázadban végbement változások bemutatását is.

A kiállítás jelenkori részében szemléltették az ipar és az átalakuló mezőgazdaság eredményeit. Az Iparcsarnok mellett a nagyobb gyárak önálló pavilonokat emeltek. A látogatók megismerkedhettek az újfajta nemesített gabonafélékkel, az állatállomány fajtaváltásának lehető-

ségeivel, a műtrágyázás és a növényvédelem új módszereivel, valamint a mezőgazdasági termelés háttérintézményeinek (például a Meteorológiai és Földmágnassági Intézet, a Budapesti Vetőmagvizsgáló Állomás, vagy a borvizsgálatokat is végző Országos Chemiai és Központi Vegykísérleti Állomás) munkájával. Bemutatták a hazai ipar néhány évtized alatt végbement fejlődését. A városligeti kiállítás területén fölépített falu sikere mutatta a parasztság sorsa és a néprajz iránt megélnkülő érdeklődést. A falu remélt jövője is kirajzolódott a „mintafaluban”, ahol óvodát, iskolát, tornatermet, tűzoltótelepet, sőt tizágyas kórházat is kialakítottak.

Az országos kiállításra emelt épületek közül a legnagyobb sikert az Alpár Ignác által tervezett történelmi együttes aratta, köztük is az az épület, amely a kiállítást követően a m. kir. Magyar Mezőgazdasági Múzeum otthona lett.

Az ezredévi kiállítás idején, 1896 nyarán és kora őszén sor került a múzeumba szánt anyag kiválasztására is. A Mezőgazdasági Múzeum első tárgyai, dokumentumai és könyvei tehát részben az OMGE közteleki tárlataiból, részben a millenáris kiállításnak a hazai mezőgazdaság 19. század végi állapotát tükröző pavilonjaiból származtak. A múzeum fenntartója a földművelésügyi tárca volt és maradt napjainkig. A földművelésügyi miniszter, Darányi Ignác nevezte ki a múzeum első igazgatóját, Balás Árpádot, a magyaróvári gazdasági akadémia volt igazgatóját. A múzeumőri feladatokat Paikert Alajosra ruházta.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum jelentőségét mutatja, hogy I. Ferenc József magyar király és II. Vilmos német császár az 1897. szeptember 12-én megnyílt múzeumot szeptember 20-án személyesen is meglátogatta. A néhány év múlva elbontott, majd időtálló anyagokból ismét fölépített, ma is álló épületegyüttesben 1907. június 9-én ugyancsak a király jelenlétében nyitották meg az újonnan berendezett kiállításokat.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum létrehozásának szándékát, méltó elhelyezésének igényét társadalmi konszenzus övezte. Az országgyűlés képviselőházában a kormány előterjesztése a múzeum új, végső épületének létrehozásáról az ellenzék részéről is támogatást nyert. Az országgyűlés megalkotta az 1900. évi XXXIV. törvénycikket, amelynek alapján a kormány megbízást kapott a Mezőgazdasági Múzeum maradandó épületegyüttesének a Városligetben történő ismételt fölépítésére. A törvény arra hatalmazta fel a kormányt, hogy a „jelenleg bérhelyiségekben elhelyezett mezőgazdasági múzeum céljaira szolgáló végleges épület emelésére 2 400 000 koronát” fordítson a költségvetésből.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum létrehozását a főváros is támogatta és segítette: az 1900. december 28-án elfogadott közgyűlési határozat értelmében az ezredéves országos kiállítási történelmi épülecsoport által elfoglalt területnek a kincstár részére való átadásáról döntöttek. A szóban forgó terület a városligeti Széchenyi-szigettel volt azonos. A döntés a *Fővárosi Közlöny* 1900. évi XI. évfolyamának 95. számában jelent meg: „A pénzügyi és gazdasági bizottmánynak, valamint a tanácsnak egybehangzó javaslatához képest elhatározza a közgyűlés, hogy az ezredéves országos kiállítás alkalmával ideiglenes jelleggel felépített u. n. történelmi épülecsoport által a városligeti Széchenyi-szigeten elfoglalt területet ugyanazon épülecsoportnak állandó jellegben leendő felépíthetése céljából a m. kir. államkincstárnak a következő feltételek mellett használatra átengedi: 1. Budapest székesfőváros közönsége átengedi a m. kir. kincstárnak használatra a városligeti Széchenyi-szigetnek a készítenő térrajzon pontosan feltüntetendő részét abból a célból, hogy az átengedendő területen az 1896. évi ezredéves országos kiállítás alkalmából ideiglenes jelleggel felépített történelmi épület-csoport az eredeti tervek szerint, de állandó jellegben újból felépíthessék. 2. A használatra átengedendő területen emelendő ezen épülecsoport csupán a m. kir. mezőgazdasági múzeum, mezőgazdasági kiállítások céljaira, esetleg a székesfőváros közönsége és a m. kir. kormány közös megegyezésével megállapítandó más, de csak muzeális vagy tudományos célra szolgálhat.” A Magyar Mezőgazdasági Múzeum fővárosi elhelyezkedése Európában egyedülálló.

A múzeum alapításától kezdve törekedett a műtárgyak, történeti értékű iratanyagok, az agrárgazdaságilag értékes, hiteles okmányok, nyomtatványok, kéziratok, fotók gyűjtésére. Az eltelt százhusz év alatt olyan történetileg jelentős gyűjtemények jöttek létre, amelyek országosan is egyedülállóak és a magyar kulturális örökség fontos részét képezik. A múzeum a magyarországi agrártörténeti kutatásoknak egyik fontos, sőt egyes területeken meghatározó intézménye. A mezőgazdaság története tárgyi és írott emlékeinek országos hatáskörű őrzőjeként és feldolgozójaként működő múzeumban kivételes mennyiségű ismeretanyag halmozódott fel. A múzeum, mint kutatóhely jelentőségét erősíti, hogy a magyarországi múzeumok közül a legnagyobb, mintegy hatszázezer tételből álló szakkönyvtárral rendelkezik. Már az első kiállítások készítői is arra törekedtek, hogy a magyarországi mezőgazdaság valamennyi ágát, a termelés mellett az élelmiszer- és feldolgozóipar eredményeit is bemutassák. Ma a múzeum fiáléljaként működik a budapesti Mezőgazdasági Könyvtár, a keszthelyi Georgikon Majortörténeti Kiállítóhely, a Lajosmizsei Közérdekű Muzeális Kiállítóhely, azaz tanyamúzeum, valamint a cecei Tájház. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum múltban gyökerező és a mában élő intézménye a magyarság kulturális örökségét képező agrártársadalom- és agrárgazdaság-történeti emlékeit Kárpát-medencei településterületén a kezdetektől gyűjti, megőrzi, rendszerezi és bemutatja.

Estók János

OROSZ ISTVÁN: A FŐNIX ÉS A BÁRÁNY VÁROSA. TANULMÁNYOK DEBRECEN MÚLTJÁBÓL

Speculum Historiae Debreceniense 21. Debrecen, 2015. 238.

A tanulmánykötet a magyar gazdaság- és társadalomtörténetet kutató akadémikus 1971-től 2015-ig megjelent tizenkét tudományos elemzését tartalmazza a város múltjából, míg a tizenharmadik írás „Debrecen szabad királyi statusának országgyűlési becikkelyezése” címmel ebben a kötetben jelenik meg először.

Orosz István tudatosan, nem a megjelenés időbeli elsősége okán, indította elemző tanulmányainak sorát egy 1971-ben, az *Alföld* folyóiratban megjelent írásával. A „Debrecen és a magyar városfejlődés” ugyanis megalapozza a további gazdaságtörténeti vizsgálatokat, miközben a településnek a magyar városfejlődésben betöltött szerepét, 16–17. századi felvirágzásának okait és összetevőit bemutatva elemzi a 18–19. századi hanyatlás, megtorpanás folyamatát. Jó néhány évtized távlatából is maradandóak azon megállapításai, amelyek az Erdélyi Fejedelemséghez tartozás privilégiumokban megnyilvánuló előnyeire (a városba költöző nemesség jogainak korlátozása, kötelezettségeinek elfogadtatása stb.), majd a földesúri hatalom alól kikerülve a 17. században a fejedelmi kincstári városi status elnyerésével a királyságbeli szabad királyi városokhoz nagyon hasonló állapot kialakulására utalnak. A városvezetésben meghatározó kereskedők éppen a sajátos, három hatalom határvidékén kialakult lehetőséget használták ki a távolsági kereskedelembe való bekapcsolódásra és a gazdagodásra. Fontos megállapítása, hogy éppen a megszerzett jogok védelme érdekében volt nagyon is racionális lépés a szabad királyi városi cím megszerzése.

A szerző világosan láttatja, hogy a 18. századtól a szabad királyi városi cím megszerzésének feltételei nem akadályozták volna a város szerepének megőrzését, abban a változó körülmények (a megszülető birodalmon belüli gazdasági korlátok, a periférikus helyzet, amely visszavetette a kereskedelemben játszott szerepet) mellett egyre nagyobb szerepet kapott a belső piac szűkülése és a városi lakosság foglalkoztatási ágak szerinti megoszlásának kezdődő eltolódása a mezőgazdasági foglalkoztatás felé. A város által adományba kapott, a debreceniek által vásárolt vagy zálogosított puszták hasznosítása pótolta a falusi környezet mezőgazdasági termékeinek hiányát a városban, de ezáltal a „nyitott, dinamikus városgazdaság zárttá, statikussá vált, s ebből a zártságból belső fejlődés útján többé nem bontakozhatott ki.”

A Debrecen első városi privilégiuma kiadásának 650. évfordulója tiszteletére kiadott kötetbe készült, „Debrecen útja a mezővárostól a szabad királyi városig” című tanulmány szinte kibontja az indító írásban vázolt összegzést és kutatási eredményekkel támasztja alá a következtetéseket. Úgy látja, hogy Debrecen már a Dósa család birtokközpontjaként is kiemelkedő szerepet kapott, amely magyarázza az 1361. évi mezővárosi privilégium megadását. Luxemburgi Zsigmond viszont 1405. évi kiváltságlevelével a szabad bíróválasztás és a budai joggyakorlásának joga mellett arra is lehetőséget adott, hogy „fállal körülvett, azaz kulcsos város lehessen”. A nagy lehetőséggel szemben a valóság a város eladományozása lett, amely nyomán azonban mégsem vált átlagos földesúri mezővárossá. Privilégiumainak köszönhetően

rendelkezett ugyanis olyan jogokkal, amelyek kiemelték a szokásos földesúri oppidumok közül: a város joghatóságát polgárai felett, és szabad, földesúri hatalomtól független bíró- és esküdtválasztási jogát nem vonta kétségbe senki, sőt ehhez még sikerült az idegenek befogadásának jogát is megszereznie. Orosz István mindennek igazolására maga is idézi Garai Miklós nádor utasítását, amely a szabolesi és bihari nemességnek megtiltotta a jobbágyok Debrecenbe költözésének akadályozását. Az idegenek befogadásának jogát a város a 17. század közepéig gyakorolhatta, 1648-ban azonban a város vezetői a kezesség által megkötött (fide jure adstrictus) jobbágyokat – azoknak saját hitlevele alapján – kénytelenek voltak az általuk kikényszerítettnek tartott kötés ellenére a nemességnek kiszolgáltatni. A jelenséget azonban jogaik megsértésének, sőt a jogokat komolyan fenyegető veszélynek értékelték, ami megerősítette szándékaikat a szabad királyi városi cím megszerzésére.

A szerző a város sajátos, az őt körülvevő kisebb mezővárosok helyzetétől jelentősen nagyobb szerepét gazdasági lehetőségeinek alapos feltárása alapján igazolta. A vámmentesség joga a mezőváros országos vásárai számának növekedésével (a Zsigmond-kori kettőről hétre, majd hatra) kapcsolódott össze, az egyösszegű és pénzbeli adózás, a városi hatóság által 1550-től gyakorolt limitációk (ármegállapítások) készítésének joga (amely forrást a korabeli bérek vásárlóértékének bemutatására is felhasznált), a királyi haszonvételek hasznosítása és a határhasználat szabályozásának lehetősége mind-mind a megnövekedett szerepet igazolják. A 16. század elejére megnövekedett határu település a saját tulajdonú földjeit azonban ugyanúgy használta, mint a zálogos vagy a bérelt pusztákat. Az örök tulajdonú földek azonban szigorúbb volt a szabályozás, a birtoklást és a használatot egyaránt irányította a tanács, és ennek a területnek a földjeit osztották újra (egészen 1774-ig). A bérelt, zálogos pusztákon viszont csak a használatot befolyásolták, és ott általánosabbnak bizonyult a földek szabad foglalat alapján történő megmunkálása.

Orosz István kutatásai azt igazolták, hogy Debrecen gazdálkodásában az állattartás dominált, a téli legeltetésre az erdős pusztákat használták (a határ kb. 80%-a volt erdő és gyepelgő), ugyanakkor a polgárok „szántónak kijelölt földeket házak után, hét évente... szükségletük és anyagi erejük szerint” kaphattak.

Orosz István szerint Debrecen kiemelt szerepét mutatja az is, hogy mezővárosként voltak tulajdonban lévő földjei jó néhány település határára, holott földtulajdona csak a szabad királyi városoknak lehetett. Ugyancsak kivételezett helyzetére utal, hogy rendelkezett a kegyúri joggal, földtulajdona alapján pedig tagja lehetett Bihar vármegye közgyűlésének, sőt a fejedelmek jóvoltából az erdélyi országgyűléseknek is.

Debrecen lakosainak gazdálkodásáról egy önálló tanulmány is került a kötetbe, amelyben a szerző megvizsgálta a városi lakosság 18. századi társadalmi összetételét. Azt a kedvezőtlen tendenciát olvasta ki belőle, hogy a jórészt állattartásra épülő kézműiparban 1763-ban egyrészt „1289 mester csak 347 segédet és 190 inas foglalkoztat, azaz egy mesterre csak 0,57 tanuló és munkás jut,” ami a jelentős városok esetében a korszakban jóval magasabb volt. Másrészt a 16–17. században virágzó távolsági kereskedelem szálai megszakadtak, és jelentősen csökkent a kereskedők létszáma, a szerző adatai szerint 1715–1800 között „az eredeti létszám 42,2%-ra”.

Orosz István kutatásai szerint a városiakok gazdálkodásában a legnagyobb változást a határhasználat rendszerének átalakulása hozta. Bár azt mutatta ki, hogy a 16. század második felében a dikafizetés arányában osztottak szántóföldet a városiakok között, ezt csak a 17. század végétől nevezték házutáni vagy forgó földnek, s az eljárás összességében a város nagy határára csak töredék részére terjedt ki. Az állattartás jelentősebb szerepe miatt azonban a nyári időszakban a Hortobágyon tartott állat télen a szállásokon, „a házutáni vagy béres földeken felhalmozott takarmányon, később az erdős puszták szénáján élt”. Mivel azonban

csökkent a tartott állatok száma, az állattartás meghatározó szerepe a 18. század végére megváltozott.

1774–1775-ben sorsfordító változást indított el két királyi biztos, akik véglegesen kiosztották a ház utáni földeket, amely lépés következtében a házzal együtt a ház utáni föld is eladásra került. A házzal rendelkezők így kénytelenségből lettek földműveléssel foglalkozó városiakokká, még akkor is, ha eredeti foglalkozásuk iparos vagy kereskedő volt, ami a terület vissza-agrárosodásának kezdetét jelentette.

Igazi mélyfűrés a belső legelő használatának változását elemző tanulmány. Ez a belső – a város kertjein kívül elhelyezkedő, tehát a településhez legközelebbi – legelő a kezes jószágok (fejős tehének, igás ökrök, hátas lovak) és a vágómarha számára fenntartva a naponta hazajáró állatoké volt, ahol takarmányozásukról is gondoskodtak. Orosz István levéltári források alapján igazolta, hogy a bellegelő, mint örök tulajdonú határrész közföld volt (az 1870-es években bekövetkezett felosztásáig), amit a polgárjoggal rendelkezők ingyen használtak, amelyen azonban a legeltetés mellett a föld egy részét szántásra felosztották. Így jöttek létre a „*legelőből feltört, felárkolt és bevetett kertek*,” ahol városi közösség szabályozása szerint speciális növények (dinnye, kender, káposzta, tengeri búza, komló, burgonya, lóhere, lucerna stb.) termesztésére nyílt mód. A termesztést szigorúan szabályozták, a föld maga azonban egy idő után ismét legelővé vagy marhanyomássá alakult (legelőváltó, parlagoló rendszer). A bellegelő ún. kis nyilas földjeit 1876-ig 7 évente újraosztották, de – ahogy a szerző kimutatta – 1764-től a kapás növények után szálás gabonákat vetettek, és kiosztották ún. ürge nyilasokat (krumpliföldek) is, két évre. A feltört legelő dúsabb fűvet adott, így az állattartás érdekei érvényesültek. Amikor kialakult a házak utáni szilárd külső telkek rendszere, akkor a kis nyilasok és ürge nyilasok lehettek azok a földek, amiket a ház nélküli lakóknak is oszthattak. Ez utóbbit Orosz István az osztás szociális indokának tartja.

Bár 1848-ban született olyan városi közgyűlési határozat, amely kimondta a ház utáni földek szabad adásvételét, annak végrehajtására az abszolutizmus éveiben nem volt lehetőség. Orosz István kutatásai azt igazolták, hogy ekkor még eredménytelen maradt a belsővárosi és külvárosi telkek közötti különbség eltörlésének kísérlete is (így utánuk továbbra sem lehetett földet osztani).

Külön tanulmány foglalkozik azzal az igen fontos kérdéssel, hogyan illeszkedik a hortobágyi külső legelő használata a város állattartásának rendszerébe. A probléma jelentőségére utal, hogy bár a debreceniek állattartása szempontjából meghatározó rét és legelő nagysága az 1857. évi 55,2%-ról 1909-re 33,09%-ra csökkent – ami megegyezik az országos tendenciákkal, a gabonaföldek területének és a gabonafélék termesztésének növekedésével –, az Alföld más területeitől eltérően a hortobágyi külső legelők felosztására és feltörésére nem került sor. A legelőterület csökkenését tehát egyértelműen az 1876-ban elhatározott bellegelő felosztása okozta, ahol a tulajdonosok a legelőt feltörték és nagyobb részben szántóterületté alakították.

Orosz István egyértelműen kimutatta, hogy a Hortobágyon szilajon tartott állatokat télen a város erdős pusztáin (Gut, Haláp, Pac, Bánk, Fancsika, Nagycsere) teleltették, s csak az itteni takarmány felélése után hajtották azokat a várostól nyugatra kialakult szántóföldi tanyákra (takarmányozó tartásmód). A korszakban a Hortobágyról készült állatösszeírások alapján egyértelműsítette, hogy a debreceniek lóállományának fele, a szarvasmarha állományának közel kétharmada és a juhállomány hasonló aránya szilaj tartásban növekedett a pusztán, egyedül a sertések esetében szorult vissza a tartásmód. Ugyanakkor azt is igazolta, hogy a városiakok 25–37%-kal kevesebb állatot tartottak a Hortobágyon, mint amennyit az ottani legelő eltarthatott volna, ami magyarázza a szomszédos települések lakóinak folyamatosan kimutatható legeltetését is.

Igen tanulságosak Orosz Istvánnak a dualizmus kori debreceni elit vizsgálatára vonatkozó eredményei. 1774-től az volt az általános tendencia, hogy a Forgách-féle királyi biztosság ténykedésének eredményeként a ház és a beltelek után mindenkinek járt – a beltelek harmincszorosának megfelelő területű – külső föld, ezért a tulajdonos földművelésre kényszerült, sőt a város ondódi határrészén kimért szántóföldet adásvétel és öröklés esetén is a telek elválaszthatatlan részének tekintették. A béres földek viszont a város birtokai maradtak, s a Hortobágy puszta jelentős kiterjedése (50 ezer hold) és osztatlan állapota miatt Debrecen közös tulajdonú földjei meghaladták a magánbirtok területét.

A magánbirtokok között a 100 legjelentősebb birtok egyenként is nagy földterületet jelentett, 1856-ban pl. öt kivételével meghaladta a 100 holdat. 1000 holdon felüli volt Gyulai Sámuel gróf, Edelsheim Gyula és Harstein Péter földtulajdona, illetve az 1850-es években ehhez csatlakozott Rickl József Anzelm elepi birtoka, de a szerző ezen kívül még 36 olyan birtokost mutatott ki, akiknek földje több volt a város rendelkezései szerint megengedhetőnél. 1876-ra táblázatai a debreceni polgárok kezén 31,2%-kal több földet jeleztek, s a tehető magánbirtok földje is igen jelentősen gyarapodott. Edelsheim Gyula birtokát a városba költözött Steinfeld Ignác nevű zsidó kereskedő szerezte meg, akinek így 2032 hold földje lett, de a Rickl család birtoka is 1000 holddal növekedett. Orosz István szerint tendenciaként mutatkozott a felhalmozott tőke földvásárlásba fektetése, s egy stabil földbirtokos felső réteg kialakulása. A 100 legtöbb adót fizető debreceni között is meghatározó szerephez jutottak a földbirtokosok – 1850–1851-ben 71%, 1876-ban 41% –, bár új tendenciaként a civis földbirtokos elit változására utalt, amikor kimutatta, hogy a hetvenes években a jövedelem egy része már nem a földből, hanem más tőkés vállalkozásból származott.

Orosz István alapos elemzésben tisztázta a polgári földtulajdon megeremtésének részleteit. Világosan bemutatta, hogy a polgári tulajdon jogi feltételeinek kialakítása és a magántulajdonban lévő földek arányának növekedése párhuzamos és több mint száz éven át hosszan húzódnó folyamat volt. Jelentős mértékben lassította az átalakulást az a sajátos helyzet, hogy a debreceni határ nagyobbik hányada maradt városi föld, ami a szerző álláspontja szerint is hozzájárulhatott a rendi hagyományok továbbéléséhez. A civisbirtok döntő többsége azonban nem került a mezőgazdasági termelés élvonalába, a tőkés vállalkozás eredményeit egyedül a sertésenyésztés területén mutatta ki.

A kötetben két tanulmány foglalkozik a város politikátörténetével, a kiváló szerkesztésnek köszönhetően azonban egyrészt mindkettő – a szabad királyi városi cím megszerzésének eseményeit és a protestáns pápens elleni népmozgalmat elemző írás – kitűnő magyarázatokat és a megértést elősegítő következtetéseket tartalmaz, másrészt gazdaság- és társadalomtörténeti utalásokkal készült, így az összeállítás nélkülözhetetlen részét képezi.

Orosz István tanulmánykötete a tanulmányok logikus kapcsolódása, az írások új források-forrástípusok feldolgozására alapozott mélyreható elemzései, a korábbi történeti irodalom eredményeit is felhasználó egyértelmű következtetései révén új minőséget képvisel, amely jól kapcsolódik a szerzőnek az ötkötetes Debrecen történetben írott nagyívű munkájához.

Papp Klára

TRANSITZONE DORF. EIN ORT ZWISCHEN BODENREFORM UND KOLLEKTIVIERUNG. PROJEKTGRUPPE UMSIEDLERIN (HG.)

Leipzig, Zank-Verlag, 2015.

Az *Agrártörténeti Szemle* recenziós rovatába az utóbbi években rendszeresen kerülnek olyan német nyelvű könyvek, amelyek a vidéki társadalom jelenkori történelmével foglalkoznak. Indokolják ezt a német és a magyar fejlődés között a huszadik század második felében igen-csak szembetűnő párhuzamok. A feudális eredetű nagybirtokrendszert mindkét helyen 1945-ben számolták fel egy radikális, a szovjet megszálló hatalom érdekeit is figyelembe vevő föld-reformmal. A későbbiekben hasonló kihívást jelentett a kollektivizálás is, igaz, némi fázis-eltolódással. Míg Magyarországon 1949-ben kezdődött el ez az erőszakos kampány, addig az NDK-ban három évvel később, mivel Sztálin csak ekkor adott rá engedélyt. A befejezésre már közel egy időben került sor: az NDK-ban 1960-ban, Magyarországon pedig 1961-ben.

Az 1945 utáni átalakulással foglalkozó német nyelvű szakirodalom módszertani szempontból is figyelmet érdemel. Jó példákat találhatunk a makro- és mikroszintű vizsgálatok összekapcsolására, és időről időre megjelennek olyan munkák, amelyek az agrártörténetet ötvözik a néprajzi vagy éppen a szociológiai megközelítéssel. Egy ilyen interdiszciplináris együttműködés eredményeit tartalmazza a *Transitzone Dorf* című kötet, mely öt kutató – Maria Hetzer, Elisabeth Meyer-Renschhausen, Victoria Müller, Leonore Scholze-Irrlitz, és Laura Stoye – közös munkájaként készült el.

Szimbolikus, hogy a szerzők a címlapon nem egyesével, hanem kutatócsoportként vannak feltüntetve. Találunk köztük néprajzkutatót, történész végzettségű szakembert, de akad olyan is, aki kutatói tevékenysége mellett maga is foglalkozik földműveléssel. Az eltérő szakmai háttér igen gyümölcsöző együttműködést eredményezett, a szerzőket nemcsak a történeti érdeklődés kötötte össze, hanem a vidéki társadalom jelene és jövője iránt érzett felelősség is.

A könyv alcíme rögtön tisztázza, hogy a manapság oly gyakran használt tranzit zóna kifejezést a szerzők itt történeti értelemben használják. Érdeklődésük középpontjában a föld-reform és kollektivizálás közötti időszak áll, amelyet egyfajta tranzitállomásként értelmeznek a parasztság történelmében. Ehhez vizsgálódási terepként egy olyan vidéket választottak, amely a második világháború után, Németország felosztása következtében fizikai értelemben is tranzitónává vált.

Közismert, hogy a győztes nagyhatalmak Németországot négy megszállási övezetre, Berlin pedig, amely a szovjet zónában helyezkedett el, szintén négy szektorra osztották. A vizsgálat helyszínéül választott két falu (Rühstädt és Abbendorf) a szovjet és brit övezet határvidékén, Észak-Brandenburgban, az Elba egyik kanyarulatában helyezkedik el, félúton Berlin és Hamburg között. A huszadik század első felében ez a vidék szarvasmarha-tenyésztéséről volt híres. A tejeladásból és a borjúnevelésből az itteni gazdálkodók komoly bevételre tettek szert, olyannyira, hogy néhányan Hamburgban tudták taníttatni gyerekeiket. A háború és az ország felosztása évtizedekre megszakította ezeket a kapcsolatokat.

A második világháború folyamán csaknem megfeleződött ezen a vidéken a helyi lakosság létszáma, és a férfiak távollétében a parasztasszonyokra maradt nemcsak a gyerekek és öregek, hanem a gazdálkodás összes gondja is. A lakosság létszáma azonban 1944–1945 fordulójától drámaian megváltozott, ahogy a menekülthullám ide is elért. A Vörös Hadsereg elől menekülők után később megjelentek a kelet-európai területekről háborús bűnösökként elűzött németek, akikre az *áttelepülők* (Umsiedler/Umsiedlerin) kifejezést szokás használni.

Már az eddig említettek is jelzik, hogy a háború vége rendkívül bonyolult időszak volt. A kutatócsoport elsősorban a helyi lakosság egykori élettapasztalataira volt kíváncsi. A te-repmunka során mintegy harminc interjút készítettek. Az utolsó előtti pillanatban tudták meg-szólaltatni azt a generációt, amely gyerekként vagy fiatal felnőttként élte meg a világháború végét. Ez az egyik nagy értéke az elvégzett munkájuknak. Nem véletlen, hogy külön fejezet-ben mutatták be a háború utáni egyéni és családi túlélési stratégiákat. Egy konkrét paraszt-gazdaságon keresztül életközeli képet adtak a háború utáni viszontagságos időszakról.

Érdemes kiemelni, hogy a háborús gazdaságról a béketermelésre való átmenet időszakát igen találóan „túlélési gazdaságnak” (Überlebenswirtschaft) nevezik. Ehhez kapcsolódva megkülönböztetett figyelmet fordítanak a nők tapasztalataira. A fejezet részeként olyan korabeli plakátokat és röpcédulákat ismertetnek, amelyek a közellátás megszervezésével kapcsola-tos tudnivalókat, vagy éppen a háziasszonyok számára összeállított takarékos recepteket tartalmazták. Nagy értéke a könyvnek a gazdag illusztrációs anyag – a szöveggel párhuzamo-san szinte egy kiállításon haladhat végig az olvasó.

Az interjúkészítés mellett levéltári kutatást is folytattak a kötet szerzői. Különösen fontos volt ez ahhoz, hogy pontos információkhoz jussanak arról, hogyan zajlott le a földreform ezen a vidéken. 1945 októberében Rühstädt községben 350 hektárt osztottak ki a mezőgazda-sági bérmunkások között, akik átlagban 5 és 8 hektár közötti földhöz jutottak. A földtulajdo-nosoknak ezt az új csoportját újjgazdáknak (Neubauern) nevezték. Abbendorfban nem volt szétosztható birtok, így ott nem került sor földosztásra. A két helyi esetet a kutatók tágabb kontextusban elemzik, sőt még arra a ritkán tárgyalt kérdésre is kitérnek, hogy milyen elkép-zelések fogalmazódtak meg a nyugati zónákban a földosztással kapcsolatban.

Nagy figyelmet kap a könyvben a mezőgazdasági termények kötelező beszolgáltatása. Ennek az eredetileg hadigazdasági intézménynek a háború utáni továbbélése ugyanúgy meg-figyelhető a kelet-német tartományokban, mint Magyarországon. A kötelező jelleg itt is, ott is fennmaradt a békeidőszakban. A beszolgáltatási rendszer funkciója azonban fokozatosan át-alakult: egyre inkább a gazdagabb paraszti réteg fokozott terhelését szolgálta. A cél az volt, hogy ellehetetlenítsék ennek a rétegnek a magángazdálkodását. 1948-tól figyelhető meg mindkét esetben a beadási terhek ugrásszerű növelése. Ennek hatására a kelet-német tartomá-nyokból a következő években megindult a parasztcsaládok nyugatra szökése. Különösen gyakori volt ez olyan településekről, amelyek közel voltak a nyugati zónák határaihoz.

Az említett jelenségek azért is érdemelnek figyelmet, mert bár a kollektivizálás – mint volt róla szó – csak 1952-ben indult meg az NDK-ban, 1953-ra már súlyos ellátási válság alakult ki. Tehát a kelet-berlini munkásfelkeléshez nemcsak a normarendezés miatti elégedetlenség, hanem az élelmiszerhiány is hozzájárult. Nem meglepő, hogy mindezek hatására a kelet-német pártvezetés is leállította 1953 nyarán a mezőgazdaság kollektivizálását, csakúgy, ahogy Magyarországon tette a Nagy Imre-kormány.

Milyen változásokat hozott ez a rövid, de intenzív első kollektivizálási kampány a két falu életében? Azáltal, hogy 1953 januárjában Abbendorfból három gazdagparaszti család nyugatra menekült, kiürült három jól felszerelt parasztporta, így ezeken a portákon alakítottak meg februárban egy III-as típusú mezőgazdasági termelőszövetkezetet (LPG). Különlegessé-ge, hogy ez volt az első szövetkezet a prignitzi járásban. A korabeli magyar gyakorlat is há-romféle típusát különböztette meg a termelőszövetkezeti csoportoknak. Közös vonása a kelet-német és a magyar szövetkezeti formáknak, hogy a III-as típus számított a legfejlettebbnek, azaz ez állt a legközelebb a mintául szolgáló szovjet kolhozhoz. Az ilyen III-as típusú szö-vetkezetben nemcsak a növénytermesztés munkáit végezték közösen a tsz-tagok, hanem az állatállományt is be kellett vinni a közösbe. Érthető tehát, miért nem gyakorolt ez vonzerőt a parasztgazdák többségére. Rühstädt községben például az első termelőszövetkezet csak

1958-ban jött létre, és a belépő gazdák ekkor is a legalacsonyabb, I-es típusú szövetkezeti formát választották. Ennek keretében továbbra is egyéni kezelésben maradt az állatállomány, ami ebben a faluban központi tényezője volt a gazdálkodásnak. Az itteni 10 és 30 hektár közötti területen gazdálkodó családok fő bevételi forrása a szarvasmarha-állományhoz kötődött részint a tej, részint a borjú eladása révén.

Amikor 1960 tavaszán az NDK-ban országszerte megindult a roham a kollektivizálás befejezésére, újfent csak I-es típusú tsz-ek alakultak. Ez nemcsak helyi ellenállási taktika volt, hanem az egész kelet-német kollektivizálás sajátosságává vált. A többi szocialista országban a kollektivizálás befejező szakaszában általában már csak egyetlen típust engedélyeztek.

A levéltárból előkerültek a két faluban megszervezett tsz-ek alapító okiratai és szabályzatai is. Az írott források segítségével sikerült rekonstruálni, hogyan került sor a három kis tsz összevonására 1965-ben, és miként sikerült megmaradniuk I-es típusú tsz-ként. Tehát itt az állatállomány kollektivizálását az 1970-es évek elejéig sikerült elkerülniük a gazdáknak. Ekkoriban azonban az országos politikai vezetés kampányt indított, hogy felszámolja a még létező I-es típusú szövetkezeteket. A nyomásgyakorlás elől ekkor már Rühstädt falu parasztcsaládjai sem tudtak kitérni, és 1973-ban kénytelenek voltak III-as típusúvá „fejleszteni” tsz-üket. „*Minden út a tsz-be vezet*” – ez a korabeli politikai szlogen a címe annak a fejezetnek, amelyben a helyi családok felidéztek ezt az újabb, kényszerű változást, amely egyúttal végérvényesen lezárta a tradicionális egyéni paraszti gazdálkodás korszakát. Az interjúkban még négy évtized távlatából is sokan felidéztek szeretettel gondozott lovaik, teheneik nevét. Ezt a drámai változást Magyarországon a parasztok egy bő évtizeddel korábban élték át. A fáziseltolódás azt is jelentette, hogy Magyarországon az 1960-as évek során a szövetkezeti tagság kialakította azokat a tsz-en belüli túlélési stratégiákat (pl. részes művelés, háztáji gazdaság, stb.), amelyekkel az új keretek között stabilizálni tudta jövedelmi pozícióját. A kelet-német parasztcsaládok azon hányada, amely 1960-ban az I-es típusú tsz-be való belépéssel haladékos nyert, az 1970-es évek közepén szembesült ezzel a kihívással. A háztáji gazdaság itt is fontos szerepet töltött be a családok megélhetésének javításában, és nem utolsósorban a munkaerő helyben tartásában.

„Nem voltunk már parasztok többé, alkalmazottá váltunk...” – hangzott el több interjúban is. A történeti források és az *oral history* összekapcsolása révén az olyan fogalmak, mint földreform, áttelepítés, migráció, kollektivizálás, nagyüzemi mezőgazdaság stb. kikerültek a történelemkönyvek semleges fogalomtárából, és megteltek étellel. A kötet szerzőinek érdeme, hogy az olvasó betekintést nyer e fogalmak sokdimenziós jelentéstartalmába. Kezdeményezésük jó példával szolgálhat a hazai történészek és néprajzkutatók intenzívebb együttműködéséhez.

Varga Zsuzsanna

SZIRÁCSIK ÉVA: RABLÓLOVAG VAGY FÖLDESÚR? GRÓF BALASSA III. IMRE

Unicus Műhely. Budapest, 2016. 128 oldal + képmelléletek

Szirácsik Éva, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár történész-muzeológusa, több éves kutatómunkájára támaszkodva készítette el *Rablólovag vagy földesúr? Gróf Balassa III. Imre* című publikációját. Az agrártörténész szerző, az Uradalomtörténeti Kutatócsoport létrehozója, 2010-től szervezi az uradalomtörténeti konferencia-sorozatot, amelynek előadásai a *Discussiones Neogradienses*, illetve a *Dominium* sorozatok kötetekben látnak napvilágot.

Szirácsik Éva a hevesi, nógrádi dominiumok, azokon belül elsősorban a Balassákkal nőágon rokon család, a Koháryak kezén lévő jószágok gazdaság- és társadalomtörténetének avatott kutatója. A jelen kiadványban szereplő (Balassa)gyarmati gróf Balassa III. Imre (?–1680) központi, divényi uradalma gazdálkodását is tanulmányozta: a dominiumnak a Zichy hitbizomány első száz évére (1687–1787) eső időszaka képezte doktori (PhD) disszertációjának tárgyát.

A kötet elkészítését és megjelenését a Nemzeti Kulturális Alapprogram (NKA) Szépirodalom és Ismeretterjesztés Kollégiuma ösztöndíja tette lehetővé. Az NKA ismeretterjesztő kollégiumának támogatása és a kiadvány beszédes címe is jelzi, hogy nem csupán Balassa Imre birtokainak gazdaságtörténeti elemzését várhatja az olvasó. A bemutatni kívánt szemlélyhez fűződő, regényes elemekkel tűzdelt históriák, amelyek nagymértékben meghatározták az utókor ítéletalkotását, sőt, esetenként a történetírói vélekedéseket is, és Balassa tevékenységét többnyire élesen negatív minősítéssel illették, arra indították a szerzőt, hogy egészében közölje a kétség kívül olvasmányos történeteket. Szirácsik Éva a korabeli feljegyzések mellett a különböző korszakokban született szakirodalmi megállapításokat is részletesen idézi hőse életútjának értékelésével kapcsolatban. A szerző célja nem pusztán Balassa Imre pályafutásának bemutatása, hanem a 17. század történéseinek keretében az életútját meghatározó lehetőségeinek vizsgálata is volt.

A török kor utáni rendezetlen birtokviszonyok, majd a Rákóczi-szabadságharcot követő konfiskálások, és az udvar által a felszabadító háborúk költségeinek dotálásaként idegen kézre juttatott birtokok megszerzése, illetve megvásárlása kiváló esélyt kínáltak a köznemesi famíliák felemelkedésére a birtokos nemesség (*bene possessionatus*) körébe. A magyar nemesség átrétegződése történetének kutatásához is kapcsolódó dolgozat a társadalom-, politika- és gazdaságtörténet-írás módszereivel és tárgykörében mozogva mutatja be a középbirtokos nemesség történetében a kitörési lehetőséget megalapozó 17. század végi időszakot.

A kötet ennek az útnak egyik példáját tárja elénk, kiegészítve hőse életmódja és anyagi kultúrája vizsgálatával – utóbbit a Balassa III. Imrétől fennmaradt egyéni források (levelei és végrendeletei) alapján elemezve –, és így érdemben járul hozzá a középnemesi réteg társadalmi-gazdasági körülményei és mentalitása vizsgálata terén eddig elért eredmények gazdagításához, árnyalásához.

A „rablólovag és/vagy földesúr” Balassa III. Imre a magyar reneszánsz költészet kiemelkedő alakját, Balassi Bálintot (1554–1594) is adó család tagja volt Balassa Imre egyéni boldogulása, felemelkedése megalapozásához a birtokszerzés stratégiáját választotta, elsősorban kiterjedt kapcsolatrendszerére támaszkodva.

Balassa *családi kapcsolatai* a vármegyei, közigazgatási tisztségviselő birtokos nemességre jellemzően alakultak, szövevényes rokon hálózatok keretében. Egyik lánytestvére, Judit, Koháry I. István (1616–1664), Hont vármegye főispánja felesége, egy másik lánytestvére, Emerencia, az Esterházy család cesznecki ágából származó Zsigmond (1626–1692) neje volt.

Balassa első felesége Lippay Borbála, másodszer Barcsay Juditot (†1676), Barcsay Zsigmondnak, Közép-Szolnok vármegye főispánjának lányát vette nőül. Péter fia is az Esterházy családból választott feleséget, a zólyomi ágból származó Eszterházy Katalin (†1716) személyében. Lányai közül Erzsébet Illésházy Miklós (1653–1723), Trencsén és Liptó vármegyék főispánja, kancellár, Zsófia Motesiczky Pál (1644–1703), 1630–1636 közt Trencsén vármegye alispánja hitvese lett. Így érthető Balassa Imre kapcsolata Lippay György (1600–1666) esztergomi érsekhez is, aki az udvarnál támogatója volt vármegyei főispáni tisztségében, majd közbenjárója murányi rabsága idején is. A Barcsay-rokonsággal viszont 1678-ban, a birtokok tulajdonlásáról, fogságba ejtéséig menő viszályba keveredett.

Balassa III. Imre *birtokai* a Felvidéktől a Duna–Tisza közén át Erdélyig terjedtek, a királyi Magyarországtól a hódoltsági részekén át az erdélyi fejedelemségig, de ténylegesen kezén lévő birtok-együttesének területe az évtizedek során nem volt állandó, hiszen a hadisikerek függvényében, a politikai helyzet alakulásával összefüggésben módosult. Részben öröklött, részben a családi birtokviszályokat követően megszerzett jószág, Divény (ma: Divin, Szlovákia) és várudalma a 16. század óta volt a Balassa család birtoka. Fennmaradt, 1660. évi urbáriuma tanúsága szerint a domínium ekkor már egyedüli birtokosként Balassa III. Imre tulajdonában volt. Az uradalom tartozékaival, a jobbágyfalvakkal, pusztákkal, nagyrészt Nógrád vármegyében helyezkedett el, de kisebb birtokrészeivel Heves és Külső-Szolnok, valamint Pest-Pilis-Solt vármegyékre is kiterjedt. Továbbá, Balassa birtokában volt a Pozsony vármegyei éberhardi uradalom, azon kívül háza volt Pozsonyban. Rimaszombat, Gyöngyös mezővárosokban részirtokkal bírt, tartozékaikban jobbágytelkekkel (Gömör, Heves és Külső-Szolnok vármegyék területén). 1664-től társbirtokosként övé volt a vágbesztercei (Trencsén vármegye) uradalom fele. A Csanád vármegyei Makó mezőváros mellett további kisebb birtokrészei Erdélyig terjedtek, ez utóbbiakat második felesége jogán birtokolta. Erdélybe menekülését követően a fejedelemtől megkapta a partiumi, sebői és hadai javakat, három másik, Kővár vidékén fekvő jobbágyfaluvallal együtt.

Anyagi gyarapodását szolgálta a váci püspökség tizedbérlete – talán nem véletlen ez irányú lehetősége és választása. A hódoltság területére kerülő püspöki székhelyről a káptalan 1541-ben Nógrád várába menekült, és a püspökség csak 1606-ban, a bécsi békét követően került ismét királyi kézre. A püspökök egészen 1699-ig Pozsonyban, Nagyszombatban, majd Besztercebányán tartották székhelyüket. A püspökség javadalmas birtoka Pest, Nógrád, továbbá Szolnok és Csongrád vármegyékre terjedt ki.

Balassa Imre *élete tárgyi környezetéről* azok az összeírások számolnak be, amelyeket – például a Wesselényi-összeesküvés utáni konfiskálásnál – rezidenciáin, a divényi és vágbesztercei kastélyokban készítettek. A conscriptiók aprólékosan feltüntetik lakóhelye berendezési tárgyait, bútorait, szólnak ezüst, ólom asztali edényeiről, az asztalneműk közt abroszokat, „asztal keszkenőket”, tányértörülő kendőket említenek. A bútorok között „*Embert hordoni való szék*” is szerepel – ami lehet természetesen hordszék is, de akár utalhat arra a „*podagrás szekerke*” formájában is előforduló eszközre, amely a túl sok húst tartalmazó főúri étrend következtében fellépő, gyakori köszvényes megbetegedések következtében fellépő mozgáskorlátozottságot jelezheti. A ruhaneműk, ékszerek, fegyverek mellett, számba vették a könyveket is. Így Balassa *ismereteiről, műveltségéről* a könyveiről fennmaradt jegyzékek tanúskodnak. A másodlagos források közt Magyarország 16–18. századi, felvidéki magánkönyvtáiról a Szegeden, a József Attila Tudományegyetem Könyvtára és Irodalomtörténeti Tanszéke által 1992-ben megjelentetett kiadványból is képet kaphatunk. Balassa Imrét illetően a kötet közli a divényi javak 1670. évi conscriptióját, és ingóságainak 1676-ban, második felesége halála után készült összeírását. E jegyzékek szerint Balassa, könyveinek számát és összetételét tekintve, rendelkezett a társadalmi hovatartozása által elvárható általános művelt-

séggel, olvasottsággal. A „*több ládában tartott*”, magyar és latin nyelvű, összesen 37 kötet közt a Biblia, imádságos könyvek, Pázmány Péter művei, törvényekkel kapcsolatos kiadványok, aritmetikai munkák, kalendáriumok szerepeltek.

Balassa III. Imre 1657-ben új templomot – érthető módon templomerődöt – építtetett Divényben, és a településnek mezővárosi kiváltságokat szerzett.

Politikai pályafutását vizsgálva, Balassa III. Imre 1655–1660 közt Pest-Pilis-Solt vármegye főispáni tisztségét viselte. Igaz, Pest és Pilis vármegyék területe 1541-től, Buda elfoglalásától, a török hódoltság területére esett, ám a megyei közigazgatási szervezet továbbra is fennmaradt. Balassának tárgyalásaiban megmutatkozott diplomáciai képessége. E területen ugyancsak módjában volt kellő jártasságra szert tenni, hiszen főispáni tisztségét a hódoltsághoz tartozó területen töltötte be, nógrádi, központi birtoka a királyi Magyarországon feküdt, részt vett a Wesselényi-összeesküvésben és Thököly mozgalmában, megfordult a bécsi udvarban, az erdélyi fejedelemségben, és alkalomadtán nemcsak harcolt, de tárgyalt is török főtisztekkel.

1675-ben az udvar jóváhagyásával, királyi rendelettel szerezte vissza vágbesztercei uradalmát, majd 1679-ben rimaszombati, gyöngyösi birtokrészeit, és magát a birtokai között központi szerepet játszó divényi domíniumot – ám minderről az erdélyi fejedelemnek is beszámolt, mintegy erről az oldalról is bizonyosságát keresve birtoklásának, sőt, 1680-ban levéllel fordult a szarvasi ágához.

Balassa Imre *katonai gyakorlata* elsősorban a törökkel vívott folytonos csatározásokat jelentette. 1657-ben gyarmati kapitány volt, 1659-ben visszavívta Bujákot a töröktől. 1664-ben részt vett a sikeres garamszentbenedeki ütközetben, igaz, ugyanebben az évben megtámadta a Forgáchok kezén lévő Gács várát is, támadását azonban a vármegye nemessége sikerrel elhárította. Thököly hadjáratában 1678-tól vett részt.

Szirácsik Éva könyvében lényegre törően összefoglalva, a divényi uradalom sorsát ugyancsak meghatározó köztörténeti eseményekkel is megismerteti olvasóját. Ismeretes, hogy a török elleni 1664. évi győztes szentgotthárdi ütközetet követő vasvári békét I. Lipót császár (1657–1705) megalázó feltételekkel kötötte meg, győztesként is meghagyva török fennhatóság alatt a friss hódításokat. A történelmi következmények jól ismertek: a csalódott magyar rendek kiábrándultságára és a Nádasdy-összeesküvésre is válaszul, az udvar felfüggesztette a rendi alkotmányt, majd a megtorlás során felségárulási perek és birtokelkobzások indultak. A rendi jogok és a protestáns vallásgyakorlás szabadsága érdekében kibontakozott a kuruc mozgalom. 1678-tól Thököly Imre (1657–1705) állt az elégedetlenek élére.

Balassa, a szerző kifejezésével „*a nógrádi végek vasvári béke után is harcoló vitéze*”, 1664 után is birtokai védelmére kelt, hiszen divényi uradalmának egy része is török kézen maradt. Egyes feljegyzések szerint 1665 tavaszán katonáival sikeresen megtámadott egy török szállítmányt. Miután a budai basa a béke megszegőjére panaszt tett I. Lipótnál, Balassát a kassai királyi törvényszék fogságra ítélte. A pozsonyi börtönből azonban 1665 végén sikerült megszöknie. 1666-ban birtokelkobzásra ítélték, aminek ugyancsak fegyverrel állt ellent, és toborzott csapatával visszatért Divénybe. Lehetséges, hogy magánhadserge tagjainak viselkedése alapját a róla kialakult képnek, a féktelen, erőszakoskodó természetével történő jellemzésének? Fizetett katonáinak fenntartását minden bizonnyal a környék fosztogatásából biztosította, de többségében parasztokból verbuvált serege erőszakoskodása, durvasága is nehezen törölhető nyomot hagyott környezeté emlékezetében. Tény azonban az is, hogy Balassa, aki földesúri járadékait is katonáival hajtatta be, a későbbiekben, 1679–1680 táján, az őt illető szolgáltatások felét katonái fenntartására fordította.

Balassa pozsonyi szökése és birtokára történt visszatérése után, feltételezett erdélyi segítsége magakadályozására, valamint paraszthada és a támogató török csapatok ellen, császári

csapatok és nemesi felkelők érkeztek Divény alá. A vár 1666. évi átadása után Balassa Murány várába került újabb fogságba, Wesselényi Ferenc (1605–1667) nádor felügyelete alá. Rokoni szálak fűzték hozzá is, hiszen a nádor első felesége, Bosnyák Zsófia (1609–1644) Balassa anyai nagynénje volt. Wesselényi és Balassa személyes ellentéte vélhetően egy török rab tulajdonlása miatt robbant ki, és a Balassát a Pest vármegyei főispánságban követő Wesselényi, Nógrád vármegye közönségénél is kemény szavakkal illette őt. Kibékülésük a fogság idejére tehető, amit Balassa újabb pozsonyi rabsága követett. Kapcsolatainak köszönhetően azonban, hiszen „*Ilyen viharos életúthoz szükség volt kiterjedt és befolyásos pártfogói hálózatra*”, alig két év raboskodás után kiszabadult, s újabb két év múltán, 1669-ben visszakapta birtokait is. A divényi várban német helyőrség maradt, de a földesúr 1670-ben engedélyt kapott a vár alatt residentális lakhely létesítésére. Négyszegletű, védőfalakkal kerített, a sarkokon bástyákkal megerősített várkastélyát a 19. században a divényi uradalom tisztikjaként hasznosították.

Áruló, ellenség? Nehezen értelmezhető kategóriák az adott kor viszonyai közepette, a lehetőségekhez alkalmazkodás gyakorlati követelménye mellett. Balassa fordultatos életében újabb változás következett be: a Wesselényi-féle összeesküvés felfedése után, amikor Nógrád vármegyét császári csapatok szállták meg, más főurakhoz hasonlóan ő is Erdélybe menekült, és javai ismét császári kézre kerültek. Mozgástere meghatározottságából következően Erdélyben Thököly mozgalmához csatlakozott. Maga is egyértelműen megfogalmazta, hogy ebben birtokai megtartása vezérelte, hiszen minden kérélmé ellenére divényi vára, pozsonyi háza, rimaszombati fél mezővárosra terjedő jussa, Makó oppidum és falvai a pozsonyi királyi kamara fennhatósága alatt maradtak, sőt, csallóközi jobbágyait haszonvételében tartotta Szlepcsényi György esztergomi érsek (1595–1685), aki 1670-től, a Wesselényi-összeesküvést követően Pozsony vármegye királyi helytartója is volt. Amint Balassa 1680-ban kelt feljegyzésében írta: „*Ezek és más sok rendbeli okokból, és remémségből ő K[egyelme]k közé adtam magamat...*”

Balassa III. Imre 1679–1680 között készült naplókönyvét az Országos Széchényi Könyvtár őrzi. A forrás, bemásolt levelei alapján, részben a leveleskönyvek típusához sorolható. Tartalmazza továbbá katonái névsorát, akiknek száma fokozatosan száz körülire gyarapodott, tekintélyes „magánhadsereget” képezve. Egyúttal itinerárium is: pontosan rögzíti Balassa mozgását a kuruc hadakkal. Lényeges, hogy a dokumentum lehetőséget adott a szerzőnek Balassa halála időpontjának pontosabb meghatározására, amit a szakirodalom mindeddig 1683-ra, Tállya mezővárosba datált és helyezett. Nagy valószínűséggel azonban nem ekkor, hanem már 1680-ban lett vége Balassa „*nyughatatlan életének*”, így nem csak az oszmán birodalom Bécs ellen meginduló, kudarcra végződő támadását, de az ennek következtében három részre szakadt Magyarország megvalósulható újraegyesítését, a török hódítás megszűnését hozó hadjárat eseményeit, illetve, Thököly fejedelemségének megsemmisülését sem érthette meg. Fiai, az első házasságából született, nőtlen Kristóf és az Eszterházy Katalint nőül vevő Péter magvaszakadtával, birtokai a fiskusra szálltak.

Az agrártörténeti vizsgálódások forrásainak adottságait illetően, Balassa III. Imre idejéből inkább jogbiztosító iratok maradtak fent, *tényleges gazdálkodásáról* keveset tudunk. Divényi uradalma 1660-ból származó urbáriumának vizsgálata azonban módot ad gazdaságtörténeti következtetések levonására is. Divény, a legnagyobb nógrádi világi birtok, a tartozékai közé számílt 54 településsel, amint fentebb már jeleztük, Nógrád, Hont, és Pest-Pilis-Solt, Heves, Külső-Szolnok vármegyékben terült el, de csanádi birtokrészek is tartoztak a dominiumhoz. Ilyen kiterjedésű uradalom történetének elemzése nyilvánvaló módon értékes adatokat szolgáltat az adott régió társadalmi-gazdasági állapotának feltérképezéséhez.

A domínium török hódoltságához nem tartozó területén viszonylag békés termelőmunka folyt. Földesura birtokában egész, továbbá fél- és harmadrészben bírt jobbágyfalvak is voltak. Az uradalom gazdasági szerkezetét és kormányzatát tekintve, 5 tiszttartóságon keresztül irányították a possessiók és praediumok gazdálkodását.

A regálék közül jelentősebb bevétele származott az uradalomnak a kocsmáltatásból, a malomjogból, a mézszárszék tartásából, a halászati és vámjogból. A saját kezelésű majorságok gazdálkodásával kapcsolatban szántókról, rétekről, szőlőkről tanúskodik az urbárium, jelentősebb majorkodtatás a birtokközpont Divény mellett az ugyanezen tiszttartósághoz tartozó Kisszaltnya pusztán épülhetett ki.

A kötet ismerteti az egyes települések külön urbáriumait, melyekből jól nyomon követhető a jobbágyi szolgáltatások változása. Az uradalmi alattvalók földesúri járadékai mellett a forrás az állami, vármegyei és a kettős adóztatásból eredő terhekre nem tér ki, ennél fogva nem részletezi a török által elfoglalt részek gazdasági állapotát sem.

A telkek nemes, telkes jobbágy, házas zsellér státusú gazdák kezén voltak, mellettük, az uradalmi alattvalók csaknem ötöde tartozott a telket nem bírók közé. A telket birtoklók több mint 80%-a volt telkes jobbágy, az átlagos teleknagyság mintegy $\frac{1}{4}$ teleknek felelt meg. A pénzbeli jobbágyi kötelezettségeket tekintve, a telkek utáni egyéni szolgáltatás-teljesítés mellett a török kezén lévő, a földesúr által kevésbé ellenőrizhető részekre eső területen találkozhattunk a summás vagy communiter, azaz a község részéről a földesúrnak egy összegben, közösen lerótt szolgáltatással. A terményjárandóságot illetően némely települések esetében előfordul az akóbuza/zab fizetése. Az állandó, a termésmennyiségtől független mennyiségű, több év átlagtermése alapján megállapított akógabona szolgáltatása előnyös volt a subditusok szempontjából is.

A termesztett gabonaneműek közt a fekvéstől, a földrajzi adottságoktól függően a búza, a zab és az árpa fordult elő. A tiszta búzából készített „*fejér lisztől*” megkülönböztették a „*cseléd lisztet*”, ami feltehetően a búza és rozs kevert vetéséből eredő (kétszeres) mixtumra utal, hiszen ez volt a legelterjedtebb kenyérgabona az ország legnagyobb területén.

Veteményes- és gyümölcsöskert, azon kívül dézsmás szőlők is voltak az uradalomban, és kendert is termesztettek. Az állattartásban dominált a juh- és sertéstartás, és az igavonó állatok közt a szarvasmarha volt elsősorú többségben.

Az ételkészletek között a forrás hordókból tárolt aprított káposztát, továbbá vöröshagymát, borsót, aszalt gyümölcsöket, szilvát és almát, vadalmából készített ecetet említ, de szalonnát, „*konyhára való tyúkot*” is számba vettek. A méhkasok nem csak a mézet, de a méhviaszt is biztosították. Mezőgazdasági eszközökről azonban alig szól az urbárium, szegényes leírásában régi vasrosta, lapát, csákány, „*rossz*” és „*széles kapa*”, ásók stb. szerepelnek.

Szirácsik Éva kötetében felteszi a kérdést, „*Érdemes-e könyvet írni egy rablólovagnak nevezett grófról?*” Fentiek meggyőzhetik az olvasót arról, hogy nemcsak a fordulatokban bővelkedő életút okán, de az annak vizsgálatából leszűrhető tanulságok miatt is igen, mindenképpen. A kortársak és az utókor által is rablólovagnak aposztrofált Balassa Imre, úgy tűnik, valójában „*inkább a birtokait féltő-védő földesúr volt, aki katonai, politikai befolyását birtokai oltalmazásnak szentelte*”.

A szerző forrásfeltárása mind az elsődleges, mind a másodlagos források tekintetében példaértékű, igényes és kiterjedt feltáró munkán alapul. Külön ki kell emelnünk a szlovák nyelvű irodalom felhasználását – rávilágítva arra a problémára, hogy a környező országok nemzeti nyelvű szakirodalmára még mindig sokkal kevésbé jelenik meg történeti irodalmunkban, mint a világnyelveken született feldolgozások. Az 1660. évi urbáriumnak a könyv mintegy harmadára terjedő bemutatását, elemzését, alapos és áttekinthető összefoglaló táblázatok egészítik ki (a tiszttartóságok település-szintű és Balassa birtokhányadait feltüntetve ismertetése;

településenként a lakosok jogállás szerinti megoszlása; a telkek és pusztatelkek aránya; a gazdaságok férfiszáma; a nagycsaládok aránya; az igásállatok száma). Bár a szerző már közölt tanulmányokat a forrás elemzéséről, önálló feldolgozásban történő közlése, a birtokos személyére vonatkozó, azóta feltárt újabb adatok fényében határozottan indokolt.

A kötetből, tekintve a divényi uradalom fentebb bemutatott, az adott régióban nagyságánál fogva is számottevő voltát, hiányzik egy térkép a domínium kiterjedéséről, tartozékairól. Ismeretes, hogy a korszakot tekintve, pusztán az uradalmi összeírásokban feltüntetett telekhányadok alapján, a birtok nagysága csak valószínűsíthető, de erre vonatkozó becslés talán a gyenge forrásadottságok mellett is megkísérelhető lett volna.

Sajnálatos, hogy a kiadványban több helyütt fordul elő hosszabb-rövidebb ismétlés. Rövidebb idézetekkel pedig minden bizonnyal egységesebbé lehetett volna tenni a kiadvány szerkezetét. A jegyzetekben feltűnő a névazonosítások egyenetlensége (nemesi előnevek, születési és halálzási évszámok, pályafutások állomásainak vázlatos feltüntetése, illetve teljes hiánya), és némely említett személy esetében itt is előfordulnak ismétlések.

Az elegáns borítójú (Kemény András terve alapján, a győri A. D. 2001 Kft. munkája) kiadványt gazdagító képmellékletek a szerző felvételei a divényi várról és templomerődről, valamint a felújítás alatt állott várkastélyról.

Fülöp Éva Mária

**AZ AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE
KÖZLÉSI ÉS HIVATKOZÁSI SZABÁLYZATA**

1. KÉZIRAT

- 1.1. A szerkesztőség agrártörténeti, társadalomtörténeti, történelmi témájú, máshol nem publikált tanulmányokat, recenziókat, forrásközléseket, beszámolókat, megemlékezéseket fogad el közlésre – az alábbi formai feltételek teljesítésével.
- 1.2. Kérjük, hogy a szerzők kéziratuk szövegét **elektronikus formában**, Microsoft Word .doc vagy .rtf kiterjesztésű formátumban, CD-n vagy e-mailen juttassák el a szerkesztőséghez (agrartortszemle@mmgm.hu), és tüntessék fel a kapcsolattartáshoz szükséges **adataikat is** (név, telefonszám, e-mail cím, postacím). (A szerkesztőség a személyes adatokat természetesen bizalmasan kezeli.)
- 1.3. **Mellékletek.** A **táblázat(ok)** elhelyezhető(k) a szövegben. A **nem szöveges mellékleteket** (térkép, kép, rajz, ábra) külön fájlban (ne a szövegbe beágyazva) és a lehető legjobb minőségben (de legalább 300 dpi felbontásban), pontos képaláírással együtt adják le (.xls, .tiff, illetve .jpeg formátumban). Kérjük, minden esetben jelöljék meg a táblázat/térkép/rajz/ábra **forrását**. A külön fájlban beküldött mellékletek száma lehetőleg ne haladja meg a 6 darabot, és helyüket egyértelműen jelöljék meg a szövegben belül.
- 1.4. A tanulmányok/közlemények **terjedelme** mellékletekkel együtt ne haladja meg a másfél–két szerzői ívet (legfeljebb 80 000 leütés).
- 1.5. Tanulmánya/közleménye leadásával egy időben kérünk a szerzőtől egy 1000–1500 leütés (kb. fél oldal) terjedelmű **rezümét** magyar nyelven.
- 1.6. Recenzió esetén a recenzeált munká(k)nak kérjük az összes könyvészeti adatát feltüntetni (szerző/szerkesztő, cím, alcím, kiadás helye, kiadó, oldalterjedelem, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése).
- 1.7. A tanulmányok/közlemények szerzői számára megjelenés után 1-1 tiszteletpéldányt és különlenyomatokat, a folyóirat többi szerzője számára 1-1 tiszteletpéldányt biztosítunk.
- 1.8. A szerkesztőséghez eljuttatott kéziratokat, adathordozókat nem áll módunkban visszaküldeni.

2. HIVATKOZÁS

- 2.1.** Kérjük, hogy hivatkozásait **lábjegyzetek** (és ne végjegyzetek) formájában fűzzék írásukhoz (használják a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját). Külön irodalomjegyzéket nem közlünk.
- 2.2.** A jegyzetek és a további hivatkozások formájára vonatkozóan kérjük, hogy az alábbi elveket kövessék.

2.2.1. Nyomtatott művek

- A mű **szerzőjének** vezetéknevét verzálissal (nagybetűvel), keresztnévét kurrenssal (kisbetűvel) írjuk, utána kettőspontot teszünk. A továbbiakban a vezetéknevvvel és az évszámmal hivatkozunk a műre, a név és a szám közé nem teszünk írásjelet. Több szerző (vagy szerkesztő) esetében a teljes neveket gondolatjellel és szökőzőkkel, a további utalásnál szökőzők nélkül választjuk el.

Például:

KAÁN Károly: *Alföldi kérdések. Erdők és vizek az Alföld kérdéseiben.* Budapest 1939. 15–16.

KAÁN 1939. 28.

SZILÁDY Áron – SZILÁGYI Sándor: *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Nagy-Kőrös, Czegléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból I–II.* Pest 1863.

SZILÁDY–SZILÁGYI 1863.

ÁCS Pál et al.: *Magyar kódex 3: Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete, 1526–1790.* Budapest 2000. 99.

ÁCS et al. 2000. 102.

- A mű **címét** kurziváljuk (dőlt betűvel írjuk), és utána pontot teszünk. A címet és az (ugyancsak kurzivált) alcímet ponttal választjuk el. A megjelenés helye és éve közé nem teszünk írásjelet. Ha valamelyik hiányzik, ezt szögletes zárójelben jelöljük [H. n., é. n.]. A kiadókat nem írjuk ki. Budapestet nem rövidítjük. Az oldalszám után mindig pontot teszünk, és csak akkor jelöljük külön, hogy oldalszámról van szó (például egy levéltári hivatkozás esetében – jelölhetjük így: pag.), ha ez valamilyen okból nem egyértelmű. A sorozatot a jegyzet végére írjuk, zárójelben.

Például:

GRÁFIK Imre: *Szállítás és közlekedés Szentendre szigetén.* Budapest 1971. 30. (Néprajzi Közlemények XV/1–4.)

GRÁFIK 1971. 32., 44–46., 53.

- A **szerkesztett/gyűjteményes kötetben, évkönyvben** megjelent írásra való utalás az In szócskával történik (kettőspont nélkül). Ilyenkor csak a gyűjteményes kötet/évkönyv címét kurziváljuk, és a továbbiakban vagy a kötetből idézett szerző nevével és a megfelelő évszámmal, vagy – ha nem egy konkrét szerzőre, hanem csak egy szerkesztett kötetre utalunk – a mű címével (hosszú cím esetében az értelemszerűen rövi-

dített címével) hivatkozunk rá. A szerkesztői (vagy egyéb közreműködői) minőséget rövidített formában adjuk meg (szerk., összeáll., ford., vál., jegyz. stb.).

Például:

BIRÓ Marianna – MOLNÁR Zsolt: Az Alföld erdei a folyószabályozások és az alföldfásítás előtti évszázadban. In *Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében*. Szerk. KÁZMÉR Miklós. Budapest 2009. 169–206.

BIRÓ–MOLNÁR 2009. 177.

VIGA Gyula: A gyümölcs a népi árucserében. In VIGA Gyula: *Utak és találkozások*. Miskolc 1999. 163–164. (Officina Musei).

VIGA 1999. 170.

Békéscsaba néprajza. Szerk. GRIN Igor – KRUPA András. Békéscsaba 1993. 174. (A továbbiakban: *Békéscsaba néprajza*.)

- Ha **folyóiratra, hetilapra** vagy **napilapra** utalunk, csak a folyóirat/hetilap/napilap nevét kurziváljuk, majd megadjuk a megjelenés évét, a folyóirat/hetilap/napilap számát és az oldalszámot. Nem adjuk meg az évfolyamot.

Például:

VADAS András – KISS Andrea: Európa klímaviszonyai a középkorban, különös tekintettel a 14. századi változásokra. Szakirodalmi áttekintés. *Soproni Szemle* 2009. 2. 239–252.

VADAS–KISS 2009.

- **Idegen nyelvű** hivatkozásnál az eredeti nyelvű rövidítéseket és jelöléseket hagyjuk meg. Az idegen nyelvű szerzőnél/szerkesztőnél előrekerül a vezetéknev, a keresztnéve(ke)t vesszővel választjuk el. A keresztnévet írjuk ki (ha csak kezdőbetűvel jelölték, lehetőség szerint egészítsük ki).

Például:

BURGER, J.[ohann]: Reise nach Ungarisch-Altenburg. In *Verhandlungen der k. k. Landwirthschafts-Gesellschaft in Wien und Aufsätze vermischten ökonomischen Inhaltes*. Neue Folge, 2. Band 1. Heft, Wien 1833. 94.

BURGER 1833. 96.

KERBLAY, Basile: Chayanov and the Theory of Peasantry as a Specific Type of Economy. In *Peasants and Peasant Societies*. Ed. SHANIN, Theodor. London 1971. 150–161.

KERBLAY 1971.

- Ha ugyanattól a szerzőtől egyazon évből több műre hivatkozunk, az évet a, b, c-vel jelöljük megkülönböztetésül, és közöljük is, hogy a továbbiakban így fogunk rá hivatkozni.

Például:

WITTMANN, Anton: *Landwirthschaftliche Hefte III. Fortsetzung der Vorbegriffe*. 2. Aufl. Wien 1829. 14. (A továbbiakban: WITTMANN 1829a.)

- Ha bármilyen okból nem egyértelmű, hogy az első előfordulás után hogyan hivatkozunk egy műre (azonos vezetéknevű szerzők; bizonytalan évszám; túl hosszú cím stb.), akkor zárójelben adjuk meg a további formát.

Például:

NAGY József: Hitbizományok Magyarországon a 20. században. In *Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a történelemtudomány köréből*. Szerk. BESZE Tibor – MISKEI Antal. Eger 2007. 301. (A továbbiakban NAGY J. 2007.)

SALAMON Ferenc: *Magyarország a török hódítás korában*. Pest 1864. 2., bőv. kiad. Budapest 1886. (A továbbiakban: SALAMON 1864.)

Törökországi levelek, melyekben a II. Rákóczi Ferenc fejedelemmel bujdosó magyarok történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan előadtnak. Írta: Mikses Kelemen az említett fejedelem néhai kamarása, most pedig az eredetképpen való magyar kézírásokból kiadta Kultsár István az ékesszólásnak tanítója. Szombathelyen, nyomtatta Siess Antal József, 1794. (A továbbiakban: MIKES 1794.)

2.2.2. Levéltári hivatkozások

- **Kiadatlan levéltári források** esetében kérjük, hogy az első hivatkozást követően a továbbiakban rövidített formában hivatkozzon a forrásra (a rövidítést az első hivatkozásnál adja meg).

A jelzet minden esetben az irat (tétel stb.) levéltári helyét kövesse, a legnagyobb egy ségtől kiindulva a legkisebbig.

Például:

Magyar Országos Levéltár Belső miniszteri normák gyűjteménye (a továbbiakban: MOL XIX-B-1-az.) 16-422/1970. 56.d. A BM Nemzetközi Kapcsolatok és Tájékoztató Osztálya állománytáblázata. 1965. június 8.

- **Levél- és kéziratári forráskiadványok** esetében a levéltár és a hivatkozott iratot magába foglaló állag nevét, valamint az irat címét az első előfordulás alkalmával kérjük teljes néven/címen megadni. A további rövid hivatkozási formákat adják meg zárójelben. Ismételt hivatkozásnál az őrző intézménytől az állagig már csak a rövidített formában hivatkozzanak; az irat címét szintén lehet rövidíteni. (A levéltár nevének rövidítése, a szekció betűje és a fond száma után ne tegyenek se vesszőt, se pontot.) Ilyen kiadványok esetében használhatók a pagina (pag.), recto (r), verso (v), numero (Nr), folio (fol.), szórtan (passim) jelzések.

Például:

Magyar Országos Levéltár (MOL) E 152 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archívuma. Acta Jesuitica (a továbbiakban: E 152 Acta Jesuitica).

Az Egri Érsekség Levéltára (EÉL) Gazdasági Levéltár. I. Acta Jurium. Liber 5. Fundatio seminarii Agriensis (a továbbiakban: Fundatio sem. Agr.).

- 2.2.3.** Ha **internetes forrásra** vagy a világhálóról letöltött anyagra hivatkozik, adja meg a honlap pontos címét és a honlap felkeresésének/az anyag letöltésének dátumát. Ha olyan műről van szó, amely nyomtatásban is megjelent, csak az internetes hivatkozást nem fogadjuk el.

Például:

http://mta.hu/data/cikk/12/67/93/cikk_126793/Kocsis_Gyula_Agrartortenet.pdf

(az anyag letöltése: 2013. január 10.).

VARGA Zsuzsanna: A Hajdú-Bihar megyei mezőgazdasági termelőszövetkezetek érdekvérvényesítési küzdelmei a korai Kádár-korszakban. In *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, XXIV. kötet*. Debrecen 1997. 239–268. Lásd még: www.hbml.archivportal.hu/data/files/145062504.pdf (megtekintve: 2013. március 10.).

Az Agrártörténeti Szemle Szerkesztősége
Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár
Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár
Levélcím: 1367 Budapest 5. Pf. 129.
E-mail: agratortszemle@mimgm.hu

CONTENTS

PAPERS

Andrea Anna MUSKOVICS: The boom and decline of an economic sector in the Buda region. An outline of viticultural history	1
Béla SURÁNYI: The development of modern dairy farming in Hungary (1867–1945)	25
László Ferenc NOVÁK: Game stock, hunting and game capture in the Three Towns, Gömör and Hont Counties	49
György FEHÉR: Attempts to improve agricultural development and the social conditions of the agricultural sector. Excerpts from laws passed under the tenure of Ignác Darányi as Minister of Agriculture	107

ESSAYS

László PÓSÁN: Hop production and trade in the Hanseatic towns	125
Csaba HAJAGOS: The origins of Kecskemét apricot brandy	133
Ferenc ZUBOR: The history and literature of organised pigeon breeding in Hungary (1882–1918)	143
Péter FRICZ-MOLNÁR: In memory of István Klemm (1841–1914), “gentleman inventor”	159

CHRONICLE	163
-----------------	-----

BOOK REVIEWS	177
--------------------	-----

Terjeszti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Előfizethető az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőségénél (Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár. Postacím: 1367 Budapest 5. Pf. 129. – Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár) postautalványon (igényelhető a Szerkesztőségtől), valamint átutalással a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár Magyar Nemzeti Banknál vezetett számláján. Az átutalási számlát a Szerkesztőség megküldi. A folyóirat példányonként megvásárolható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár könyvárúsitójánál nyitvatartási napokon (hétfő kivételével) 10–17 óra között.

Előfizetési ára 950 Ft ÁFÁ-val

Külföldre terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár főigazgatója

Olvasószerkesztő: Kardos Eszter

Műszaki szerkesztő: H. Balázs Zsuzsa

HU ISSN 0002-1105